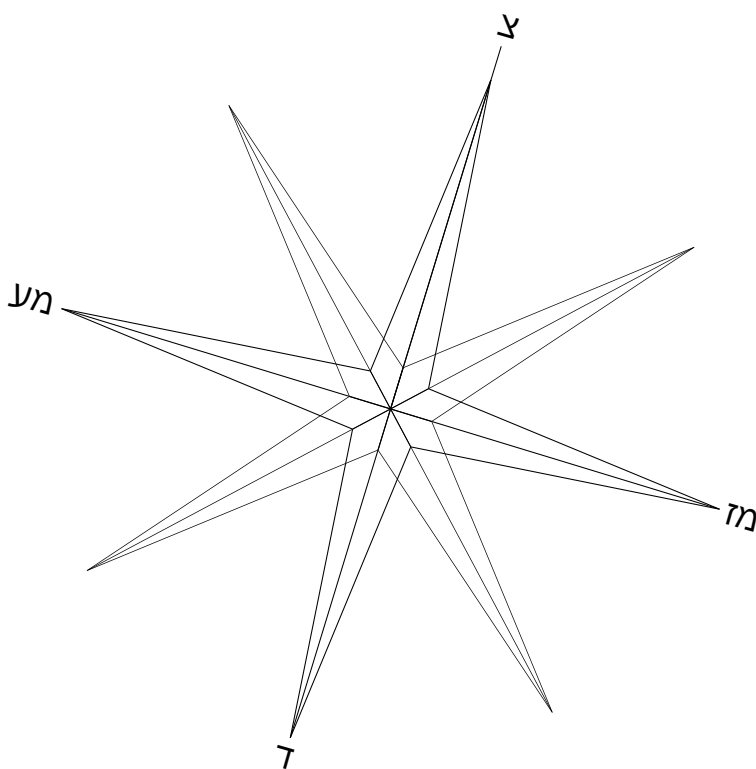
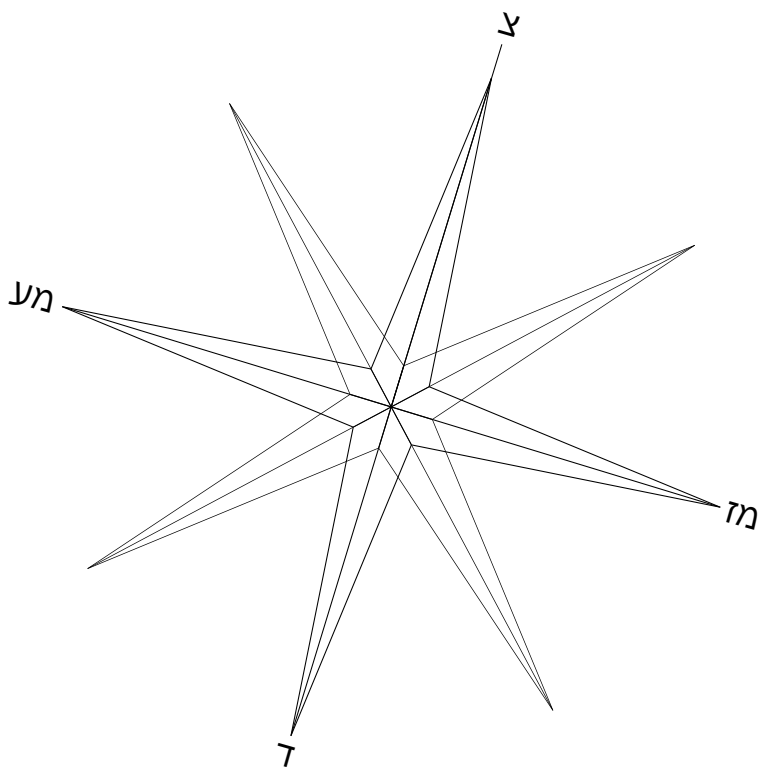

ATLAS

MAP PAMIĘCI

Katalog wystawy ■ Ośrodek „Brama Grodzka — Teatr NN”
Galeria Teatru NN ■ ulica Grodzka 34 ■ Lublin 2019

ATLAS

MAP PAMIĘCI

LUBLIN 2019

Dziedzictwo kulturowe Europy to nie tylko wielkie miasta i ich wspaniałe zabytki. Również na kresach Unii Europejskiej, w jej wschodniej, biednej części można znaleźć wyjątkowe skarby. Są to małe miasteczka położone głównie na Litwie, Białorusi, Ukrainie, Polsce, ale też Słowacji, Czechach, Rumunii i Węgrzech. Niezależnie od kraju kluczową rolę odgrywała w nich społeczność żydowska. Przez setki lat były one charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego wschodniej części Europy. Terytorium, na którym można było je odnaleźć stanowiło pogranicze między Wschodem a Zachodem, między cywilizacją Europy i Azji. Był to jakby osobny kontynent – „Wschodnia Prowincja Europy” żyjąca swoim własnym życiem.

Po zagładzie społeczności żydowskiej w czasie drugiej wojny światowej małe miasteczka z dominującą w nich społecznością żydowską przestały istnieć. Pozostały już tylko we wspomnieniach, na starych ilustracjach, fotografiach, kartach literatury czy też w księgach pamięci. Wciąż jednak żyją jeszcze porozrzucani po całym świecie potomkowie mieszkańców tego „Zapomnianego Kontynentu”. Wielka część diaspory żydowskiej ma swoje korzenie właśnie w tym świecie. Dla nich jest to mityczne miejsce, z którego przyjechali ich przodkowie. Nie zdajemy sobie często sprawy, jak bardzo ci biedni żydowscy emigranci z Europy Środkowej i Wschodniej wzbogacili współczesną światową kulturę, sztukę i naukę.

Paradoksalnie wielką szansą dla tej „Wschodniej Prowincji Europy” jest to, że pozostaje nieodkryta przez resztę Europejczyków. Jak pisze Ryszard Kapuściński, jest to „dramatyczny świat permanentnie niespokojnych wschodnich rubieży Europy, świat który ludziom Zachodu wydawać się może bardziej egzotyczny, nieodgadniony i tajemniczy niż dalekie barwne kontynenty naszej planety”. Trudno o lepszą rekomendację.

Warto w tym miejscu postawić proste, ale ważne pytanie: jak powinna wyglądać opowieść o „Zapomnianym Kontynencie” albo „Wschodniej Prowincji Europy”? W jaki sposób opowieść ta może zwrócić na swoje terytorium uwagę w Europie i na świecie? „Miasto staje się w pełni legendą – twierdzi Stefan Chwin – kiedy zostaje tematem wielkiej opowieści. Każde »mądre miasto« zabiega o własną legendę i to legendę krążącą po świecie. Miasto bez legendy wegetuje. Legenda obdarza je życiem. Podkreśla, że miasto jest nadzwyczajne i że warto je na własne oczy zobaczyć. (...) Krążąca po świecie legenda miasta sprawia, że ktoś, słysząc daną nazwę, doznaje radośniejszego bicia serca. Czuje, że zbliża się do tajemnicy i marzy by do niej fizycznie dotrzeć”.

„Zapomniany Kontynent” może mieć taką legendę. Może mieć wielowątkową, wspaniałą, ale też tragiczną opowieść wyrastającą z jego historii i genetycznie z nim związaną, która będzie nie tylko ciekawa i ważna dla przybysza, ale także taką, która będzie czyniła go rozpoznawalnym i wyjątkowym wśród tysięcy innych miejsc na świecie.

Nazwy kierunków świata w językach jidysz i hebrajskim:

północ – צפון/צפון (jid. cofn, hebr. cafon); symbol: צ

południe – דרום (jid. dorem, hebr. darom); symbol: ד

wschód – מיזרח (jid. mizrech, hebr. mizrach); symbol: מז

zachód – מערב/מערב (jid. majrew, hebr. maaraw); symbol: מע

Na niniejszy atlas składa się 158 wyjątkowych map — chociaż przywodzących na myśl rysunki wymagowanych krain, w rzeczywistości bardzo nam bliskich, a przynajmniej bliższych geograficznie. Zdecydowana większość z nich pochodzi z książek pamięci (lub publikacji o charakterze takich książek), czyli przedstawicielek całego gatunku, który w pełni rozwinął się po II wojnie światowej i którego celem było upamiętnienie zgładzonych społeczności żydowskich, głównie w Europie Środkowej i Wschodniej. Mimo że mapy takie nie były umieszczane w każdej z setek tych książek, bez wątplenia należały do jednych z najbardziej typowych elementów tych publikacji i, jak się zdaje, tworzone były spontanicznie, wynikając z intuicji, które nie potrzebowały usprawiedliwienia ani uzasadnienia. Obok nich w *Atlasie* znalazły się także mapy tworzone przez Żydów i nie-Żydów pochodzące ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”. O ich powstaniu zdecydowały te same lub bardzo podobne intuicje Tomasza Pietrasiewicza i powołanej przezeń w 1998 roku Pracowni Historii Mówionej Ośrodka. Mapy „żydowskie” i „nieżydowskie” w *Atlasie* w symbolicznym sensie łączy trzyczęściowa mapa Piasek narysowana w 2001 roku przez Mariannę Krasnodębską z d. Jarosz, która w tym samym roku wraz z innymi członkami swojej rodziny została uhonorowana medalem Sprawiedliwej Wśród Narodów Świata za uratowanie życia trzynastu osobom.

Pierwszą trudnością, którą napotykamy w kontakcie z tymi mapami jest ich nazewnictwo. Czy mamy do czynienia z **mapami pamięci** – jak często mówimy o nich w Bramie Grodzkiej, a która to nazwa funkcjonuje przecież jako fachowe pojęcie informatyczne i bywa synonimem map myśli czy też map umysłu, graficznego odwzorowania procesów kognitywnych albo struktury pamięci i zapamiętywania? Czy są to może **mapy pamięciowe, myślowe, wyobrażeniowe, poznawcze** lub **mentalne** (*mental maps*, jak określa się je w literaturze anglojęzycznej) bądź **mapy z pamięci** (jak często nazywali je sami ich autorzy)? Być może wreszcie powinniśmy nazywać je **mapami symbolicznymi** (co zaproponował Abraham Mussinger, autor m.in. mapy Dynowa) lub – w ślad za prof. Olgą Goldberg-Mulkiewicz – współczesnymi **itinerariami**, przewodnikami łączącymi obraz i tekst, które w swojej formie, świadomie, a najpewniej nie, nawiązują do tradycji sięgających już starożytnej, i nieobcej kulturze żydowskiej, literatury pielgrzymkowo-podróżniczej?

Ta ostatnia nazwa, chociaż trudna do wymówienia i zapamiętania (niemniej prostsza od swojego greckiego odpowiednika – *hodoeporikonu*), ma szczególne uzasadnienie. Mapy te są rzeczywiście rodzajem przewodników i, podobnie jak swoi starsi kuzyni, równie umownie traktują – tak istotne dla kartografów – proporcje, skalę, wierne odwzorowanie przebiegu ulic, rzek, terenu czy położenia miejsc oraz ich relacji z innymi. Plany prezentowane w niniejszym atlasie stosują się do odmiennych prawideł kartograficznych. Skalą jest tu (niejednokrotnie bardzo subiektywna) hierarchia ważności lub wyjątkowości danego miejsca, bądź prościej, fakt, że to właśnie ono z różnych powodów zapisało się w pamięci autora. Co

więcej, kryterium to decyduje często o, dosłownie, rozmiarze jakiegoś miejsca lub obiektu na mapie. Przykładem niech będzie już pierwsza z nich, mapa Annopola wykonana przez Benjamina Orensztajna, na której niewielki w rzeczywistości Rynek niemal pożera całe miasteczko. Również obszar ujęty na tych mapach zależny jest często nie od granic administracyjnych, ale tych związanych z pamięcią i percepcją konkretnego autora, przez co mierzony jest nie w fizycznych jednostkach miary, ale raczej krokach lub trasach pokonywanych zależnie od wieku, płci, zawodu, pochodzenia czy po prostu upodobań albo nieznanymi bliżej czynników rządzących kierowaniem się i zasięgiem postrzegania i zapamiętywania poszczególnych osób. Doskonałym przykładem są mapy Puław wykonane przez Jerzego Radomskiego: im dalej od podwórka Autora, tym detale w rodzaju zamrażniętej kałuży, składu desek i węgla, boiska i studzienek kanalizacyjnych pojawiają się coraz rzadziej, a w dzielnicy żydowskiej – okolicy zapewne słabo znanej Radomskiemu – znikają zupełnie. Cechą odróżniającą te mapy od profesjonalnych jest również brak sztywnych reguł tworzenia lub nietworzenia map. Tylko niektóre zorientowane są według osi północ-południe, podczas gdy w innych oś ta zależy od punktu widzenia, może przypadku, położenia jakiegoś budynku lub charakterystycznego szczegółu topografii, bywa zmienna albo w ogóle nie jest brana pod uwagę. Chociaż część upodabnia się mniej lub bardziej do znanych nam dzisiaj planów, inne przywodzą na myśl dawne sztychy, linie komunikacji miejskiej, naiwne dziecięce rysunki lub dzieła prymitywistów bądź w ogóle nie dają się zakwalifikować – jak chociażby sterylna, składająca się prawie z samych słów mapa Kurowa autorstwa Heleny Czerwińskiej czy anonimowa mapa Tuczyna, wyglądająca niemal jak schemat układu elektrycznego lub złożony wykres chemiczny. Forma tych map z jednej strony zależna jest od charakteru umysłowości swoich autorów, z drugiej pokazuje wielką jej różnorodność i stanowi niemal intymne zaproszenie dosłownie do czyjejs głowy, prywatnego świata wypełnionego niepowtarzalną percepcją, myślami i wspomnieniami.

Paradoksalnie, chociaż mapy te są tak odległe od „prawdziwych”, ich prostota, osobisty charakter i wynikające zeń ograniczenia, względność kierunków świata, perspektywy i skali niezwykle zbliżają je do pierwocin współczesnej kartografii – począwszy od glinianej tabliczki z planem świętego miasta Nippur, przez rysunki greckich i rzymskich podróżników, po nowożytnie, ale wciąż niewspółczesne nam mapy arabskich żeglarzy i pierwszych odkrywców z Półwyspu Iberyjskiego.

Mapy tego rodzaju stanowią obiekt namysłu badaczy (również w Polsce) co najmniej od lat 60. XX w. Wówczas to Kevin Lynch ogłosił swój *The Image of the City (Obraz miasta*, wyd. pol. 2014), sławny już tom zbierający wnioski z kilkuletnich badań nad mieszkańcami Bostonu, Jersey City i Los Angeles. Po przeanalizowaniu map pamięci wykonywanych na jego prośbę, Lynch uznał, że można wyróżnić pięć podstawowych elementów takich map. Przytaczane niemal w każdej z prac na ten temat składowe wyszczególnione przez Lyncha to:

1. **Drogi** [lub ścieżki] (*Paths*) – linie; ciągi komunikacyjne, po których poruszają się ludzie (ulice, drogi, alejki, ścieżki).
2. **Granice** [bądź krawędzie] (*Edges*) – elementy linearne, ale nie drogi. Takie, które w odróżnieniu od dróg raczej utrudniają niż ułatwiają komunikację; bariery.

3. **Dzielnice** (*Districts*) – obszary wyróżniające się z tła, na przykład na podstawie kryterium funkcjonalnego, historycznego czy statusu mieszkańców.

4. **Węzły** (*Nodes*) – punkty przecięcia się ciągów komunikacyjnych, takie jak skrzyżowania, ronda czy place.

5. **Punkty odniesienia** (*Landmarks*) – są to na przykład pomniki bądź też naturalne lub semi-naturalne elementy miejskiego krajobrazu¹.

Czy naprawdę linie, miejsca ich przecięcia i krawędzie, obszary i punkty orientacyjne są podstawowymi elementami owych map, niezależnie czy rysowanych przez ocalałych z wojny lub Zagłady, czy współczesnych mieszkańców Bostonu i Los Angeles? Odkładając wnioski Lyncha i jego akolitów na bok, przedrukowujemy w *Atlasie* może mniej znany, ale dalece ciekawszy artykuł wspominanej już Olgi Goldberg-Mulkiewicz *Itineraria miasteczek żydowskich*. Jednocześnie proponuję pięć innych wyróżników, które znacznie lepiej w mojej ocenie oddają ducha omawianych map. Są nimi:

1. **Upór** – przejawiający się w pragnieniu odnotowania najdrobniejszych szczegółów z dawnej topografii miast; upór zmagania się z własną niepamięcią i upór przypominania albo nawet wypominania miastom i miasteczkom ich przeszłości; wreszcie upór w zaludnianiu tych miejsc ich dawnymi mieszkańcami, ich imionami, przezwiskami, zawodami, ciekawostkami na ich temat, a także nazwami ulic, często zwyczajowymi i bardzo prywatnymi, zazwyczaj w języku – bo dotyczy to głównie jidysz – który już dawno przestał być w nich używany.

2. **Wyjątkowość** – chociaż wiele z tych map jest do siebie podobnych i można wyróżnić pewne ich typy, każda jest niepowtarzalna; niektóre z nich rysowane są długopisem na zwykłej kartce papieru, inne tuszem lub farbami, podczas gdy jeszcze inne to wycinanki lub formy mieszane (a nawet małe dzieła sztuki, jak niepokojące mapy Felsztyna wykonane przez Notę Kozłowskiego) – widziane z lotu ptaka bądź w rzucie izometrycznym albo z łatwością łączące wszystkie te formy; również wybór elementów i sposób ich przedstawienia na tych mapach jest niepowtarzalny i zależy od bardzo osobistej perspektywy ich autorów.

3. **Pozaczasowość** – niektóre z tych map koncentrują się tylko na wybranym okresie (zazwyczaj międzywojennym albo II wojnie światowej), ale większość z nich swobodnie miesza te porządki i posiada kilka warstw czasowych jednocześnie – odwołując się do pamięci zamierchłej już w przedwojniu, aktualnej w owym okresie i dotyczącej wydarzeń późniejszych; chyba najlepszym przykładem jest tu mapa litewskiej miejscowości Janów (Jonava) autorstwa Larissy Bolnik, która w tym samym czasie przedstawia sielskie życie swoich mieszkańców przed wojną (grających w piłkę, łowiących ryby, opiekujących się pszczołami, gromadzących się na targu, a nawet tańczących na pobliskim wzgórzu) i jednocześnie – co niezwykle poruszające – martwych, upamiętnionych przez monument wystawiony zamordowanym Żydom z miasteczka.

¹ K. Lynch, *The Image of the City*, The MIT Press, 1960, s. 47-48; przekład zacytowany i częściowo sparafrazowany za: R. Poczykowski, *Między socjologią a kartografią, czyli mapa w głowie*, „ER(R)GO. Teoria-Literatura-Kultura”, nr 2 (13) 2006, s. 11.

4. **Hermetyzm** – chociaż można próbować poruszać się przy pomocy tych map po przedstawionych na nich miejscowościach, należy najpierw odrzucić logikę i przyjąć względny charakter przestrzeni, odległości i kierunków świata; zważywszy ponadto, że mapy te opisywane i podpisywane są w różnych językach (często mieszających się i zniekształconych), pełne zrozumienie ich treści zależne jest od posiadanych przez odbiorcę kompetencji, czy też, jak można by powiedzieć: kluczy – gdy jedni odczytują słowa polskie lub angielskie, inni uzyskują dzięki nim dostęp do przestrzeni nazwanych po hebrajsku lub w jidysz; hermetyczny jest także charakter portretowanej na nich przestrzeni – wypełnionej nieistniejącymi już dzisiaj i trudnymi do zlokalizowania starorzeczami i strumieniami, które niejednokrotnie czyniły z miast wyspy, a dziś są albo wysuszone i zasypane, albo schowane pod ziemią; nieistniejące bywają ulice lub całe dzielnice, a te, które przetrwały, nierzadko uległy degradacji (jak w przypadku wspomnianego już Annopola, którego rynek przecina obecnie trasa szybkiego ruchu); zdegradowana bywa również pamięć – jak chociażby dotycząca ciemnych, owalnych – i w rzeczy samej istotnych – obszarów na wspomnianych mapach Felsztyna, których znaczenia nie potrafili wytłumaczyć mi nawet członkowie felsztyńskiego ziomkostwa.

I wreszcie:

5. **Czułość** – wyraźnie przelana przez autorów w ulice i domy, ogrody, drzewa i rzeki; czułość wyrażająca się w ozdobnych mapach Pińska czy Chmielnika, niemal pyszniących się swoim bogactwem, ale także skromnych, prawie zawstydzonych i smutnych z powodu swojej pustki planach Baranowa Sandomierskiego i Zduńskiej Woli – w przeciwieństwie do poprzedniego, ten poziom rozumiały jest dla wszystkich bez względu na kompetencje intelektualne czy pochodzenie; mapy te należy bez wątpienia czuć, zostały stworzone z i za pomocą uczuć i one właśnie są głównym narzędziem służącym do ich odbioru.

Również z tego powodu, chcąc skłonić odbiorców do emocjonalnego kontaktu z prezentowanymi w *Atlasie* mapami, nie zostały one przetłumaczone na język polski. Ograniczam się jedynie do wynotowania najciekawszych elementów, próbując na wielu z nich odnaleźć coś wyjątkowego, jak chociażby micraim gas (ulicę Egipską) w Drohiczynie Poleskim, dawny dom Mesjasza ben Josefa w Tyszowcach czy Szlusarski's gortn-tajch (ogród-staw albo ogrodową sadzawkę Ślusarskiego) w Brzezinach, które nie przestają mnie zachwycać. Podobnie zresztą jak jidyszowa nazwa Hirsz (Jeleń) rzeki Orz w Goworowie, tajemnicze Szliże lub Szluze pojawiające się na niektórych mapach i chyba oznaczające zbiorniki wodne, kejdorim gas (ulica Tatarów) albo tojte gesl (uliczka Zmarłych) w białoruskich miejscowościach Iwie i Lachowicze, chazer gesl (uliczka Świńska) w Prużanie, Jentes wald (las Jenty) w Krynkach czy Julek's gortn (ogród Julka) w Szydłowcu. Niewątpliwie nazwy zwyczajowe i żydowskie toponimy pojawiające się licznie na tych mapach stanowią wyjątkowy materiał do dalszych badań dla jidyszystów-toponomastów.

Na odnotowanie zasługuje fakt, że przytłaczająca większość z prezentowanych tu map pochodzi z jednego sąsiedztwa historyczno-kulturowego: Białorusi (33), Polski (87, w tym 32 z województwa lubelskiego) i Ukrainy (34). Uwzględniono również 2 z Litwy, ale zdarzają się w *Atlasie* i mapy dotyczące tak „egzotycznych” miejsc jak Mołdawia i Słowacja (po 1), które

jedynie sygnalizują całą osobną grupę ksiąg pamięci z południa Europy. Większość tych map pochodzi z przełomu lat 60. i 70. XX w., najstarsze to mapy Felsztyna (1937), Białej Podlaskiej, Krynek i Skałatu (1948), najmłodsze natomiast to mapy Hrubieszowa Zipory Nahir (11.2017) oraz Lubartowa (12.2017).

Autorstwo map było w wielu przypadkach możliwe do ustalenia, ale spora część pozostaje anonimowymi i można jedynie przypuszczać, że rysowali je redaktorzy lub członkowie ziomkostw zaangażowanych w powstawanie poszczególnych ksiąg. Uwagę zwraca także mała liczba kobiet – znanych z nazwiska autorek tych map, ale nie można wykluczyć, że wiele spośród niepodpisanych lub sygnowanych jedynie nazwiskiem rysowały właśnie kobiety.

Okresy ujęte na poszczególnych mapach w wielu miejscach podano orientacyjnie, czasem bowiem – z powodów, o których była mowa wyżej – nie sposób dokładnie określić, jakiego czasu dana mapa dotyczy. W przypadku źródeł, z uwagi na ograniczone miejsce, podano tytuły skrócone, umożliwiające jednak ich łatwą identyfikację. Dodatkowo, niektóre mapy zostały nieznacznie zmodyfikowane – podobnie jak wyżej, ze względu na rozmiary *Atlasu*, pewne ich elementy (jak podpisy czy róże wiatrów, które stanowią osobną kategorię niezwykle ciekawych elementów tych map) delikatnie przesunięto oraz zrezygnowano z większości oryginalnych ramek. Przygotowane w ten sposób mapy ułożono alfabetycznie, nie przyjmując dodatkowych kryteriów podziału na państwa czy większe krainy geograficzne lub historyczne. Ostatnia strona *Atlasu* oddana jest czytelnikom, którzy mogą sporządzić własną mapę pamięci. Prostota i szczerść prezentowanych tu map powinny być ostatecznym dowodem, że w ich rysowaniu nie ma nic dziecinnego – a wręcz przeciwnie, że jest to czynność w jakimś sensie niezwykle doniosła.

Przeglądając setki ksiąg pamięci w poszukiwaniu map, często wracałem myślami do mojej wizyty w chasydzkiej części Williamsburgu na Brooklynie. Spacerując w letnie piątkowe popołudnie niemal namacalnie czuło się nadchodzący szabes. Gdzieś przy Bedford Avenue natknęliśmy się ze znajomym na jeshiwę Icchoka ze Spinki – dziś już to wiem, cadyka z chasydzkiej dynastii wywodzącej się z miasteczka Săpânta w Rumunii, które w jidysz nazywa się właśnie Spinka. – Proszę wybaczyć – zagadaliśmy po żydowsku jakiegoś zdziwionego chasyda, – co to jest Spinka? – Miasto – odpowiedział. Na nasze pytanie, gdzie leży Spinka wzruszył ramionami i stwierdził, że Spinka jest tam, skąd pochodzi rebe. Jaki sens ma nadawanie jeshiwie tak konkretnej nazwy, a rebemu tak „geograficznego” przydomka, skoro nie wie się i nawet nie chce się wiedzieć, gdzie leży Spinka? – myślałem, ale oczywiście nie zadałem tego „światowego” pytania. Podczas pracy nad *Atlasem* często towarzyszył mi podobny dysonans: chęć znalezienia i odnotowania położenia miejscowości przedstawionych na mapach, a z drugiej strony ukrycia ich pod polskimi nazwami (które nierzadko mają się tak samo do obecnych jak Spinka do Săpânty) i współrzędnymi geograficznymi, dla większości wyglądającymi jak nieznany alfabet. *Atlas map pamięci* to z jednej strony atlas miejsc rzeczywistych, a z drugiej krain nieistniejących – niemal mistyfikacja z fałszywą podziałką na południki i równoleżniki, a mimo to, mam nadzieję, okno na miniony świat miast i miasteczek oraz ludzi, którzy w nich żyli.

Fascynacja miejscem odległym, trudno dostępnym a ważnym z wielu najrozmaitszych przyczyn jest odczuciem powszechnym, towarzyszącym człowiekowi. Wyrażała się ona w najrozmaitszych formach, a jedną z nich była chęć przybliżenia tychże miejsc, upowszechnienia ich wyglądu przez tworzenie *itinerariów* pisanych, rysowanych, lub też będących połączeniem tekstu z rysunkiem.

Zwyczaj ten nie był również obcy kulturze żydowskiej. Silny związek diaspory z Jerozolimą oraz okolicznymi miejscami upamiętnionymi przede wszystkim w Biblii spowodował rozkwit *itinerariów*, zarówno pisanych jak i rysowanych¹. Stanowić one miały przede wszystkim przewodniki dla pielgrzymów udających się do Ziemi Świętej, względnie były pamiątką, którą przywozili stamtąd powracający. Dla tych, którzy nie mogli pielgrzymować, posiadanie *itinerarium* było równie ważnym, utwierdzało ich związek z najważniejszymi dla religii żydowskiej miejscami, pozwalało zapoznać się z ich wyglądem, czasami też świadczyło o kontaktach ze społecznością żydowską w Ziemi Świętej żyjącą, gdyż zgromadzone na jednej karcie wizerunki najważniejszych obiektów kultu w Ziemi Świętej, były zwyczajowym podarunkiem emisariuszy z Jerozolimy, zbierających datki na utrzymanie gmin żydowskich tamże². Były więc *itineraria* związane z żydowską tradycją i rozpowszechnione w gminach diaspory, a szczególnie w Europie od wczesnego średniowiecza po wiek XIX.

Tematem moich rozważań będą również *itineraria*, lecz nieco odmienne od tych znanych, którymi zajmowali się przede wszystkim historycy oraz historycy sztuki. Nowe *itineraria* powstały w ostatnim trzydziestoleciu i na pewno zasługują na uwagę przede wszystkim antropologów kultury oraz tych badaczy, którzy zajmują się żydowską twórczością ludową. Funkcja ich jest podobna. Podstawowym celem jest przybliżenie odbiorcy miejsc ważnych dla tradycji żydowskiej, przedstawienie ich w formie rysunkowej, utwalenie na papierze wzajemnych powiązań między obiektami, czasem pokazanie ich formy architektonicznej. Zmienił się przede wszystkim zestaw obiektów, które twórcy współczesnych *itinerariów* uznają za ważne i godne uwiecznienia. Zmieniło się również miejsce wykonania *itinerarium*. Tradycyjne powstawały w Ziemi Świętej, a więc w bezpośrednim kontakcie z miejscami, które uwieczniały. Współczesne powstają poza miejscem, którego dotyczą, co ma oczywiście wiele konsekwencji widocznych zarówno w ogólnych założeniach przyświecających idei powstania *itinerarium*, jak i w formie poszczególnych rysunków. Te nowe, współcześnie tworzone *itineraria* nie są bowiem przewodnikami po miejscach związanych z kultem, istotnych dla religii żydowskiej; nie prowadzą one pielgrzyma po Ziemi Świętej. Są one tworzone dla tego pielgrzyma, który zechce wrócić, najczęściej myślami tylko, wspo-

* Artykuł Olgi Goldberg-Mulkiewicz po raz pierwszy ukazał się w książce *The Jews in Poland*, vol. I, red. A.K. Paluch, Kraków 1992, s. 387-396. Przypisy pochodzą od Autorki.

¹ M. Narkiss, *Askola szel mecairej massaot ha-arec b'jerusalaim we haszpaoteiha*, „Omanut”, vol. 2, nr 1, 1941, s. 7-10.

² R. Barnett, *A Group of Embroidered Cloths from Jerusalem*, „Journal of Jewish Art”, vol. 2, 1975, pp. 28-41.

mnieniami, do nie istniejącego już świata – do miasteczka żydowskiego Europy Wschodniej.

Współcześnie tworzone *itineraria* to plany tychże miasteczek, zamieszczane w Księgach Pamięci, wydawanych dla upamiętnienia nie istniejących już skupisk żydowskich na tymże terenie; gmin, które przestały istnieć w wyniku zagłady³.

Redaktorzy ksiąg pragną zawsze umieścić opisywaną gminę żydowską w konkretnej rzeczywistości. W części tekstowej księgi, obok historii gminy, znajdujemy bardzo często wskazówki odnośnie umiejscowienia danej wsi czy miasteczka w stosunku do innych, większych. Poza tekstem często też zamieszczona jest mapka okolicy⁴ oraz plan miejscowości.

Plany te są bardzo różne. Do rzadkości należą oparte na rzeczywistej siatce ulic, na którą naniesiono te budynki, które wydawały się redaktorom księgi najważniejsze. Przeciwnieństwem takich są plany rysowane przez byłych mieszkańców miasteczek, którzy mając uzdolnienia plastyczne usiłowali narysować poszczególne domy mieszkalne i co ważniejsze obiekty, z trudnością radząc sobie z problemami proporcji, stosując nieraz interesujące niezwykle ujęcia perspektywiczne. Rysunki te stanowią niewątpliwie temat do opracowań dla badacza sztuki naiwnej. Oba te rodzaje planów miasteczek należą do wyjątków. Powszechnym jest plan rysowany z pamięci, utrzymany we względnych proporcjach, obejmujący przede wszystkim centrum osiedla; złożony z rysunku i objaśniającej go legendy⁵. Rysunki utrzymane są w kolorach biało-czarnych, tak jak i cała księga, która jest symbolem żałoby. Jedynie w pojedynczych wypadkach rysujący zastosowali kolory, stosując barwy zbliżające widza do obrazu realistycznego, barwiąc rzekę na niebiesko, las na zielono⁶. Plan jest najczęściej podpisany, autorzy rysunków podkreślają, że wykonane one zostały z pamięci, na podstawie własnych wspomnień, względnie przy pomocy innych byłych mieszkańców osiedla, którzy służyli pamięcią. Autorom zależy na dokładności, starają się o zachowanie proporcji, często zaopatrują rysunek w oznaczenie stron świata. W księgach nie znajdujemy tłumaczenia, dlaczego rysunki te wykonywane są z pamięci, postępowanie takie uznane jest jako zwyczajne. Niewątpliwie jest to jeszcze jeden ze sposobów przeniesienia na papier wspomnień, mamy tu do czynienia ze zjawiskiem zrównania ważności rysunku z tekstem księgi, który też w większości wypadków oparty jest na wspomnieniach. Poza tym w grę wchodzi również względy natury racjonalnej. Małe miejscowości, których najczęściej księgi dotyczą, nie posiadały gotowych i publikowanych opracowań, na których można by było się oprzeć. Sięganie do katastrów było na pewno zbyt skomplikowane dla większości zespołów redakcyjnych. Okresem największego nasilenia ruchu wydawniczego Ksiąg Pamięci było dziesięciolecie 1960–1970, a miejscem wydawania był w przeważającej ilości wypadków Izrael⁷. Więc też z natury rzeczy w tymże okresie kontakty pomiędzy redaktorami księgi

³ O. Goldberg–Mulkiewicz, *Księga Pamięci a mit żydowskiego miasteczka*, „Etnografia Polska”, vol. XXXV, z. 2, 1991, s. 187–200. *From a Ruined Garden – The memorial Books of Polish Jewry*, red. J. Kugelmass, J. Boyarin, Schocken Books 1983.

⁴ Jest to przeważnie wycinek mapy z powszechnie dostępnych atlasów geograficznych.

⁵ Takie właśnie plany są przedmiotem niniejszego artykułu. Jako podstawę do badań przyjąłam próbkę złożoną ze stu planów, które umieszczone były w przypadkowo wylosowanej ilości 288 ksiąg.

⁶ *Sefer Trowic*, red. I. Siegelman, Haifa 1967.

⁷ Porównaj: *Bibliography of Eastern European Memorial Books*, comp. by Z.M. Baker, *From a Ruined Garden*, Appendix I.

a miasteczkiem, którego dotyczyła, były utrudnione lub wręcz niemożliwe. Plan jest w założeniu swoim uzupełnieniem tekstu, ponadto ma on przybliżyć czytelnikowi księgi konkretne MIEJSCE; unaocznic je. Studiując omawiane plany rzuca się nam w oczy, że spełniają one jedynie to ostatnie zadanie. Istnieje bowiem pewien rozdźwięk pomiędzy stałą modelową konstrukcją Księgi a zamieszczonymi w tych księgach planami miasteczek, których one dotyczą. Mianowicie rzeczą stałą w konstrukcji poszczególnych tomów jest podział na części zawierające historię miasteczka, opracowania dotyczące okresu międzywojennego, oraz wspomnienia i opracowania dotyczące zagłady gminy. Rysunki planów osiedli do podziału tego się nie stosują. Do rzadkości należy załączenie planu ukazującego rozwój przestrzenny miasta, jak to miało miejsce w księdze Kalisza⁸, Dubna⁹, w których to wypadkach autorzy opracowań historycznych dysponowali wcześniej publikowanym materiałem, czy też w księdze Pińska¹⁰. W przeważającej ilości wypadków plany miast odnoszą się do okresu międzywojennego, co czasem zaznaczone jest nawet w legendzie, gdzie autorzy planu piszą: „Lida, jak zachowała się w naszej pamięci w roku 1940”¹¹, czy też jak w wypadku miasteczka Hoszcza: „Plan miasteczka rysowany z pamięci... jak wyglądało ono w roku 1932”¹². Może najbardziej ujął to J. Milstein, autor niezwykle interesująco ujętego planu Szydłowca¹³. Rysując w perspektywie poszczególne co ważniejsze budynki miasteczka, podpisał swój obraz-plan: „The map of Szydłowiec as I Remember”. Autorzy planów podkreślają, że rysunek ich nawiązuje do okresu, w którym miasteczko żyło swym własnym, nieraz bogatym życiem i którego mit pielęgnuje Księga Pamięci¹⁴. W konsekwencji takiego stanowiska, może nie zawsze nawet uświadomionego, okres zagłady i związane z nim okoliczności bywają przedstawiane jedynie w stosunkowo niewielkiej ilości rysunków. Postępując się wymienioną powyżej próbką 100 planów, jedynie w 29 znalazłam zaznaczone ulice, a raczej granice getta, czy też obóz przymusowej pracy Żydów, względnie miejsce stracenia mieszkańców albo wywiezienia ich w nieznaną; w trzech księgach zaznaczono: siedzibę gestapo, schutzpolizei, kripo, a więc miejsca kaźni; w jednej podkreślono, że dom rabina zamieniony został na siedzibę Judenratu. Tylko w ośmiu zaznaczono miejsce zbiorowej wojennej mogiły, względnie pomnika upamiętniającego ofiary zagłady¹⁵. Do całkowitych wyjątków należy księga Złoczowa, gdzie znajduje się dokładny szkic ilustrujący położenie bunkra, w którym ukrywała się grupa, lecz jest to ilustracja do publikowanego na ten temat artykułu¹⁶, plan osiedla zamieszczony jest oddzielnie.

⁸ *Sefer Kalisz*, Tel Awiw 1964.

⁹ *Dubno; sefer zikaron*, red. Y. Adini, Tel Awiw 1956.

¹⁰ *Pinsk, sefer edut we'zikaron le'kehillat Pinsk-Karlin*, red. N. Tamir (Mirski), vol. 1, Tel Awiw 1966.

¹¹ *Sefer Lida*, red. A. Manor i in., Tel Awiw 1970.

¹² Był to na pewno rok, w którym rysujący plan opuścił miasteczko. *Hoszcz; sefer zikaron*, red. B.H. Ayalon-Baranicka i A. Yaron-Kritzmar, Tel Awiw 1957.

¹³ *Szidlowcer izker buch*, red. B. Kagan, Nowy Jork 1974.

¹⁴ Nie jest to zjawisko odosobnione, charakterystyczne tylko dla Ksiąg Pamięci, przeciwnie znane jest również z literatury pięknej odnoszącej się do miasteczka żydowskiego. Porównaj, D. Miron, *Hirhurim al ha'dimui ha'sifrut ha'klasi szel ha'ajara*, „Ha'doar”, 1976, s. 610–611.

¹⁵ Oczywiście pozostaje otwarty problem, w ilu miejscowościach pomniki takie, względnie groby istnieją i czy redaktorzy ksiąg wiedzieli o wszystkich istniejących. Ja pragnę pokazać tylko ogólną tendencję.

¹⁶ S. Fenster, *Sznaim mi'bunker Wiklicki*, *Sefer kehillat Złoczów*, red. B. Krua (Krupnik), Tel Awiw 1967, s. 211–217.

Wracając wspomnieniami do miasteczka, byli jego mieszkańcy widzą je zamieszkałe zarówno przez żydowskich, jak i nieżydowskich mieszkańców. I to stanowi element charakterystyczny planów. Stanowisko takie nie znajduje kontynuacji w tekstach zamieszczonych w Księgach Pamięci. Celem Księgi jest bowiem ocalenie od zapomnienia świata żydowskiego, celem planu jest przywrócenie życia w miasteczku w jego wielu aspektach.

Rysowany plan jest więc przede wszystkim planem konkretnego miejsca. Autorzy planu starają się zawsze zmieścić na nim te instytucje, które były dla funkcjonowania całej zamieszkującej je społeczności najważniejsze. Względnie były tak charakterystyczne, że stanowiły stały i wyrazisty punkt odniesienia.

Takiemu chyba stanowisku należy przypisać fakt, że na każdym z planów znajduje się kościół parafialny, cerkiew, klasztor, o ile takowe były w miasteczku. Oczywiście autorzy planów nie zapominają o synagodze, która często umieszczona jest na pierwszym miejscu w legendzie. Również cmentarze, zarówno żydowski, jak i katolicki znajdują się na większości planów.

Istotnymi punktami odniesienia dla wielu autorów planów są także pomniki: Kościuszki, Piłsudskiego oraz studnia miejska, która już chyba w większości wypadków nie spełniała swej zasadniczej funkcji, ale była miejscem spotkań, zabytkiem, nieznanym we współczesnym otoczeniu byłych mieszkańców miasteczka.

Niemalże we wszystkich planach zaznaczona jest siedziba władzy lokalnej, a więc budynek magistratu czy też gminy, następnie takie instytucje, jak urząd pocztowy, stacja kolejowa. Często z planu miasteczka możemy się dowiedzieć o podstawach gospodarczych gminy, gdy zaznaczono na nich fabrykę, młyn, gorzelnię. Również rysujący plany nie zapominają o instytucjach obsługujących społeczność, jak policja czy straż ogniowa, apteka, szpital, dom lekarza. Obok tychże instytucji znajdujemy boiska sportowe, park, kino, czasem zaznaczona jest nadrzeczna plaża. Na szczególną uwagę zasługują szkoły licznie reprezentowane na planach poszczególnych miasteczek, zarówno żydowskie, jak i polskie, zarówno religijne: jeszyboty, szkoły przyklasztorne, jak i świeckie: szkoły powszechne, gimnazja, szkoły zawodowe.

Plany miasteczek są oczywiście rozmaite, poszczególni autorzy rysunków odtwarzają mniej lub bardziej dokładnie rzeczywistość okresu międzywojennego. Dla nas ważnym jest, że widzą oba światy, zarówno żydowski, jak i nieżydowski, a więc polski, ukraiński, niemiecki, bo tylko połączenie wszystkich tworzących opisywane osiedle elementów daje pełne wspomnienie tegoż. Oczywiście normalną koleją rzeczy świat żydowski traktowany jest w większości planów dokładniej. Przede wszystkim wyraża się to w dokładnym wyliczeniu i umiejscowieniu szeregu instytucji ważnych dla żydowskiej społeczności.

Zawsze, jak już wspominałam, umieszczona jest na planie synagoga, ale, jak wiadomo, chasydzkie społeczności małomiasteczkowe miały swoje własne, nieraz bardzo niewielkie i mało reprezentacyjne, jeśli idzie o formę zewnętrzną, domy modlitwy. Ponadto w poszczególnych miastach były domy modlitwy, w których zbierali się przedstawiciele poszczególnych zawodów. W większości wypadków wszystkie one są dokładnie umiejscowione na poszczególnych planach, wraz z domem rabina, dworem cadyka, o ile taki znajdował się

w miasteczku, czy też lokalnym domem studiów, jeszybotem¹⁷. Poza tym na planach umiejscowione są i inne instytucje obsługujące tradycyjną społeczność żydowską, jak mykwa, czasem koszerna rzeźnia lub jatka, a nawet, jak w wypadku Beresteczka, dom, w którym wypiekano macę na święto Pesach¹⁸, a więc spełniający przez stosunkowo krótki okres czasu istotną funkcję w życiu gminy.

Obok instytucji o charakterze religijnym, plany miast notują również i instytucje o charakterze społecznym i politycznym. Tak więc na większości rysunków znajdujemy zaznaczone domy sierot, domy opieki. Natomiast jeżeli idzie o umiejscowienie instytucji o charakterze politycznym, znów najczęściej możemy zauważyć rozdźwięk pomiędzy treścią księgi a rysunkiem planu miasteczka. Mimo że Księgi Pamięci poświęcają wiele miejsca opisom życia politycznego i kulturalnego w miasteczkach przedwojennych, znacznie więcej aniżeli życiu religijnemu społeczności małomiasteczkowych¹⁹, nie znajduje to odbicia w omawianych planach. Do wyjątku należą rysunki, na których zaznaczono siedzibę organizacji młodzieżowych, biblioteki żydowskiej czy też poszczególnych partii politycznych²⁰. Widocznie instytucje te były zbyt nowe, nie pozostawały w świadomości byłych mieszkańców miasteczek, jak wyznaczniki tradycji, świata, który zaginął.

Celem Ksiąg Pamięci jest, jak wiemy, upamiętnienie życia w miasteczku i jego mieszkańców. Niektórzy z redaktorów tomów i pojedynczy autorzy map traktują problem zachowania w pamięci wszystkich, którzy zginęli jako najważniejszy i starają się podołać temu zadaniu. Tak więc spotykamy rysunki planów, na których zaznaczono wszystkie domy miasteczka, zamieszkałe przez Żydów. Dołączone zaś legendy zawierają spisy nazwisk, imion, a czasem lokalnych przezwisk poszczególnych rodzin lub osób, czy też zawodów przez nich wykonywanych²¹. W pojedynczych wypadkach, jak np. w księdze Rzeszowa, plan miasta niejako wspomagany jest artykułem²², w którym autor, na wzór opracowań w przewodnikach turystycznych, prowadzi czytającego po ulicach miasta ukazując mu, gdzie były żydowskie instytucje, sklepy, zakłady rzemieślnicze oraz domy poszczególnych rodzin, przede wszystkim takich, które odegrały znaczniejszą rolę w życiu przedwojennym społeczności żydowskiej miasta.

Jak wynika z przedstawionych powyżej rozważań, wracając wspomnieniami do tradycyjnego miasteczka żydowskiego, tak zwanego *sztetl*, jego byli mieszkańcy widzą je zamieszkałe przez wszystkich, należącego do dwóch światów: żydowskiego oraz tego innego, który najczęściej był im obcy, choć należeli doń; czasami jedynie podświadomie lub tylko częściowo.

Dla tychże przyczyn odtwarzany ze wspomnień plan miasteczka zawiera elementy całości, ale też i podkreśla granice pomiędzy obydwoma społecznościami.

¹⁷ Trudno jest autorce podawać konkretne przykłady, gdyż jest ich wiele. Zainteresowanych odsyłam przede wszystkim do Ksiąg Pamięci Beresteczka, Budzanowa, Hoszczy, Skąty, Sokotowa Podlaskiego, Zienkowa.

¹⁸ *Haita ajara... sefer zikaron le'kehilat Beresteczko we'ha'sewiwa*, red. M. Singer, Hajfa 1961.

¹⁹ O. Goldberg-Mulkiewicz, op. cit.

²⁰ W próbie, na której opiera się autorka, najwyraźniej występuje to w księgach Katusza, Kozienic, Łañcuta, Mławy, Zienkowa.

²¹ Porównaj księgi miejscowości: Budzanów, Hoszcza, Roźniatów, Lida.

²² A. Messinger, *Tijul bi'rechowot Reisza, Kehila Reisza; sefer zikaron*, Tel Awiw 1967, s. 361-364.

W sposób najbardziej wyrazisty i najciekawszy widzimy tenże podział porównując, jakie budynki zostały na poszczególne plany naniesione.

Świat żydowski przedstawiony jest o wiele dokładniej; reprezentowany jeżeli nie w ten sposób, że wymienione i umieszczone na planie są domy wszystkich mieszkańców, to najczęściej, przez większość instytucji leżących u podstaw tradycyjnej gminy żydowskiej. Świat pozażydowski reprezentowany jest przede wszystkim przez te instytucje, które pełniły funkcje usługowe w stosunku do obu grup, a więc i w stosunku do społeczności żydowskiej. Do takich zaliczyć należy przede wszystkim szkoły, budynki, w których mieścił się lokalny samorząd, budynki fabryczne, dworce komunikacyjne. Wyjątkami od tej reguły są jedynie kościoły, zamki, pomniki, a więc takie budowle, które nie tylko były dalekie tradycyjnej kulturze żydowskiej, ale, jak w wypadku kościołów, stanowiły element tej kulturze zupełnie obcy, o ile nie wrogi. Były to jednak niewątpliwie budowle niezwykle charakterystyczne, o dużej sile wyrazu i pominięciu takowych zubożyłoby znacznie całość obrazu osiedla.

Nanosząc na plan miasteczka budynki charakterystyczne dla obu współistniejących kultur, autorzy planów starali się opatrzyć je znakami, które by od razu pozwoliły zaliczyć pojedynczy obiekt do jednego ze światów²³. Najczęściej obserwujemy stosowanie dwóch przeciwstawiających się symboli. Kościoły, cmentarze chrześcijańskie oznaczone są krzyżem²⁴, synagogi i cmentarze żydowskie gwiazdą Dawida. Ale ten ostatni symbol stosowany bywa znacznie częściej, można powiedzieć powszechnie, na oznaczenie miejsca związanego z tradycją żydowską w danym osiedlu²⁵. Tak więc gwiazdą Dawida oznaczane są domy modlitwy, jeszyboty, szkoły żydowskie, a nawet czasami poszczególne domy przez Żydów zamieszkałe. Na ogół jest ona wkomponowana w rysunek planu budynku, czy też kształt macewy na cmentarzu, ale bywa i również samoistnym symbolem, jak na przykład na planie miasteczka Działoszyce, gdzie duży znak gwiazdy Dawida umieszczony jest w miejscu cmentarza²⁶. Poza tym cmentarz oznaczony jest najczęściej schematycznym rysunkiem macewy, tak też czasem oznaczone są groby czy miejsca straceń z okresu zagłady. Do rzadkości należy stosowanie innych symboli, równie bliskich tradycji żydowskiej, jak na przykład menora, która oznacza synagogę i dom studiów talmudycznych w Roźniatowie²⁷, synagogę w Targowicy²⁸, czy też tablice dziesięciorga przykazań oznaczające szkoły z hebrajskim językiem nauczania w Roźniatowie, synagogi w miasteczku Skale²⁹. Na uwagę niewątpliwie zasługuje fakt, że autorzy planów stosują przede wszystkim systemy oznakowań charakte-

²³ W pojedynczych przypadkach autorzy planów usiłowali narysować poszczególne budynki, tak jak one wyglądały, nadać im charakterystyczne cechy architektoniczne. Te plany nie są jednak, jak zaznaczyłam na początku, tematem niniejszego opracowania.

²⁴ Jest to powszechnie stosowany symbol w znanym mi materiale. Fakt ten zasługuje na podkreślenie, gdyż tradycja żydowska unika posługiwania się znakiem krzyża w jakichkolwiek okolicznościach.

²⁵ Zwyczaj ozdabiania gwiazdą Dawida, lub też innymi elementami tradycyjnej sztuki żydowskiej budynków zamieszkałych przez Żydów, lub przez nich użytkowanych był znany w Polsce okresu międzywojennego. Porównaj O. Goldberg-Mulkiewicz, *Przenikanie elementów twórczości ludowej między ludnością polską a żydowską*, „Polska Sztuka Ludowa”, vol. XLIII, 1989, nr 1-2, s. 103-111.

²⁶ *Sefer izkor szel kehilat Działoszyce we'ha'sewiwa*, Tel Awiw 1973.

²⁷ *Sefer zikaron le'kehilat Roźniatów, Perebińsko, Brosznów, Swaryszew we'ha'sewiwa*, red. Sz. Kanc, Tel Awiw 1974.

²⁸ *Sefer Trowic*, op. cit.

²⁹ *Sefer Skala*, red. M. Marmelstein, Nowy Jork, Tel Awiw 1978. Na tym samym planie gwiazdą Dawida oznaczony jest żydowski dom ludowy.

rystyczne dla dwóch tradycyjnie sąsiadujących ze sobą kultur: żydowskiej i chrześcijańskiej. W tej ostatniej widzimy zróżnicowanie na symbole przynależne do kościoła rzymskokatolickiego i obrządków wschodnich. Nie spotkałam natomiast zastosowania symboli o aktualnym wydźwięku politycznym; ani znaku orła w okresie międzywojennym, ani też znaku swastyki dla obiektów pamiętnych z okresu wojny, jak np. miejsca kaźni czy zagłady³⁰. Uderza również bardzo niewielka ilość symboli o charakterze uniwersalnym. Spotykamy znak czerwonego krzyża na oznaczenie szpitala czy punktu leczenia zbiorowego, słupów elektrycznych w miejsce elektrowni.

Interesujące rozgraniczenia znaków przeprowadził autor planu miasteczka Falenica³¹. Mianowicie na oznaczenie świeckiej, państwowej szkoły powszechnej zastosował znak otwartej księgi (powtarza się on i w innych rysunkach), natomiast obok budynku, w którym mieściła się żydowska szkoła religijna, umieścił odrębny znak umowny – rysunek płonącej świecy. Niewątpliwie oznacza ona „oświaty kaganek”, a więc wywodzi się ze świeckiej, polskiej tradycji; jest to bowiem oznaczenie obce tradycyjnej symbolice żydowskiej z nauką związanej. Nieliczne bardzo plany zaopatrzone są w rysunki określające ściśle przeznaczenie danego miejsca, a więc znaki ikoniczne, jak np. rysunek konia, krowy czy też wozu na oznaczenie targu bydłęcego, czy też miejsca, gdzie odbywały się cotygodniowe jarmarki. Do często występujących zaliczyć należy rysunki drzew dla oznaczenia parków, ogrodów miejskich, lasu.

Przyjęty przez rysujących plany miasteczek system znaków nie tylko zalicza pewne obiekty do jednego ze światów, ale również przeprowadza granice i to nie tylko tam, gdzie rzeczywiście takowe istniały. Tak więc zrozumiąłem jest oznaczenie granic getta. W paru przypadkach autorzy rysunków usiłowali naśladować drut kolczasty, który czynił zamknięcie nie do przebycia, podkreślał okrucieństwo zamykania ludzi za takim płotem³². Do perfekcji doprowadzili to autorzy planu zamieszczonego w Księdze Pamięci dotyczącej Krynek³³. Dołączając do księgi plan obozu przejściowego, z którego wywożono ludność żydowską do obozów zagłady, potrudzili się o odtworzenie różnych rodzajów odrutowań z drutu kolczastego, usiłując dorównać oznakowaniom rzeczywistym – na przykład umieszczając znak trupiej czaszki na płocie okolonym drutem pod napięciem elektrycznym.

Ale nie tylko realnie istniejące granice widzimy na planach. Interesującym przykładem tworzenia granicy pomiędzy obydwojma światami, podkreślenia tejże, jest plan miasteczka Dołhinów³⁴.

Oba kościoły znajdujące się w miasteczku, prawosławny i katolicki, wyraźnie zaznaczone i podpisane, otoczone są podwójnymi kręgami, które to kręgi niewątpliwie mają spełnić swe podstawowe zadanie – ograniczyć przestrzeń, zamknąć obszar wpływów obu świątyń. Podobne postępowanie widzimy w wypadku niektórych cmentarzy, nie zawsze są one oko-

³⁰ Znak swastyki występuje tylko jeden raz, ubocznie. Na marginesie planu obozu zagłady w księdze poświęconej Krynkom.

³¹ *Sefer Falenica*, red. D. Sztokfisz, Tel Awiw 1967.

³² Znak ten występuje często, mniej lub bardziej czytelny; zainteresowanych odsyłam do ksiąg Beresteczka, Bereźna, Łunińca.

³³ *Pinkas Krynki*, red. D. rabin, Tel Awiw 1970.

³⁴ *Esz tamid – izkor le'Dołhinów*, red. J. Krust, M. Bar-Racon, Tel Awiw 1982. O. Goldberg-Mulkiewicz, op. cit., s. 193, il.

lone płotem, tworzącym zamknięte w kwadracie czy prostokącie granice, co stanowiłoby odbicie rzeczywistości. Zdarza się, że i cmentarz otacza symboliczny krąg³⁵.

Granice między dwoma światami są nie tylko widoczne w oznaczających te światy symbolach, czy też wyrysowanych w plan liniach. Widzimy je również wyraźnie w napisach objaśniających rysunki. Otóż Księgi Pamięci są w przeważającej ilości wypadków wielojęzyczne³⁶ i ta zasada stosowana jest przy opisywaniu planów. Ale nie jest ona przeprowadzana konsekwentnie. Istnieją Księgi Pamięci [Autorce chodziło zapewne o mapy – red.] podpisane wyłącznie w jednym języku i może to być zarówno tylko język polski, jak i tylko hebrajski, czy też jidysz. Istnieje jednak wiele przykładów stosowania paru języków (najczęściej jednak dwóch) na jednym planie. Zdarza się, jak np. na planie miasteczka Różane³⁷, że poszczególne domy i nazwy ulic podpisane są jednocześnie w dwóch językach: polskim i hebrajskim. Do rzadkości należy wprowadzanie angielskiego, najczęściej znajduje to zastosowanie nie na bezpośrednim planie, ale w jego legendzie³⁸. Bardziej interesującym jest jeszcze inne zjawisko – gdy zastosowanie różnego języka, a co się z tym łączy, odmiennego alfabetu, samo przez się wyznacza granice. Widzimy to tam, gdzie części miasta, budynki zamieszkałe przez Żydów, opisane są po hebrajsku lub w jidysz, ulice i instytucje nieżydowskie mają nazwy polskie, pisane polskim alfabetem³⁹. Znów zjawiają się dwa światy istniejące obok siebie i różniące się tak znacznie.

Przedstawiony materiał i jego analiza prowadzi do wniosków stwierdzających, że współczesne *itineraria* nie są bezpośrednią kontynuacją tych tradycyjnych. Ukazują wprawdzie świat odległy zarówno w przestrzeni, jak i w czasie, starają się tenże świat przybliżyć odbiorcy, lecz widzą go inaczej, bardziej wszechstronnie i tym przede wszystkim różnią się od tradycyjnych, które przekazywały tylko miejsca ważne dla kultu religijnego. Bowiem Księga Pamięci, której podporządkowane jest współczesne *itinerarium*, poszerza granice sacrum nie tylko ujmując szerszej świat własny, żydowski, który ma ocalić od zapomnienia, ale również włączając w to pojęcie inne, nie należące do żydowskiej kultury elementy, gdyż bez takowych nie może istnieć obraz żydowskiego miasteczka.

Cerkiew i kościół ze wspominanej przez Autorkę mapy Dothinowa.

³⁵ Na przykład w księdze pamiątkowej dotyczącej Skąty, op. cit.

³⁶ Przeważają języki jidysz i hebrajski, czasem spotykamy polski, bardzo rzadko rosyjski. Język angielski jest częstym, ma on szczególną pozycję, używany jest bardzo często w streszczeniach i tłumaczeniach niektórych artykułów w myśl powtarzającej się często zasady, „aby mogły przeczytać i zapamiętać nasze wnuki i ich dzieci”. *Kehilat Wieliczka; sefer zikaron*, red. Sz. Meiri, Tel Awiw 1980, s. 8.

³⁷ *Sefer zikaron le'kehillat Różan (al ha'Narew)*, red. B. Halewi, Tel Awiw 1977.

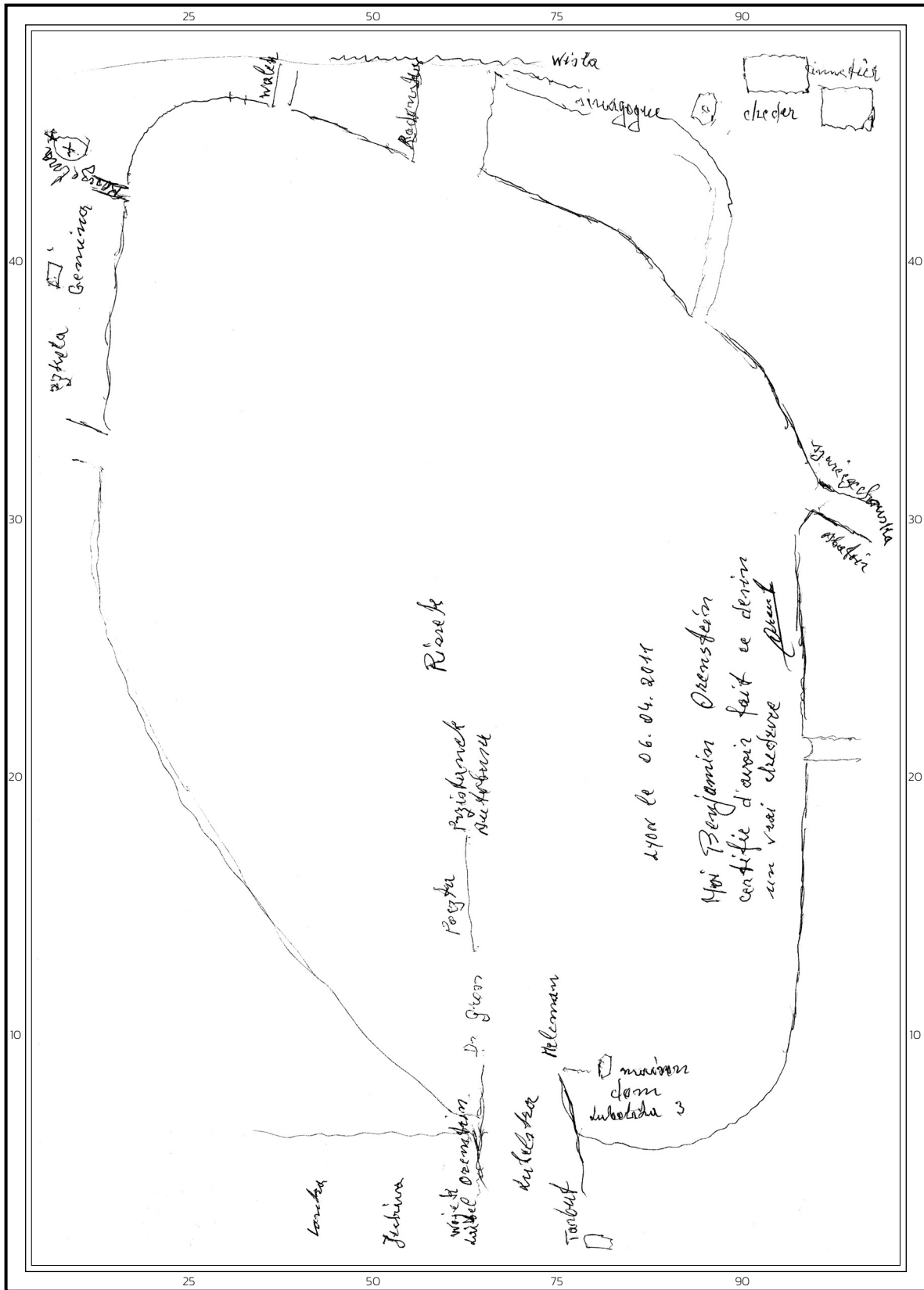
³⁸ Przykładem mogą być księgi Skąty, Złoczowa.

³⁹ Przykładem może być księga Kąsusza, choć jest i wiele innych.

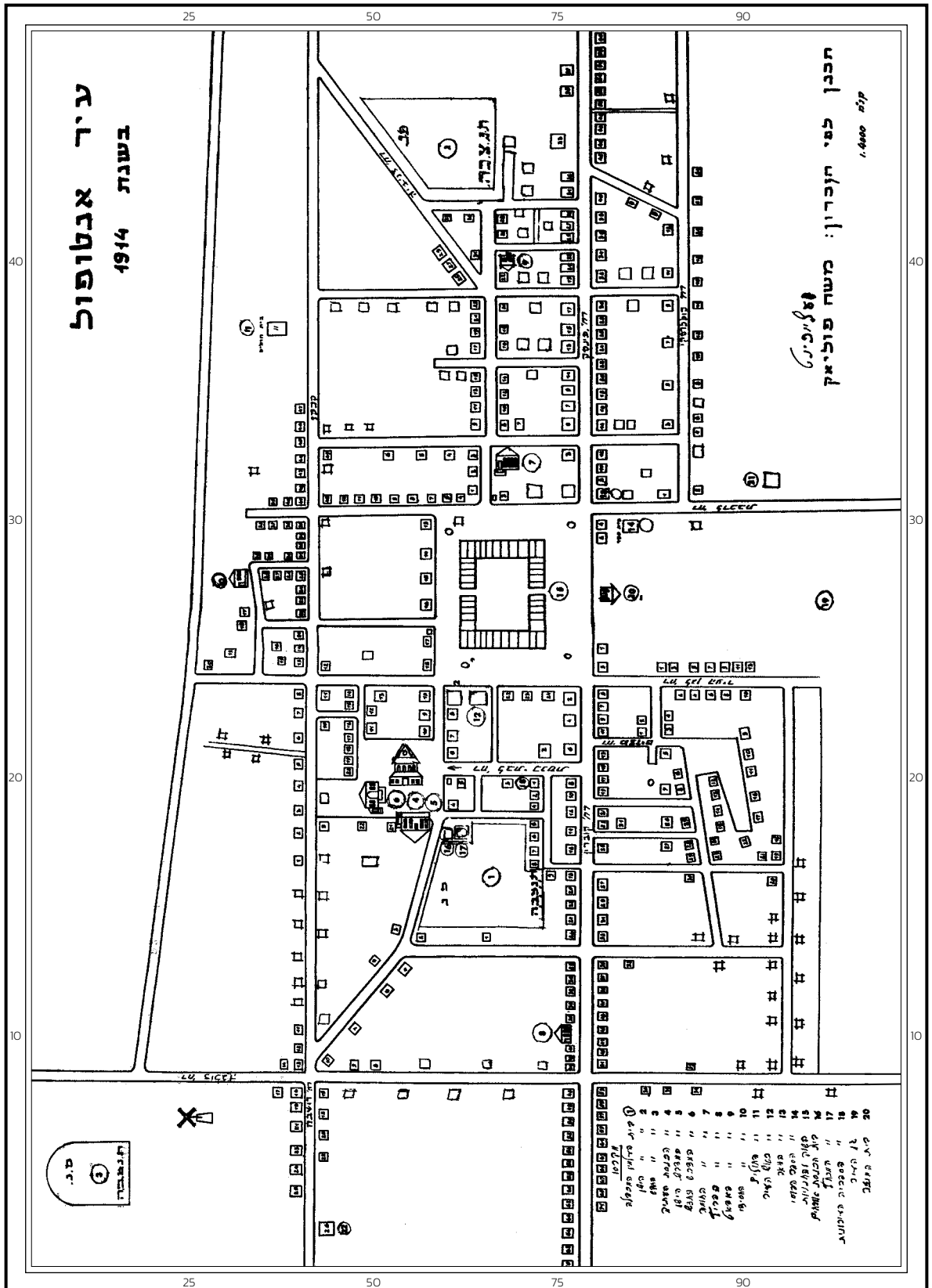
SPIS MAP

ANNOPOL (Polska).....	22	JÓZEFÓW (Polska).....	74-75
ANTOPOL (Białoruś).....	23	KAŁUSZ (Ukraina).....	76
AUGUSTÓW (Polska).....	24	KOBRYŃ (Białoruś).....	77
BARANOWICZE (Białoruś).....	25	KOCK (Polska).....	78
BARANÓW (Polska).....	26	KOLNO (Polska).....	79
BARANÓW SANDOMIERSKI (Polska).....	27	KORELICZE (Białoruś).....	80
BEŁŻEC (Polska).....	28	KORZEC (Ukraina).....	81
BENDERY (Mołdawia).....	29	KOSÓW (Ukraina).....	82
BERESTECZKO (Ukraina).....	30-31	KOWEL (Ukraina).....	83
BEREŻNE (Ukraina).....	32	KOZIENICE (Polska).....	84
BIAŁA PODLASKA (Polska).....	33	KRAŚNIK (Polska).....	85
BIAŁOBRZEGI (Polska).....	34	KRYNKI (Polska).....	86
BIAŁOGRÓD NAD DNIESTREM (Ukraina).....	35	KRZYWICZE (Białoruś).....	87
BIAŁYSTOK (Polska).....	36	KURÓW (Polska).....	88
BRZEŚĆ (Białoruś).....	37	LACHOWICZE (Białoruś).....	89
BRZEZINY (Polska).....	38	LENIN (Białoruś).....	90
BRZEŻANY (Ukraina).....	39	LEŻAJSK (Polska).....	91
BUDZANÓW (Ukraina).....	40	LIDA (Białoruś).....	92-93
BYCHAWA (Polska).....	41	LIPNO (Polska).....	94
CHMIELNIK (Polska).....	42-43	LUBAŃ (Białoruś).....	95
CHORZELE (Polska).....	44	LUBARTÓW (Polska).....	96
CIECHANOWIEC (Polska).....	45	LUBLIN (Polska).....	97-103
CZORTKÓW (Ukraina).....	46	Głusk.....	97
DAWIDGRÓDEK (Białoruś).....	47	Kalinowszczyzna.....	98-100
DĄBROWICA (Ukraina).....	48	Krakowskie Przedmieście.....	101
DOBRYŃ (Polska).....	49	Stare Miasto.....	102
DOKSZYCE (Białoruś).....	50	Wieniwa.....	103
DROHICZYN POLESKI (Białoruś).....	51	LUBOML (Ukraina).....	104
DYNÓW (Polska).....	52	ŁACHWA (Białoruś).....	105
DZIEWIENISZKI (Litwa).....	53	ŁANOWCE (Ukraina).....	106
DZISNA (Białoruś).....	54	ŁOSICE (Polska).....	107
FALENICA (Polska).....	55	MAKÓW MAZOWIECKI (Polska).....	108
FELSZTYN (Ukraina).....	56-57	MICHAŁOWCE (Słowacja).....	109
„Felsztyn wyglądał jak czaszka”.....	57	MICHÓW (Polska).....	110
FRAMPOL (Polska).....	58	MIŃSK MAZOWIECKI (Polska).....	111
GARWOLIN (Polska).....	59	MŁAWA (Polska).....	112
GĄBIN (Polska).....	60	MOŁCZADŹ (Białoruś).....	113
GONIĄDZ (Polska).....	61	NADWÓRNA (Ukraina).....	114
GOWOROWO (Polska).....	62	NARAJÓW (Ukraina).....	115
GRAJEWO (Polska).....	63	NIEŚWIEŻ (Białoruś).....	116
GRODNO (Białoruś).....	64	OPATÓW (Polska).....	117
Kiełbasin (obóz).....	64	OSTRÓG (Ukraina).....	118
HOSZCZA (Ukraina).....	65	OSTRÓW MAZOWIECKA (Polska).....	119
HRUBIESZÓW (Polska).....	66-67	OSZMIANA (Białoruś).....	120
IWIE (Białoruś).....	68	PIASKI (Polska).....	121-127
JADÓW (Polska).....	69	Getto.....	121
JANÓW (Litwa).....	70-71	Mapa Marianny Krasnodębskiej.....	122-127
JAROSŁAW (Polska).....	72	PIŃSK (Białoruś).....	128-129
JEDWABNE (Polska).....	73	PIOTRKÓW TRYBUNALSKI (Polska).....	130

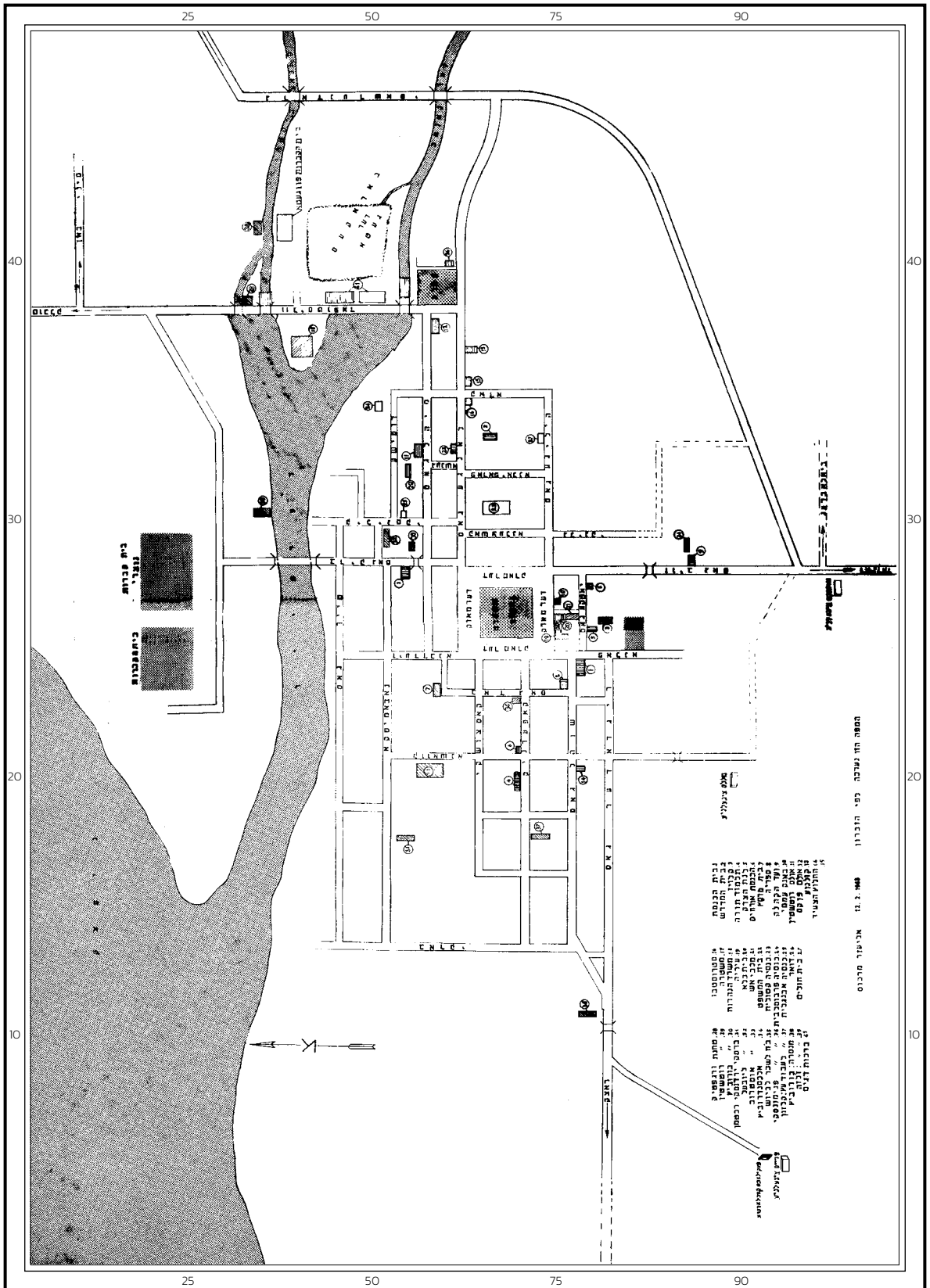
PODHAJCE (Ukraina).....	131	WOJSŁAWICE (Polska).....	184
PRUŻANA (Białoruś).....	132-133	WOLBROM (Polska).....	185
Getto.....	133	WOŁKOWYSK (Białoruś).....	186
PRZEDBÓRZ (Polska).....	134	WYSOCK (Białoruś).....	187
PUŁAWY (Polska).....	135-137	ZDUŃSKA WOLA (Polska).....	188
Okres powojenny.....	135	ZDZIĘCIOŁ (Białoruś).....	189
Centrum.....	136	ZELWA (Białoruś).....	190-191
Dzielnica żydowska.....	137	ZINKÓW (Ukraina).....	192
PUŁTUSK (Polska).....	138	ZŁOCZÓW (Ukraina).....	193-194
RADOMSKO (Polska).....	139	Bunkier.....	194
RADOMYŚL WIELKI (Polska).....	140-141	ZWOLEŃ (Polska).....	195
RADZIWIŁÓW (Ukraina).....	142	ZOŁUDZK WIELKI (Ukraina).....	196
RADZYMIN (Polska).....	143	197
RATNO (Ukraina).....	144		
RAWA RUSKA (Ukraina).....	145		
REMBERTÓW (Polska).....	146		
RÓŻAN (Polska).....	147		
RUBIEŻEWICZE (Białoruś).....	148		
RYKI (Polska).....	149		
RYPIN (Polska).....	150		
SEROCK (Polska).....	151		
SIEDLISZCZE (Polska).....	152-153		
SKAŁA PODOLSKA (Ukraina).....	154		
SKAŁAT (Ukraina).....	155		
SKIERNIEWICE (Polska).....	156		
SOCHACZEW (Polska).....	157		
SOKOŁÓW PODLASKI (Polska).....	158		
SOKÓŁKA (Polska).....	159		
STOLIN (Białoruś).....	160		
STRYJ (Ukraina).....	161		
STRZEGOWO-OSADA (Polska).....	162		
SUCHOWOLA (Polska).....	163		
SZYDŁOWIEC (Polska).....	164-165		
ŚWIR (Białoruś).....	166		
TOMASZÓW MAZOWIECKI (Polska).....	167		
TUCZYN (Ukraina).....	168		
TUROBIN (Polska).....	169		
TURZEC (Białoruś).....	170		
TYSZOWCE (Polska).....	171		
UCHANIE (Polska).....	172-174		
Legeda.....	174		
WADOWICE (Polska).....	175		
WERENOWO (Białoruś).....	176		
WĘGRÓW (Polska).....	177		
WIELUŃ (Polska).....	178-179		
WILEJKA (Białoruś).....	180		
WIŚLICA (Polska).....	181		
WIŚNIEWIEC (Ukraina).....	182		
WŁODZIMIERZEC (Ukraina).....	183		

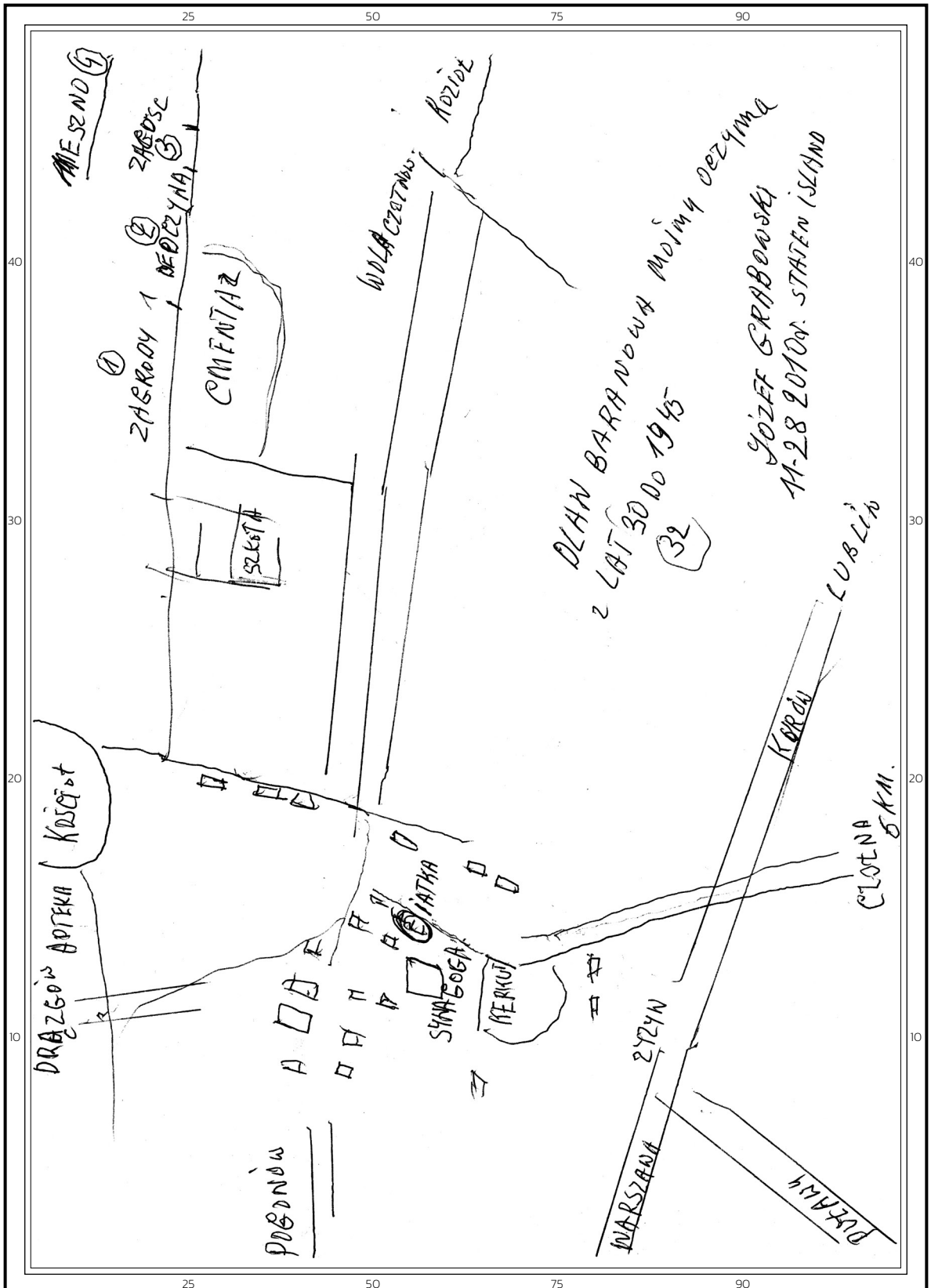
ANNOPOL, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: BENJAMIN ORENSZTAJN, 6.04.2011. Język: francuski, polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

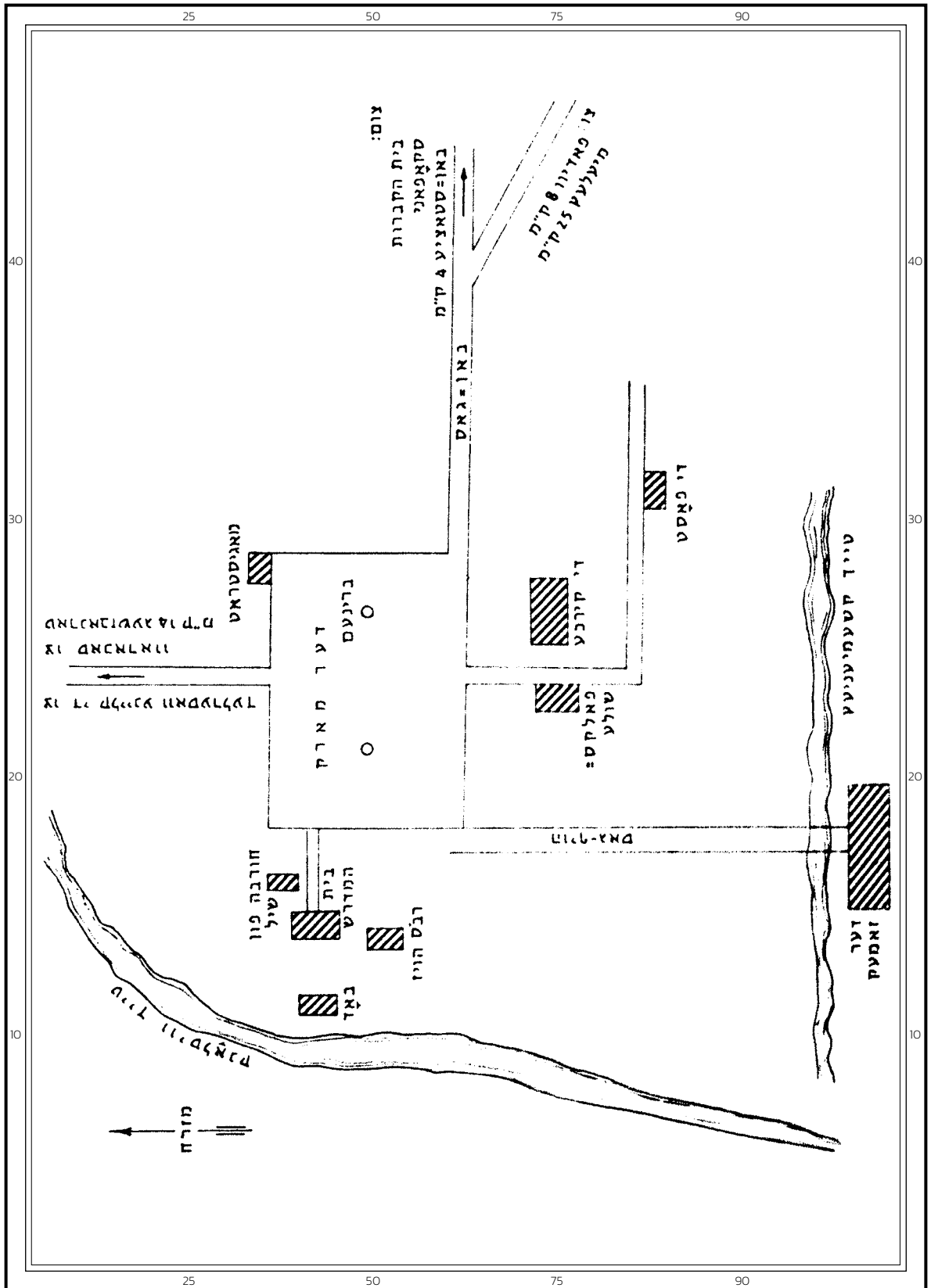
ANTOPOL, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), 1914 r. Rysunek: MOSZE POLIAK. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Antopol (Antipolie); sefer izkor, red. B.Ch. Ajalon, Tel Awiw 1972.

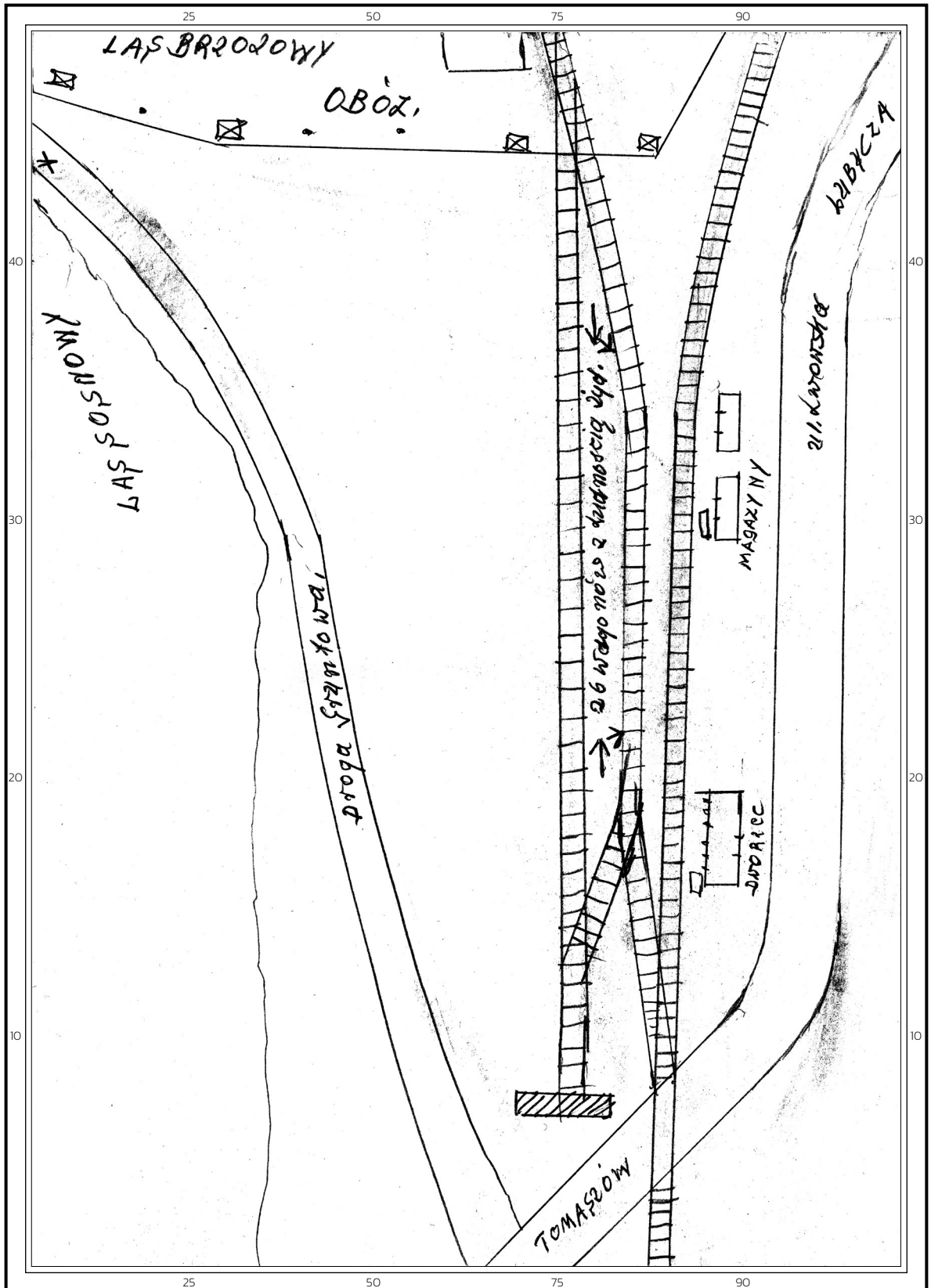
AUGUSTÓW, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: ELIEZER MARKUS, 12.02.1965. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer izkor li-kehilat Augustow we-ha-sewiwa*, red. J. Aleksandroni, Tel Awiw 1966. Uwagi: getto i cmentarz przy getcie (między odnogami Kanatu Augustowskiego); najważniejsze miejsca, toponimy (nazwy miejsc w języku żydowskim, tj. jidysz, np. lange gas, ul. Długa).

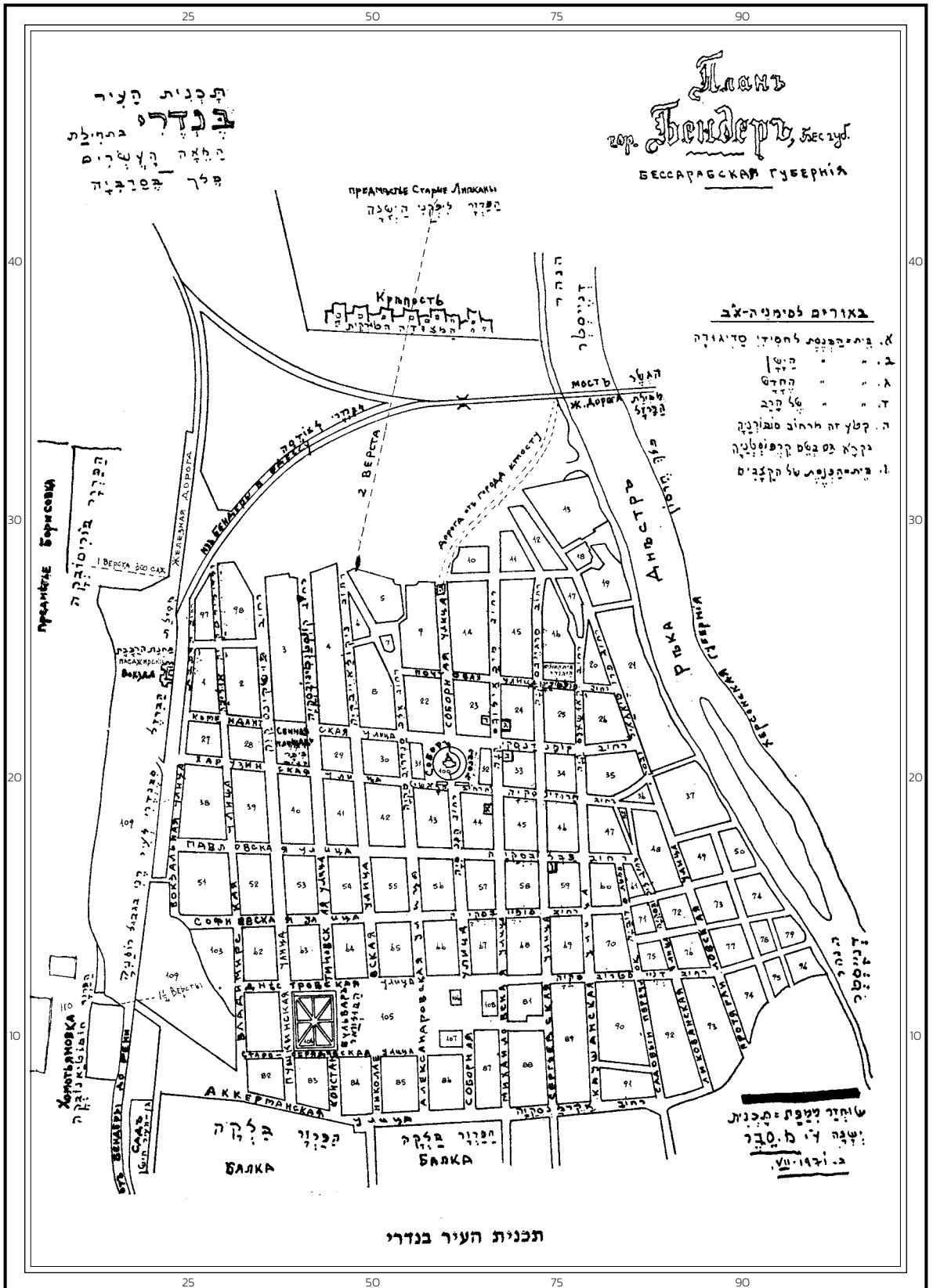
BARANÓW, POLSKA (województwo lubelskie), 1930–1945. Rysunek: JÓZEF GRABOWSKI, 28.11.2010, Staten Island, Nowy Jork. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

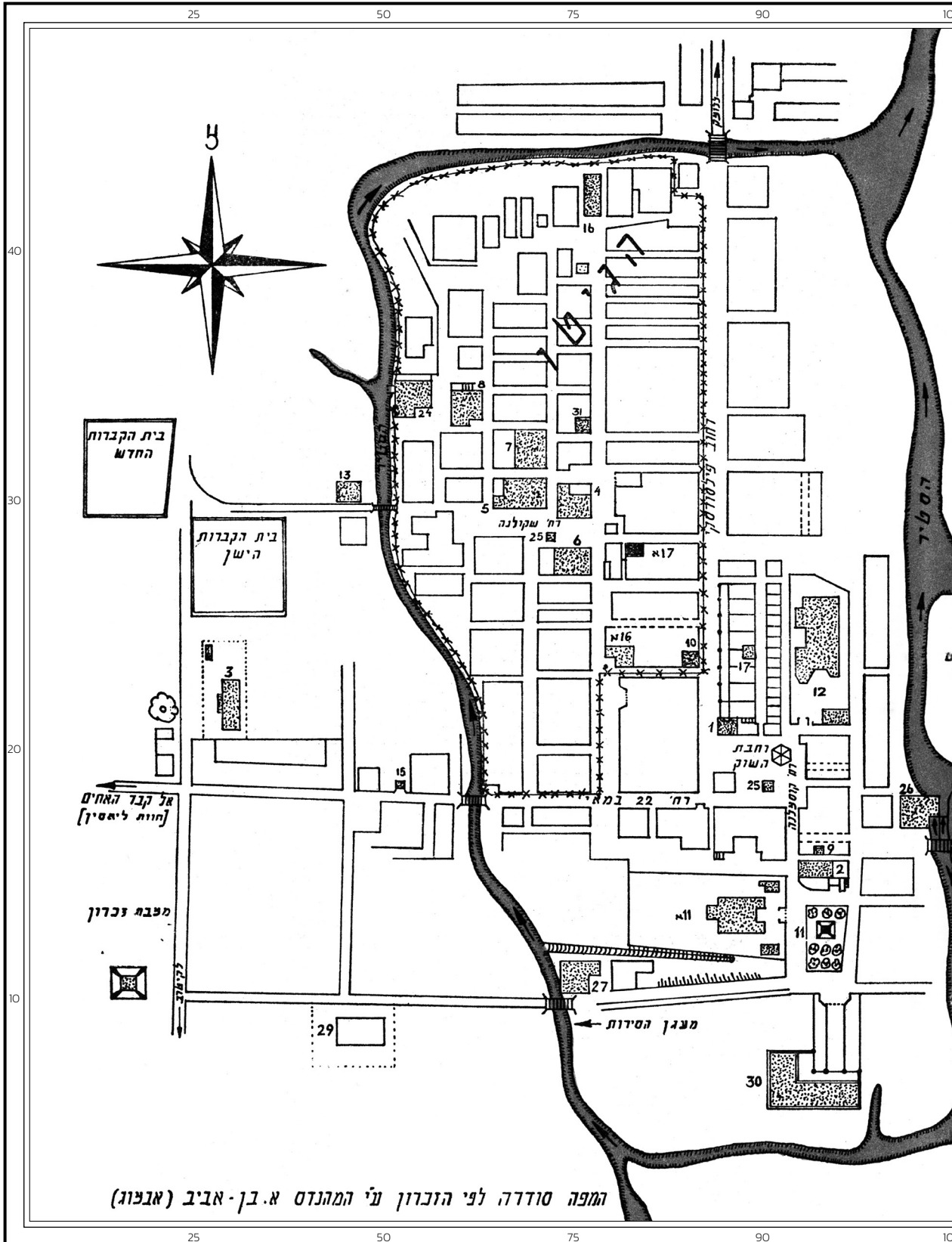
BARANÓW SANDOMIERSKI, POLSKA (województwo podkarpackie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznanym. Język: jidysz. Źródło: *Sefer-izkor Baranow*, red. N. Blumental, Jerozolima 1964. Uwagi: róża wiatrów wskazuje wschód; nazwa odcinka rzeki Babulówki – Kszemieniec (tj. Krzemieniec), nazwa drugiej rzeki – Wislunk (?), być może nazwa zwyczajowa Wisły).

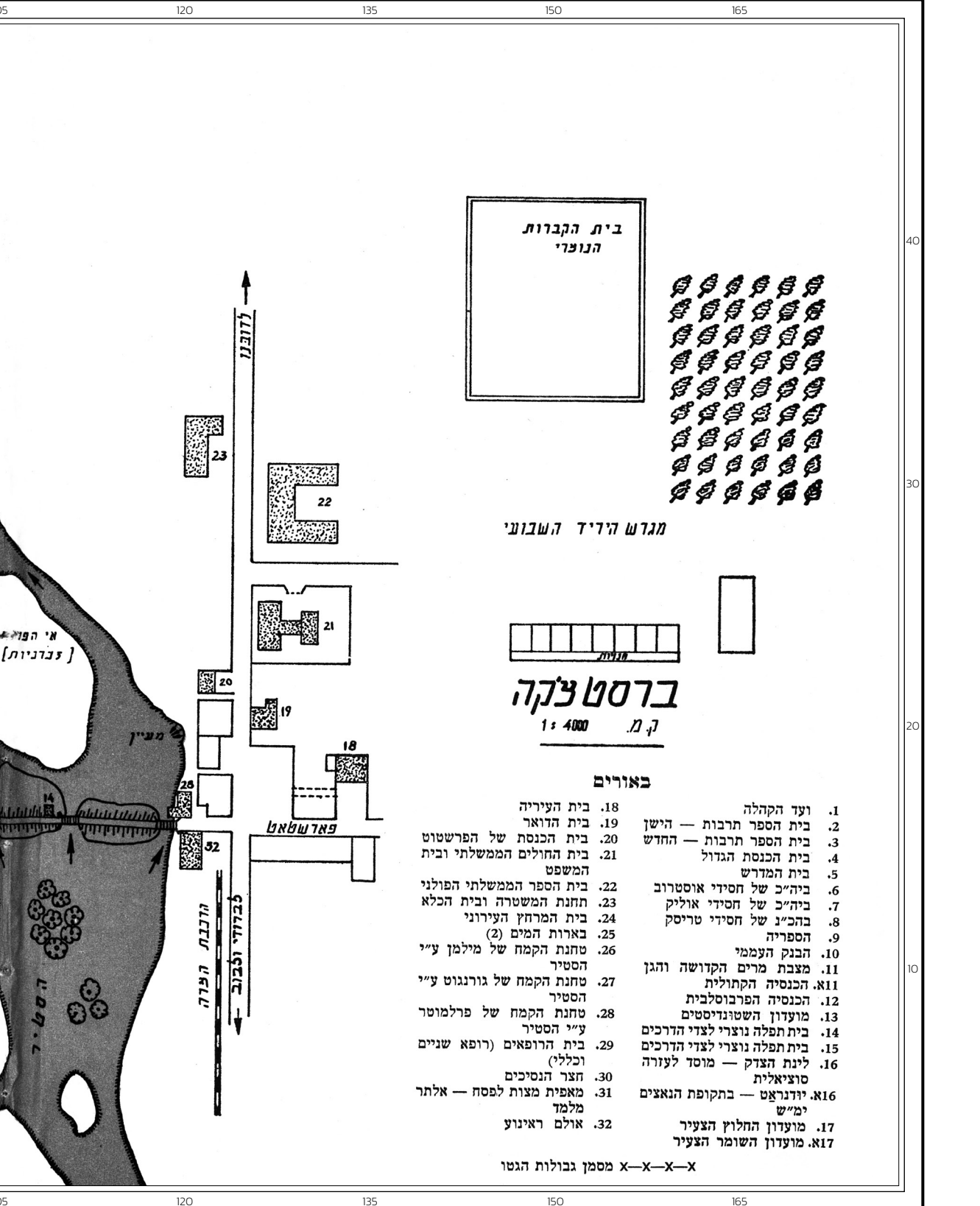
BEŁŻEC, POLSKA (województwo lubelskie), II wojna światowa. Rysunek: JAN DZIKOWSKI, 10.2007. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”.

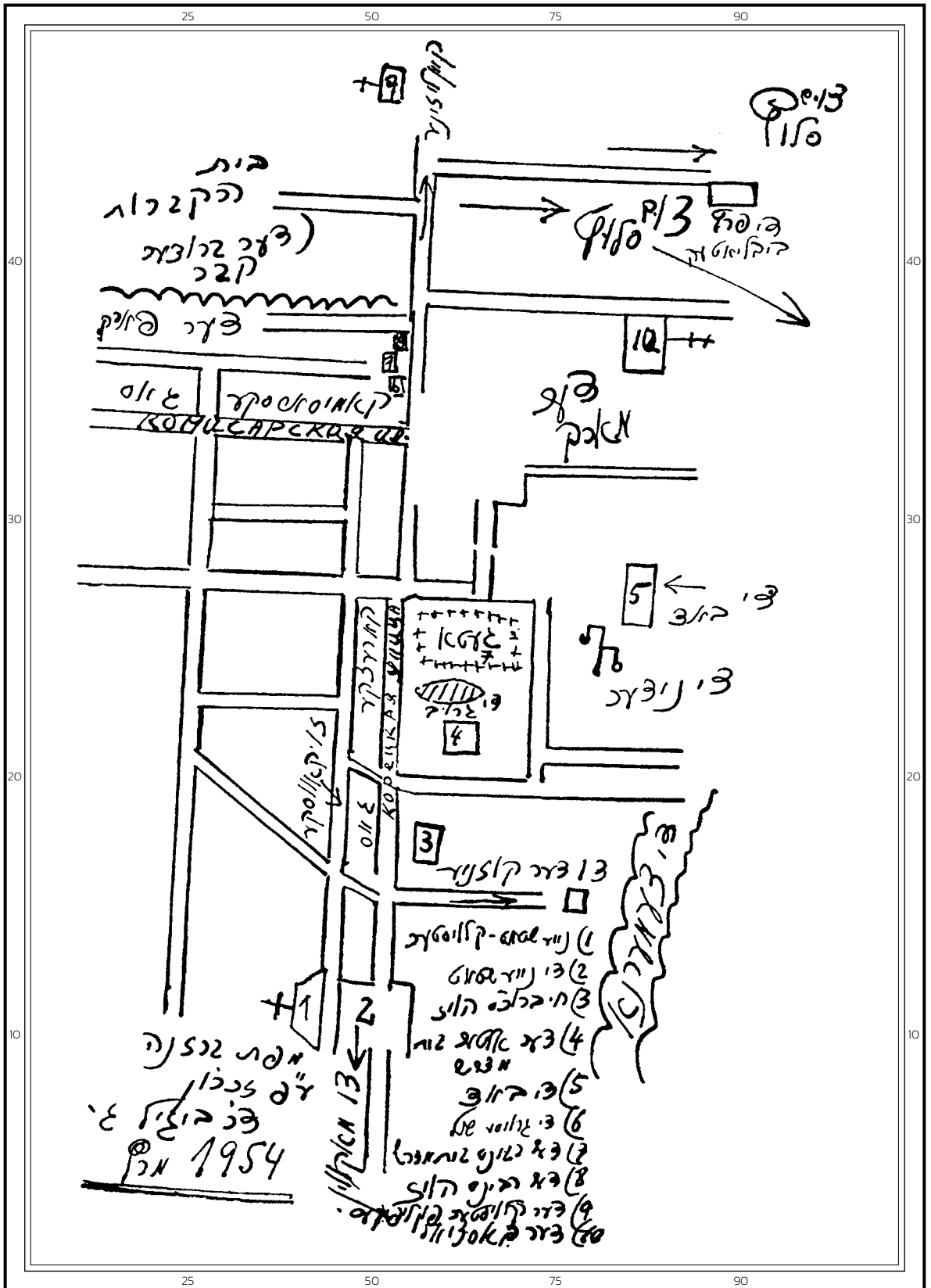
BENDERY, MOŁDAWIA – separatystyczne NADDNIESTRZE (rejon Bendery), okres międzywojenny. Rysunek: MORDECHAJ SAWIR, 07.1971. Język: hebrajski, rosyjski. Źródło: Kehilat Benderi; sefer zikaron, red. M. Tamari, Tel Awiw 1975. Uwagi: podpisy w języku rosyjskim według ortografii sprzed reformy 1918 r.

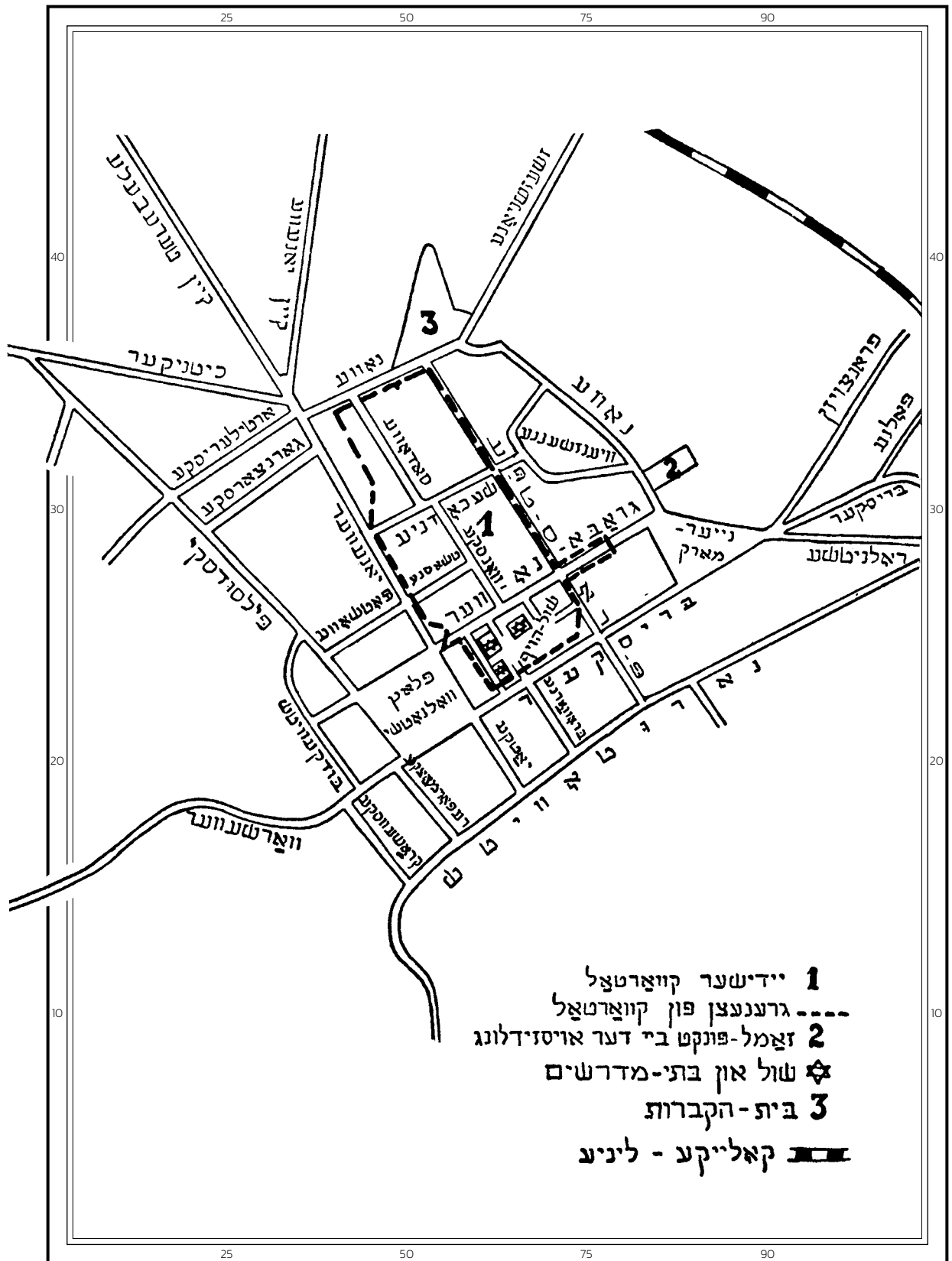
BERESTECZKO, UKRAINA (obwód wołyński), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: A. BEN-AWIW (ABCUG) Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Hajeta ajara... sefer zikaron li-kehilat Beresteczko we-ha-sewiwa*, red. M. Singer, Hajfa 1961. Uwagi: getto oznaczone symbolem drutu kolczastego; pod numerem 31 zaznaczono dom

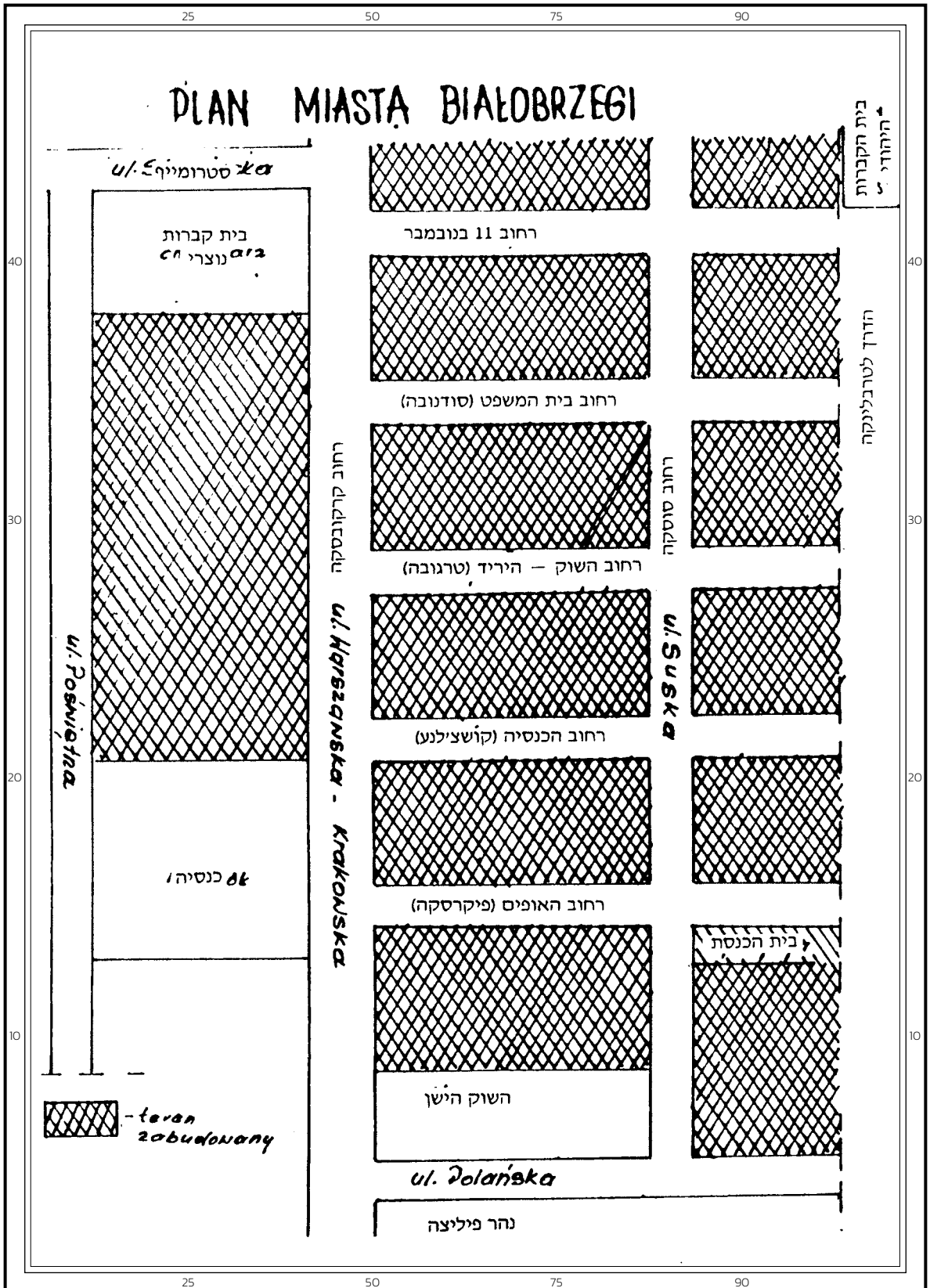
Altera Melamed, w którym wypiekano macę na święto Pesach (por. O. Goldberg-Mulkiewicz, *Itineraria...*). Mapa udostępniona dzięki uprzejmości Steegh/Teunissen Map Collection, Dordrecht, Holandia.

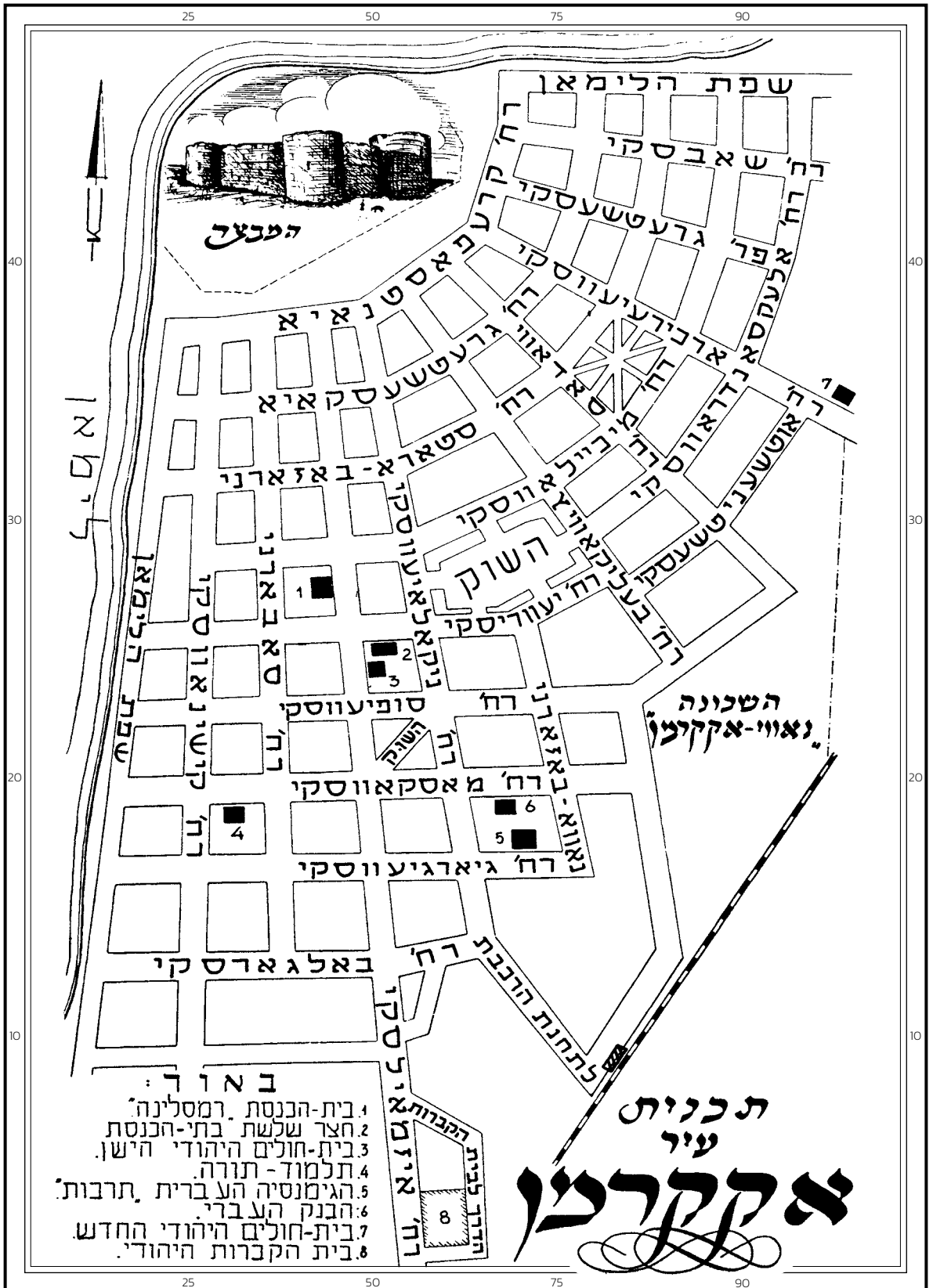
BEREŻNE, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: dr G. BIGIL, O3.1954. Język: hebrajski, jidysz, rosyjski. Źródło: *Majn sztetetele Berezne...* [tyt. skrócony], red. G. Bigil, Tel Awiw 1954. Uwagi: getto oznaczone symbolem drugu kolczastego; liczne toponimy i najważniejsze miejsca, w tym bratnia mogiła (der Bruder kejwer), tj. grób masowy.

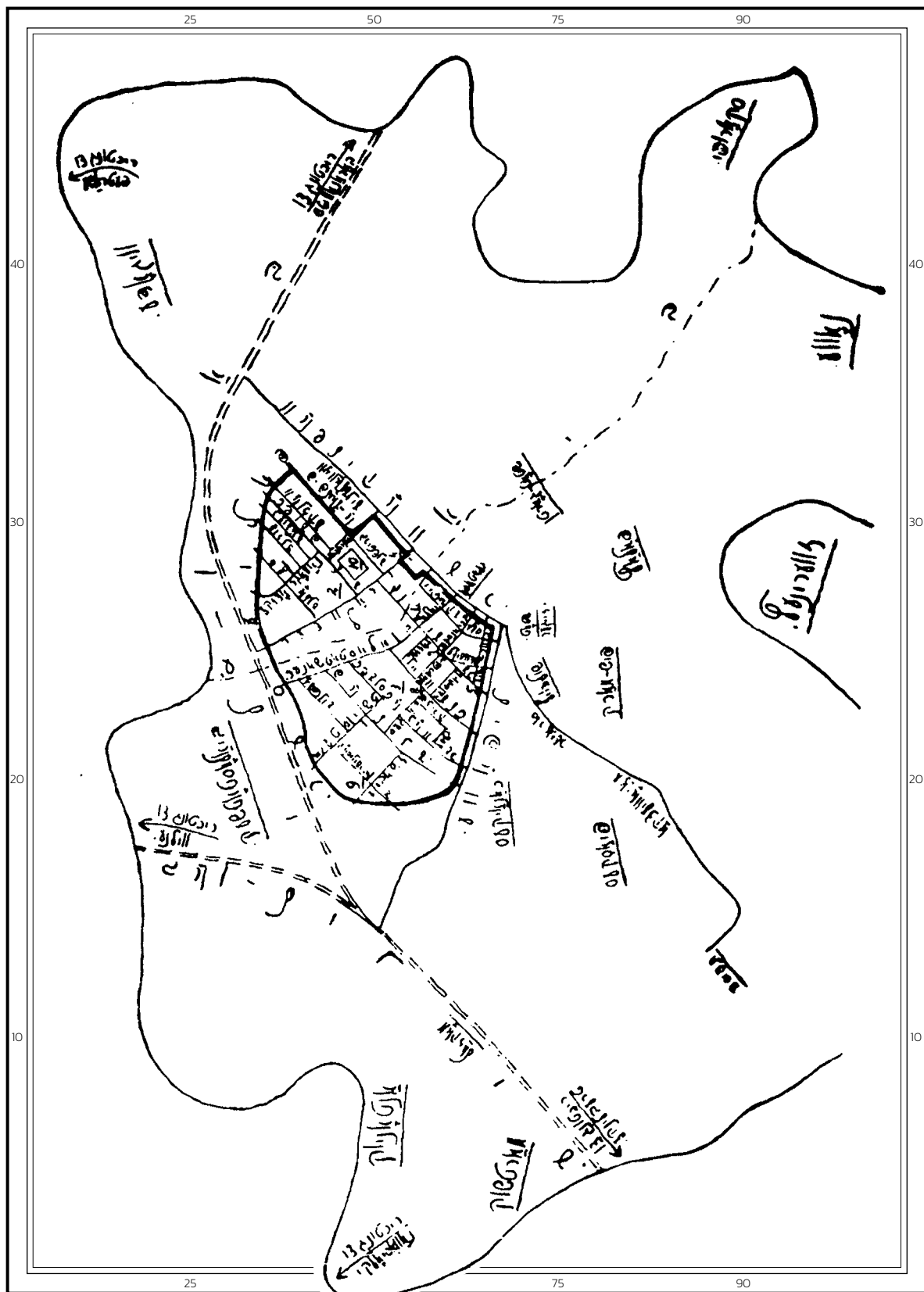
BIAŁA PODLASKA, POLSKA (województwo lubelskie), II wojna światowa. Rysunek: MOSZE JOSEF FAJGENBAUM. Język: jidysz. Źródło: M.J. Fajgenbaum, *Podlaskie in umkum; noticn fun churbn*, Monachium 1948. Uwagi: getto (1, granica – linia przerywana), punkt zborny podczas wysiedlenia (2, tzw. Świński Rynek), synagoga i besmedresze (☆), cmentarz żydowski (3); liczne toponimy (mapa nie uwzględnia przedmieścia Wola).

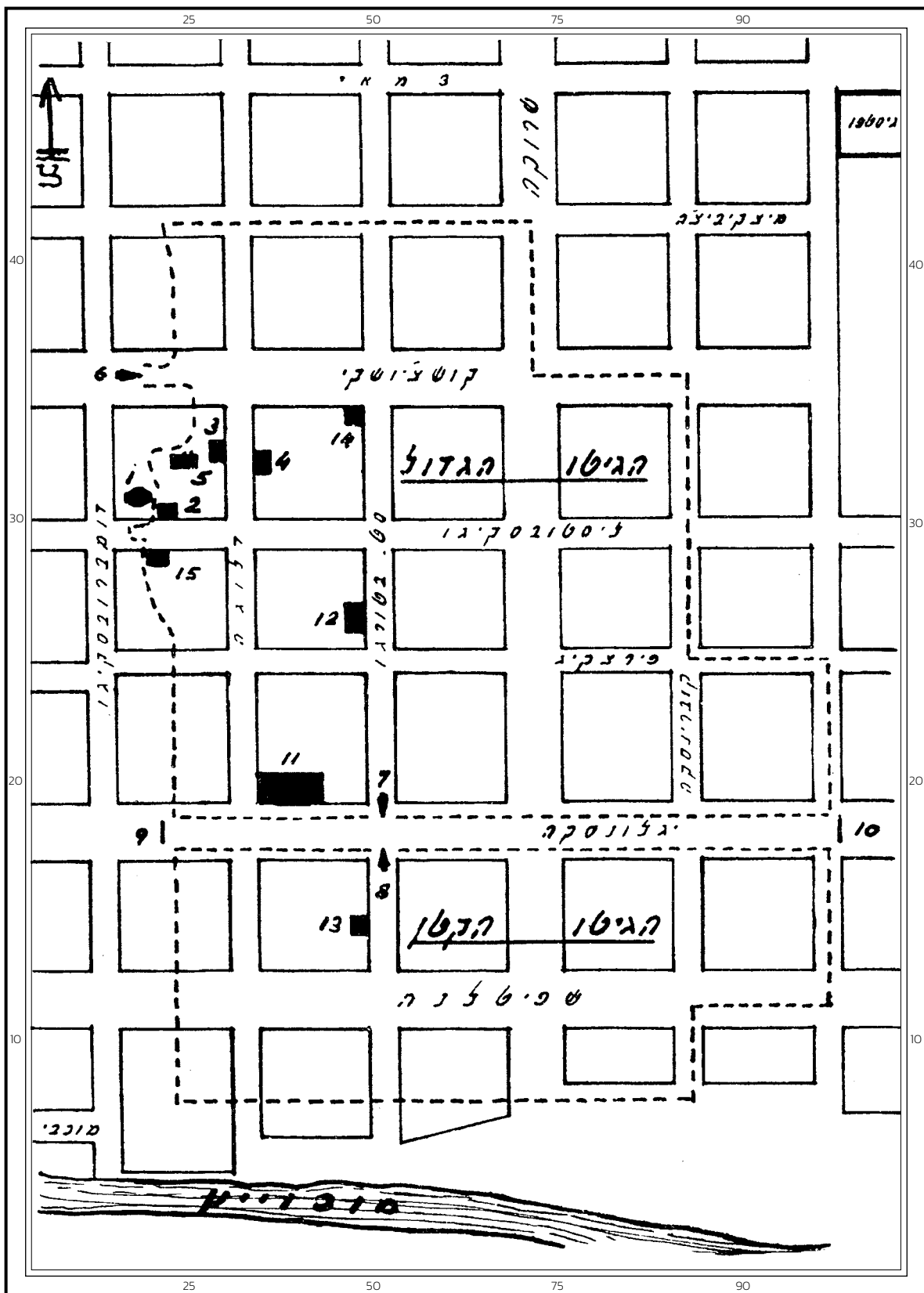
BIĄŁOBRZEGI, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznaný. Język: hebrajski, polski. Źródło: Sefer zikaron li-kehilat Bialobzig, red. rabin D.A. Mandelbaum, Tel Awiw 1991.

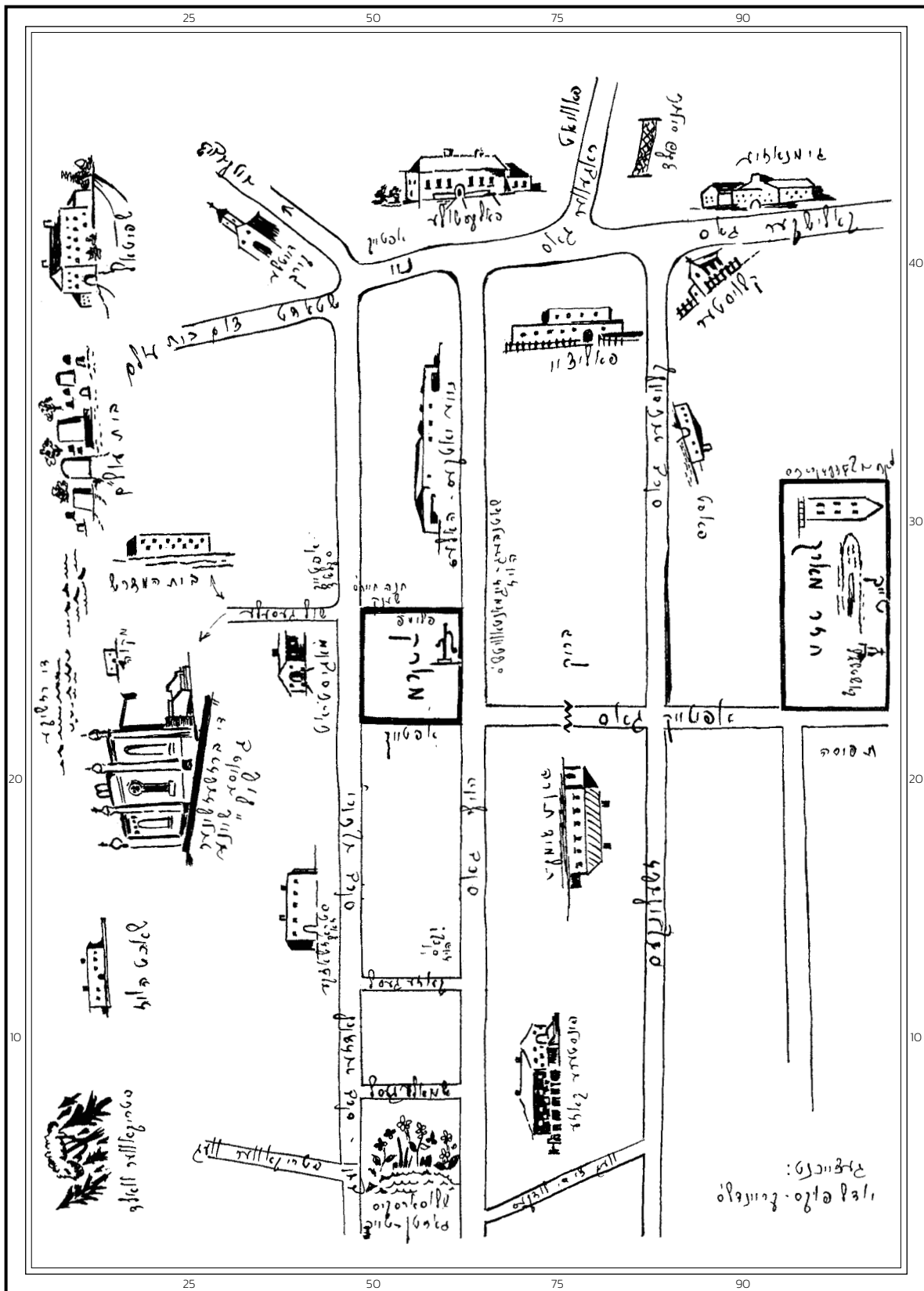
БІАЛОГРІД НАД ДНІСТРЕМ (AKERMAN), UKRAINA (obwód odeski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Akerman wa-ajarot ha-machoz, sefer edut we-zikaron, red. N. Ami-taj, Tel Awiw 1983. Uwagi: częste zbitki języków hebrajskiego i jidysz, np. רח – rechow greckeskaja (ulica Greczeskaja).

BIAŁYSTOK, POLSKA (województwo podlaskie), 1941-1943 r. Rysunek: autor nieznan. Język: jidysz. Źródło: *Der bialistoker jizker buch*, red. I. Szmulewicz, Nowy Jork 1982. Uwagi: umiejscowienie getta na planie ogólnym miasta (ciemna obwódka); szczegółowy plan getta: ulice, bramy do getta, instytucje, miejsce bohaterskiej śmierci Icchoka Malmeda.

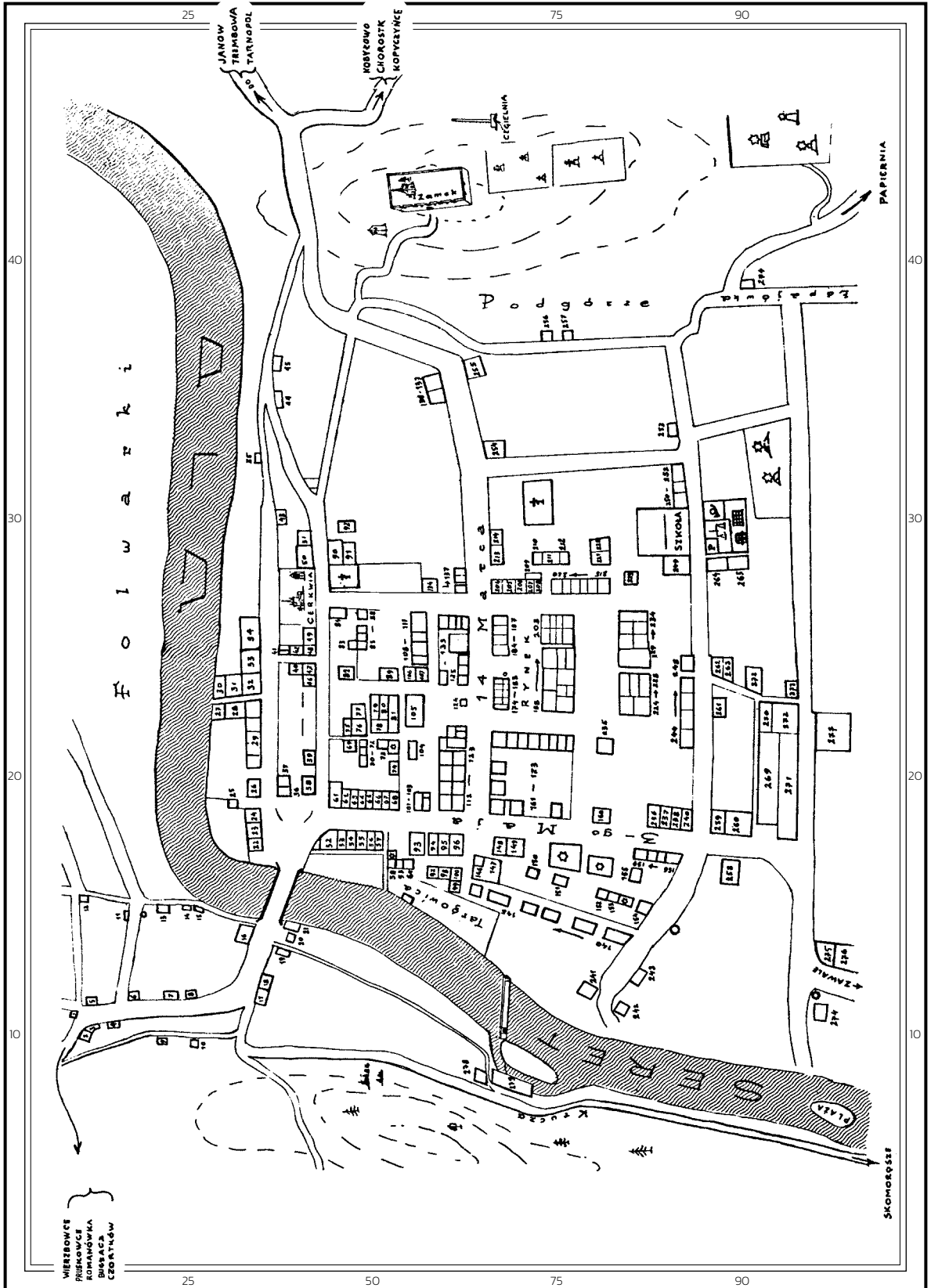
BRZEŚĆ (GETTO), BIAŁORUS (obwód brzeski), II wojna światowa. Rysunek: A. ZUSMAN, UMLINSKI, GLUZMAN (ocalali z getta). Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Encyklopedia szel galujot; Brisk de-Lita*, red. E. Sztajnmán, Jeruzolima 1958 Uwagi: wielka synagoga (1, poza gettem), żydowska policja (2), Judenrat (3-5), główne wejście (6), przejście do małego g. (7,8), kontrole na rogatkach (9,10), plac egzekucji (11), przytułki (12-14), szpital (15).

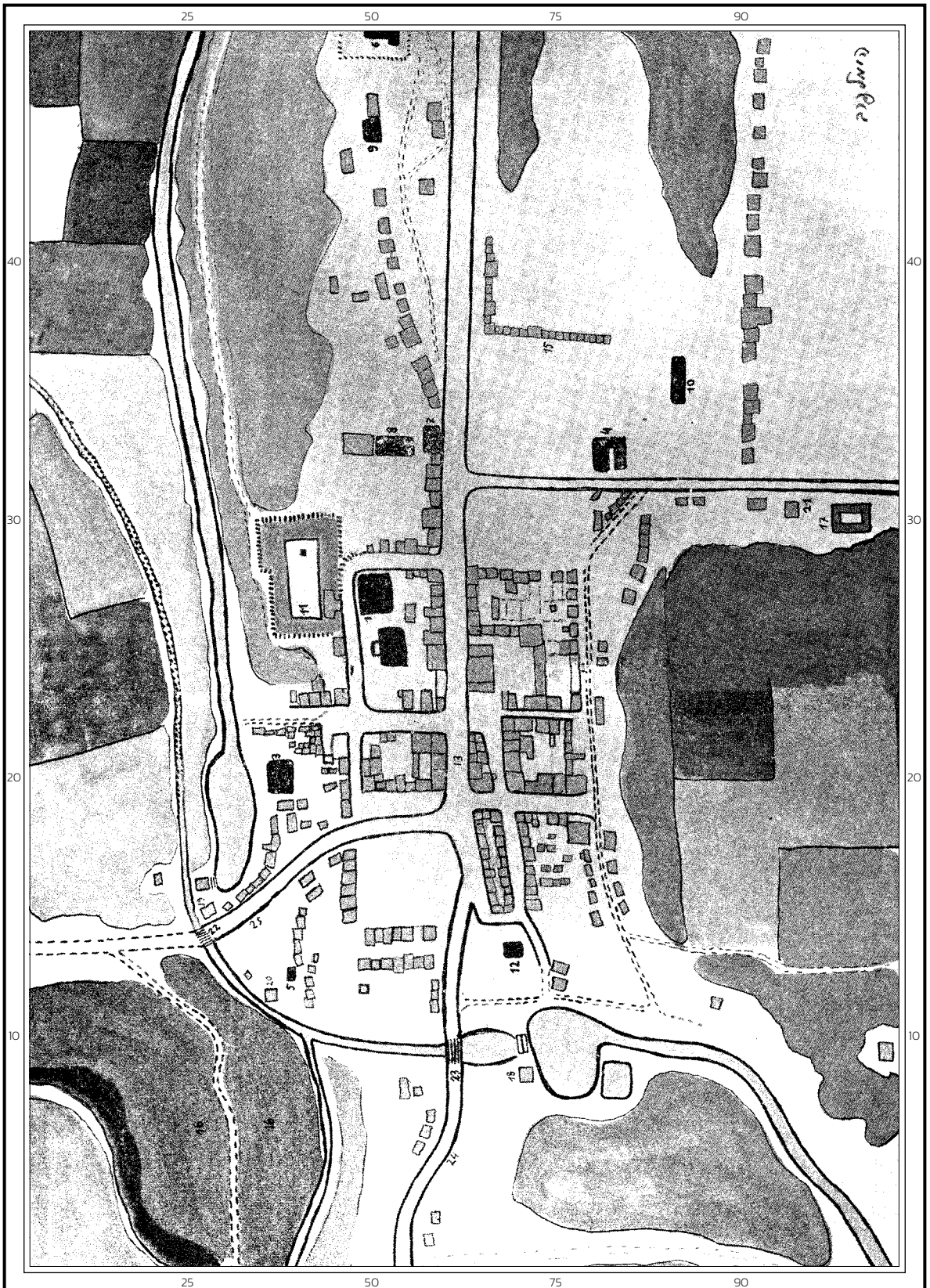
BRZEZINY, POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny. Rysunek: JUDEL FUKS KREJNDELS. Język: jidysz. Źródło: *Bżezin; jizker buch*, red. A. Alperin, N. Summer, Nowy Jork 1961. Uwagi: najważniejsze miejsca (wielka synagoga, urzędy i szkoły (w tym Talmud Tora), kościoły, w tym ewangelicki), ciekawostki, m.in. kort tenisowy, ogród-staw Ślusarskiego (Szlusarskis gortn-tajch), słowo *די ריזיקע* [די ריזיקע] na określenie rzeki.

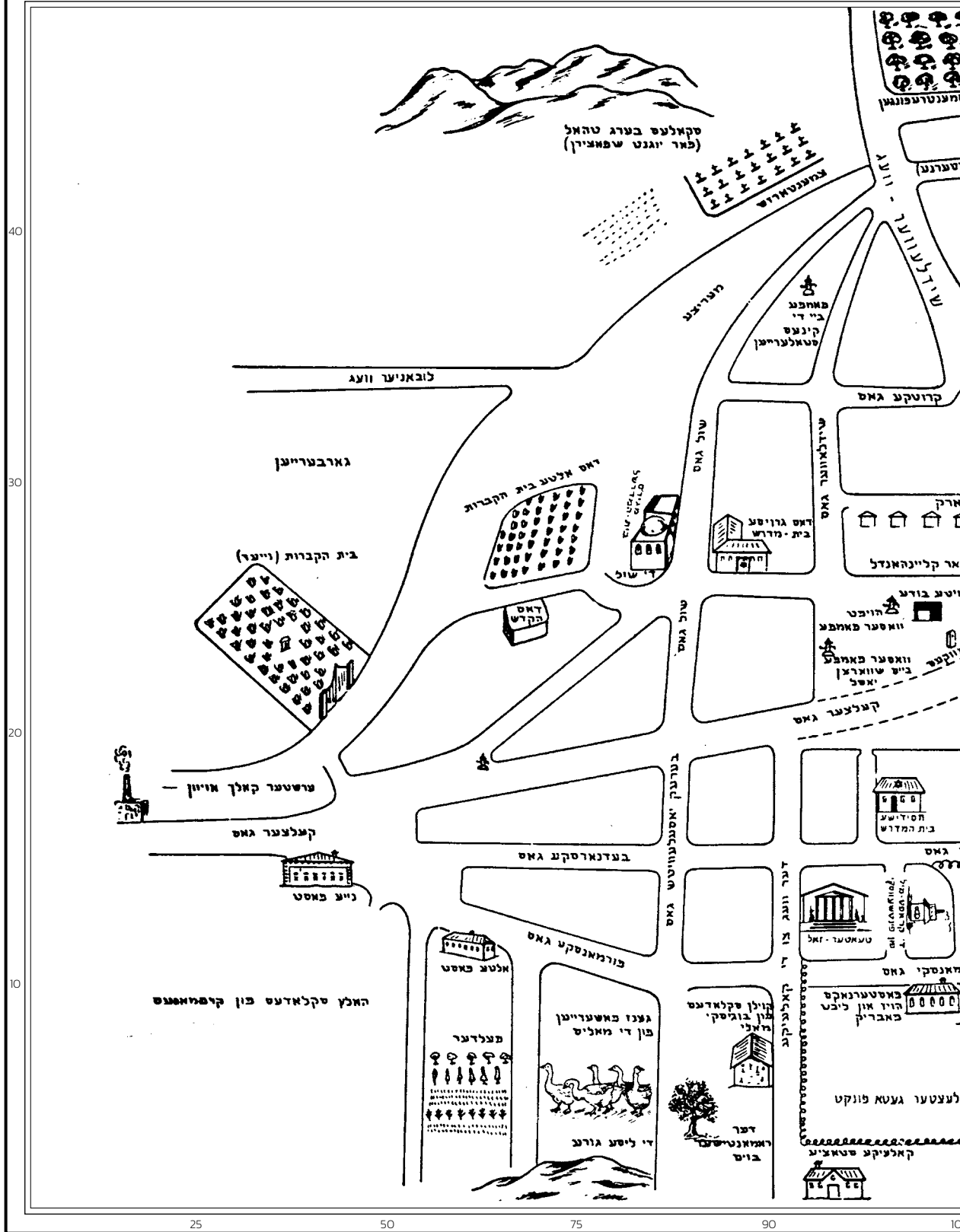
BRZEŻANY (GETTO), UKRAINA (obwód tarnopolski), II wojna światowa. Rysunek: Jautor nieznany. Język: hebrajski, polski. Źródło: *Bżeżani, Narajow we-ha-sewiwa; toledot kehilot sze-neherwu*, red. M. Katz, Hajfa 1978. Uwagi: granica getta (ciemna obwódka); w księdze Brzeżan i Narajowa zamieszczono w sumie 10 map obu miast i ich fragmentów oraz 19 szczegółowych planów architektonicznych synagog.

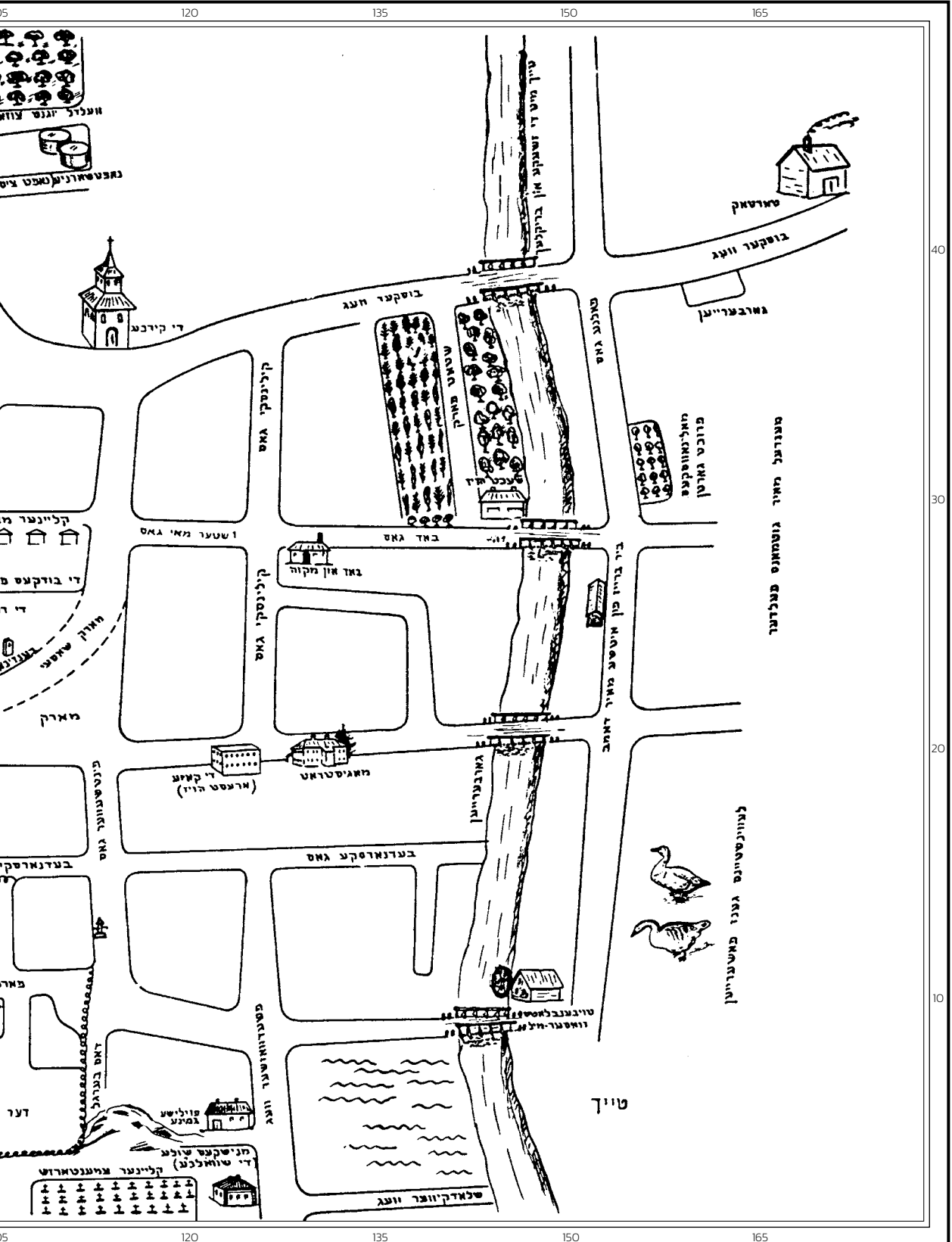
BUDZANÓW, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski, polski. Źródło: *Sefer Budzanow; budzanower jizker-buch*, red. I. Zigelman, Hajfa 1970.

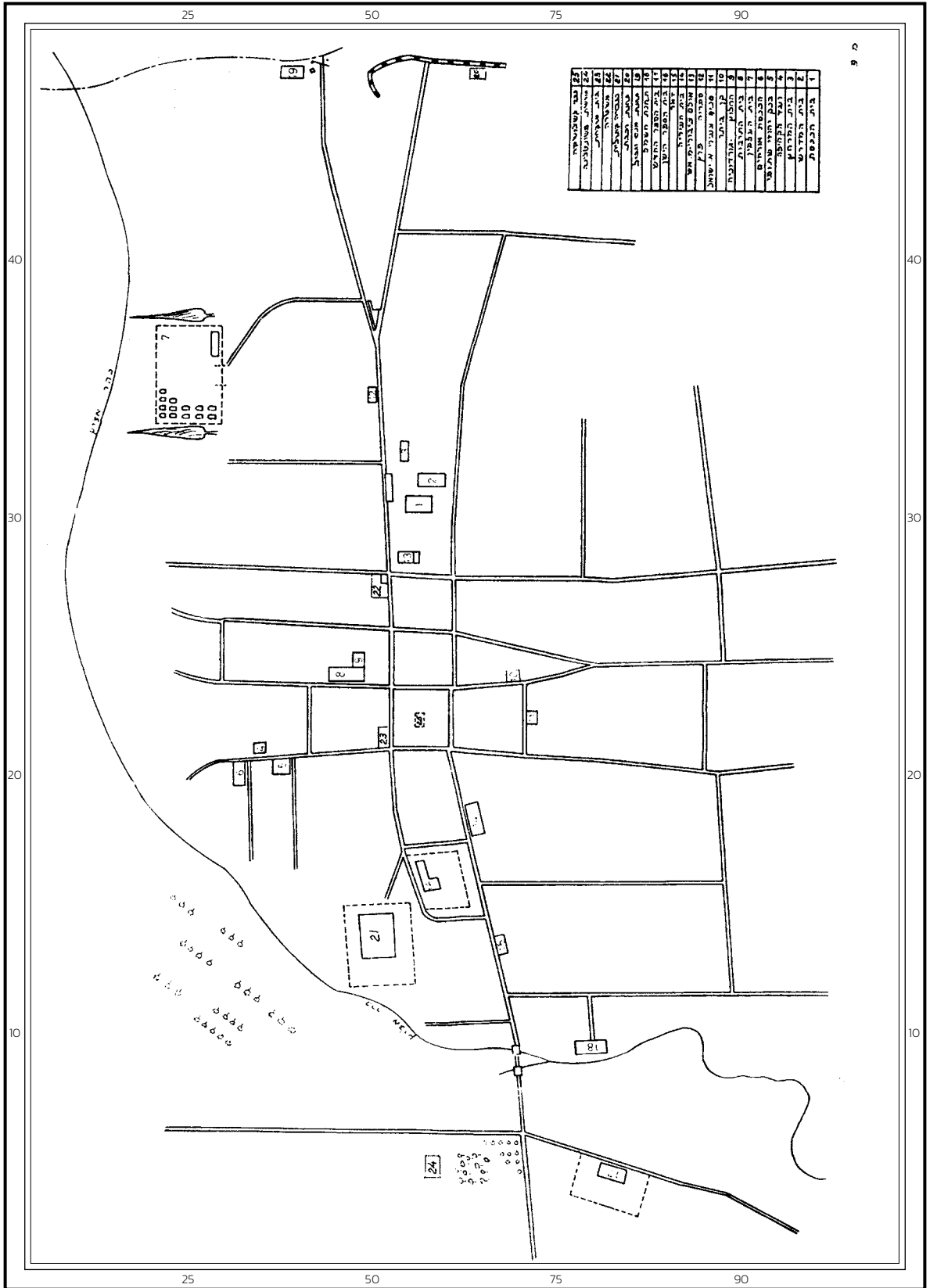
BYCHAWA, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: (SZ.?) HIMELFARB. Język: hebrajski. Źródło: *Bychawa; sefer zikaron*, red. J. Adini, Tel Awiv 1969. Uwagi: na mapie m.in. synagoga (1), kościół (12), poczta (7), straż pożarna (10), główna ulica (13, ob. Piłsudskiego), instytucje miejskie i gminne.

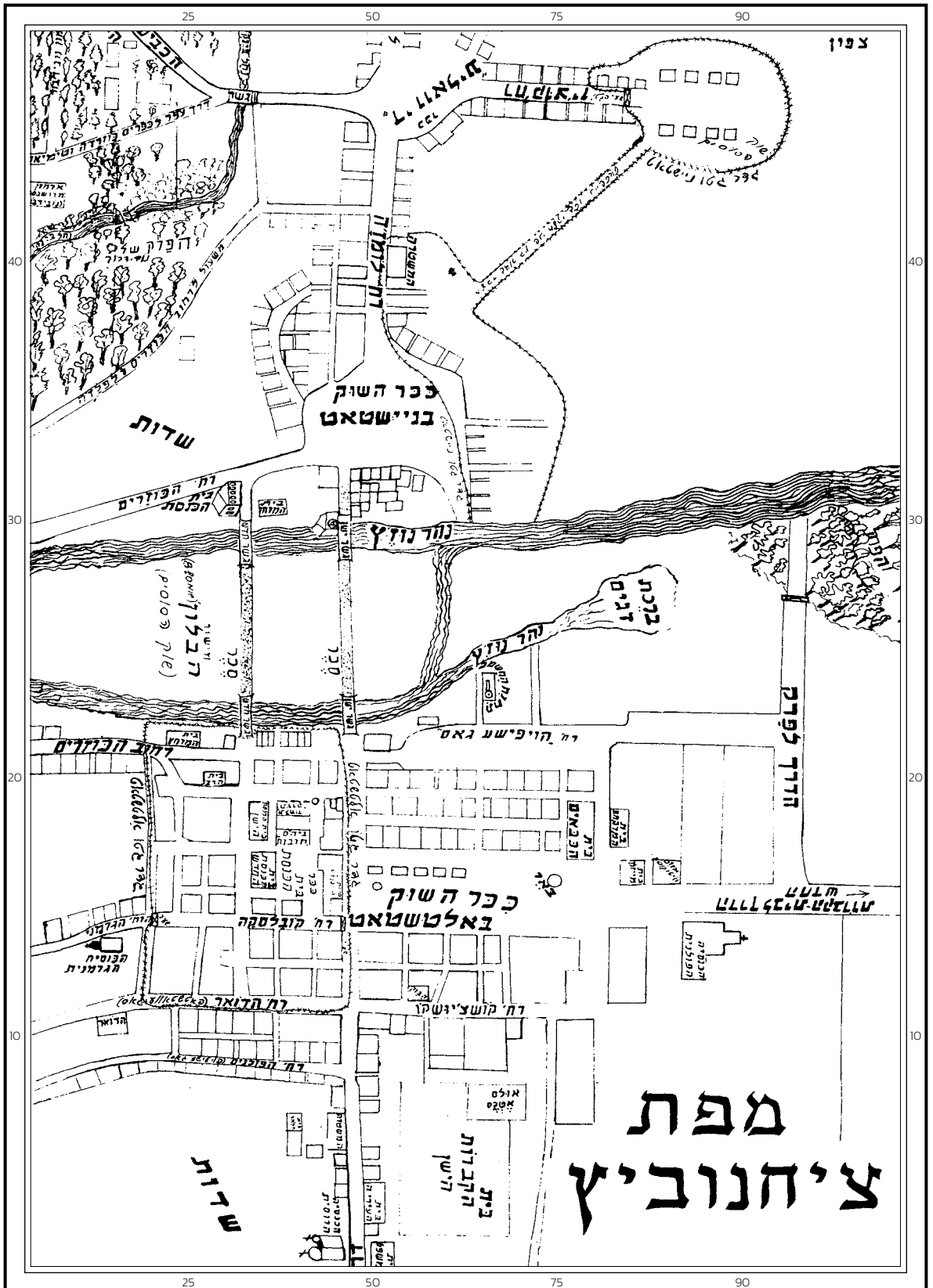
CHMIELNIK, POLSKA (województwo świętokrzyskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: M. KLEJN-HENDLER. Język: jidysz. Źródło: *Pinkes Chmielnik; jizker-buch noch der chorew-geworener jidischer kehile*, red. E. Szedlecki, Tel Awiw 1960. Uwagi: getto; liczne nazwy zwyczajowe i miejsca, m.in. der romantischer bojm (Romantyczne

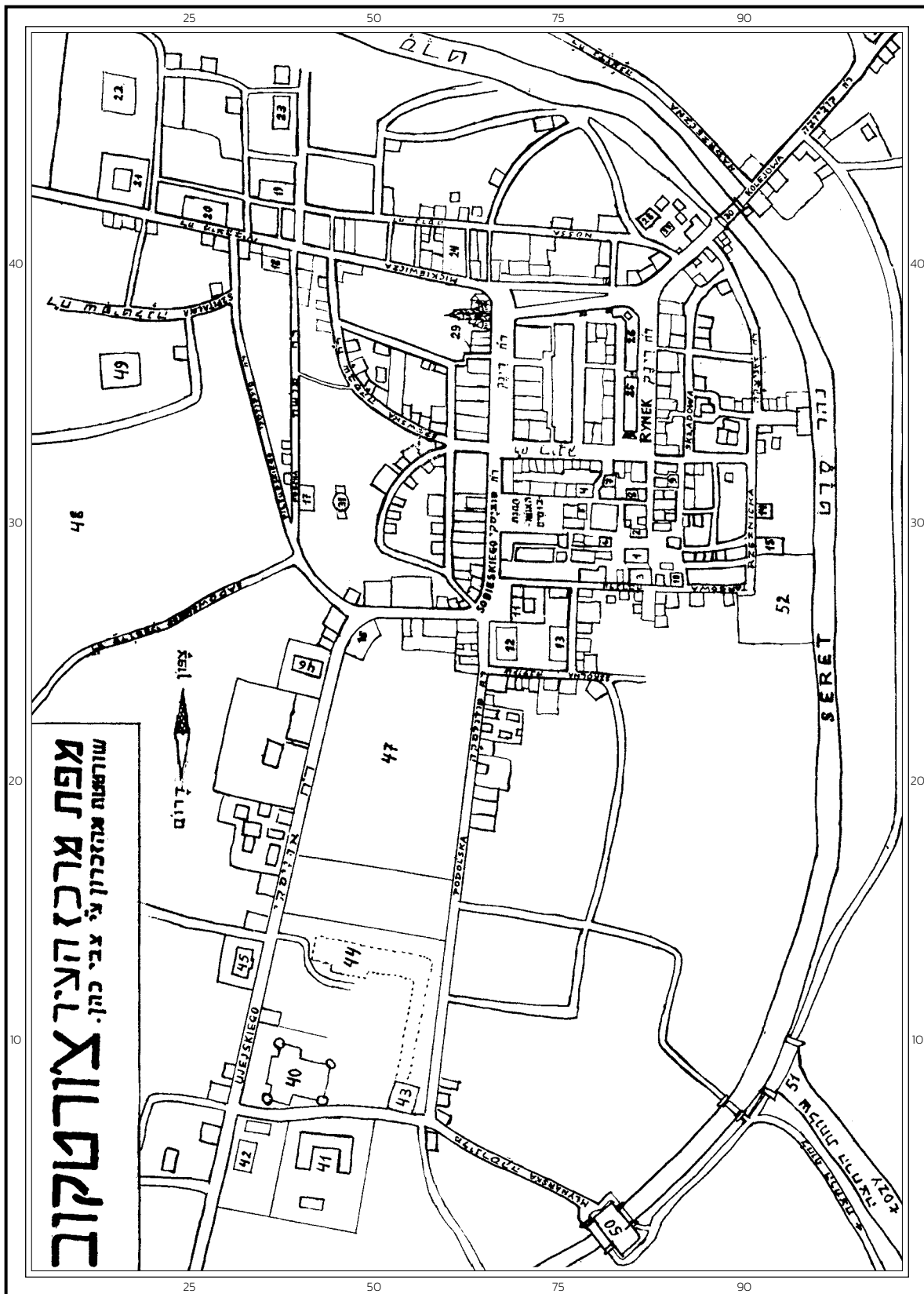
Drzewo, di lise gure (Łysa Góra), dos bergl (Górka), wasser pompe bajm szwarcn Josl (pompa Czarnego Joska), di koze (koza, t.j. areszt), di rojte bude (Czerwona Buda, tj. lodziarnia na rynku), lasek (wiedl, miejsce spotykania się młodzieży) i skały do spacerowania, cysterny naftowe, liczne młyny, zakłady faszerowania gęsi Małego i Lewinsztajna, benzynówki, mniszkes szule (szwalnia prowadzona przez zakonnice), hekdesz (przysłupek dla ubogich).

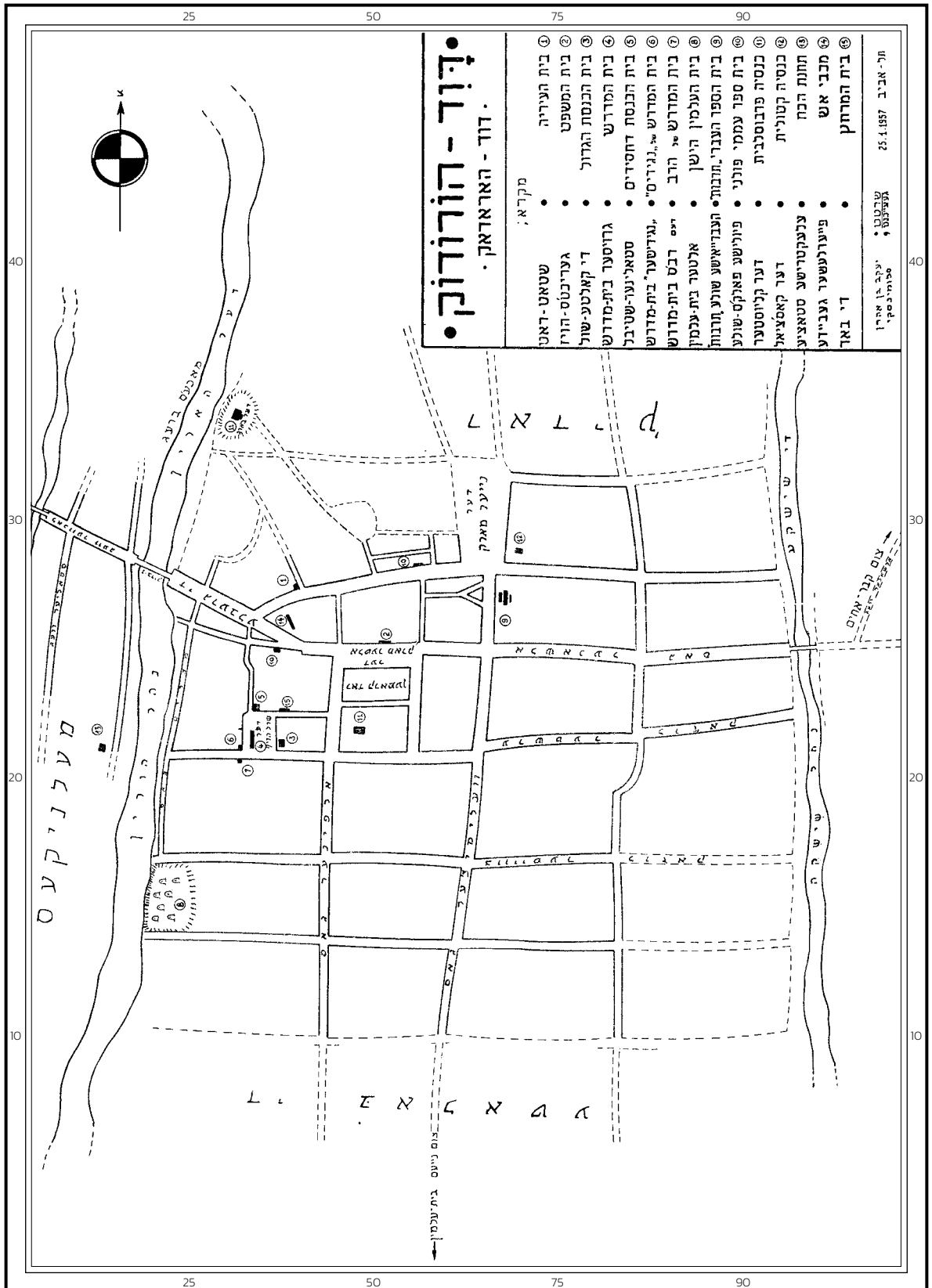
CHORZELE, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: M. P. / M. F. (?). Język: hebrajski.
 Źródło: *Sefer zikaron li-kehilat Chożel*, red. L. Losz, Tel Awiw 1967.

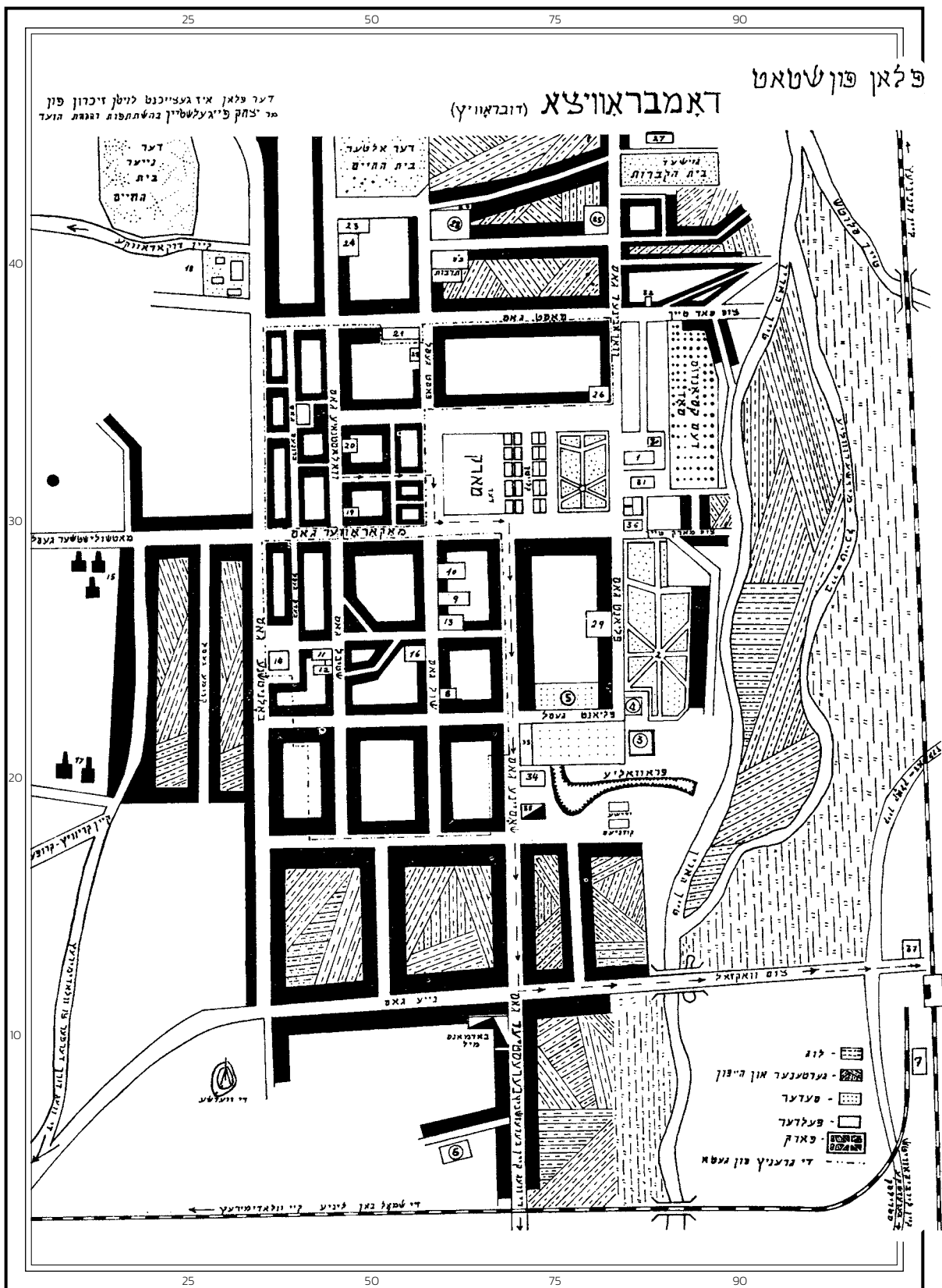
CIECHANOWIEC, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Ciechanowic mehoz Bialstok; sefer edut we-zikaron*, red. E. Leoni, Tel Awiw 1964. Uwagi: getto (dwie części u góry mapy) zaznaczone symbolem drutu kolczastego.

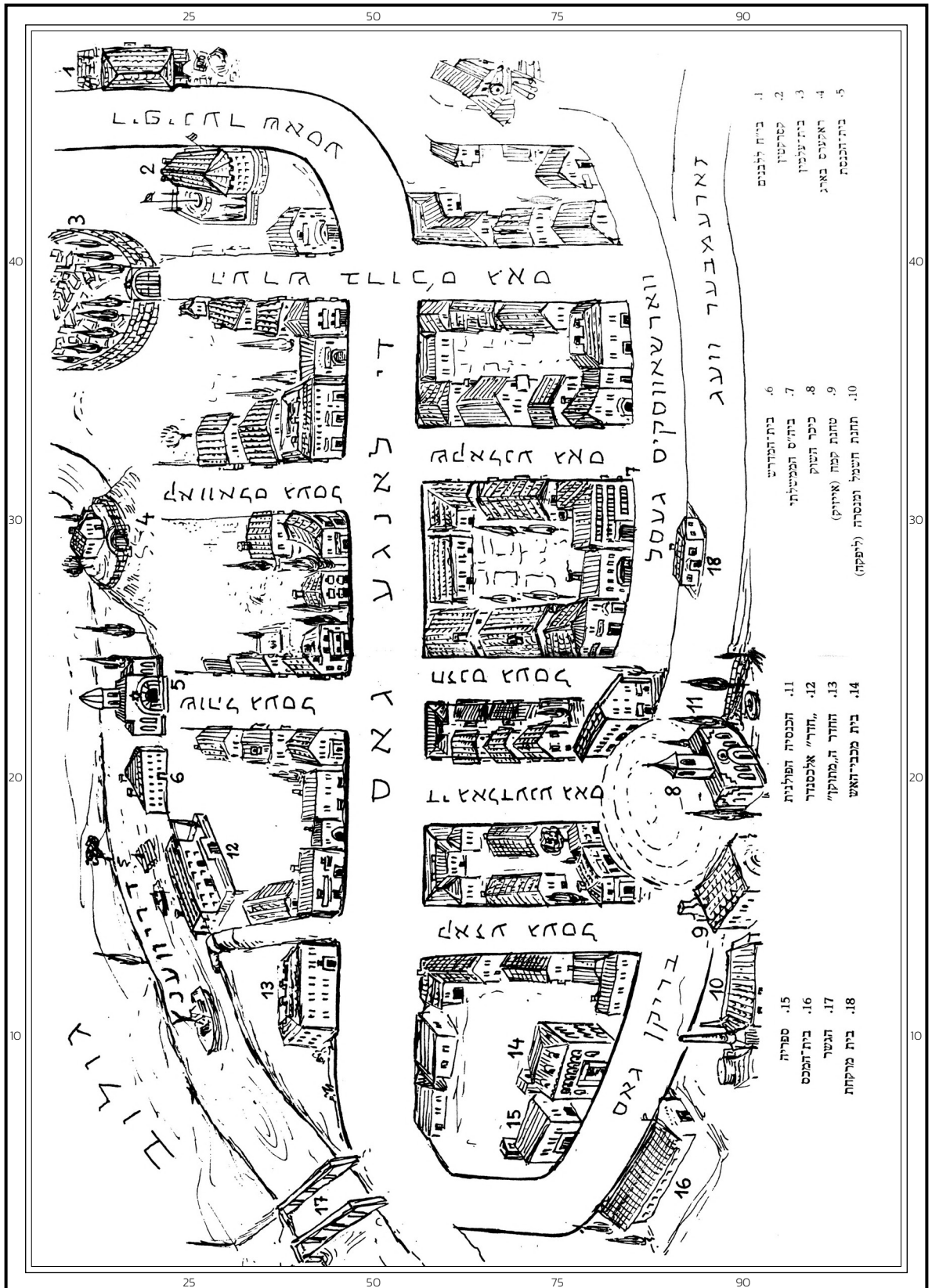
CZORTKÓW, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny. Rysunek: CWI KOHEN. Język: hebrajski, polski. Źródło: Sefer izkor le-hanecchat kedoszej kehilat Czortkow, red. J. Austridan, Tel Awiv 1967. Uwagi: skala podana przez autora – 1 cm = 50 m (pierwotne proporcje zmienione).

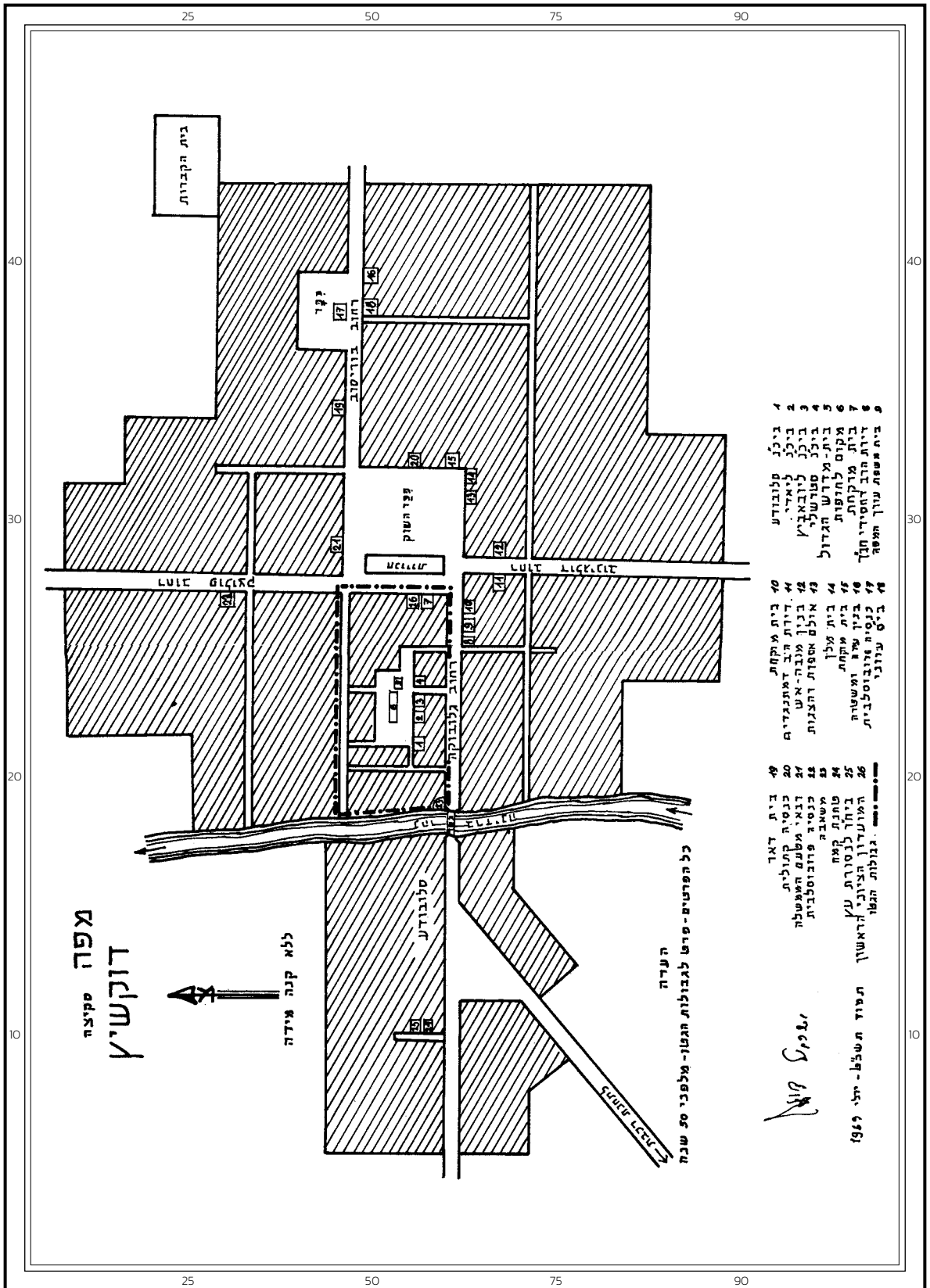
DAWIDGRÓDEK, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: JAKOW BEN ARON SUMINSKI, 21.01.1957, Tel Awiw. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Sefer zikaron Dowid-Horodok, red. I. Idan, Tel Awiw 1957. Uwagi: synagogi, instytucje, liczne toponimy, np. erszter i cwejter (Pierwszy i Drugi) Luzak [nazwy ulic], di Sziszke – Szyszka, prawdopodobnie nazwa starego koryta Horynia; droga do grobu masowego.

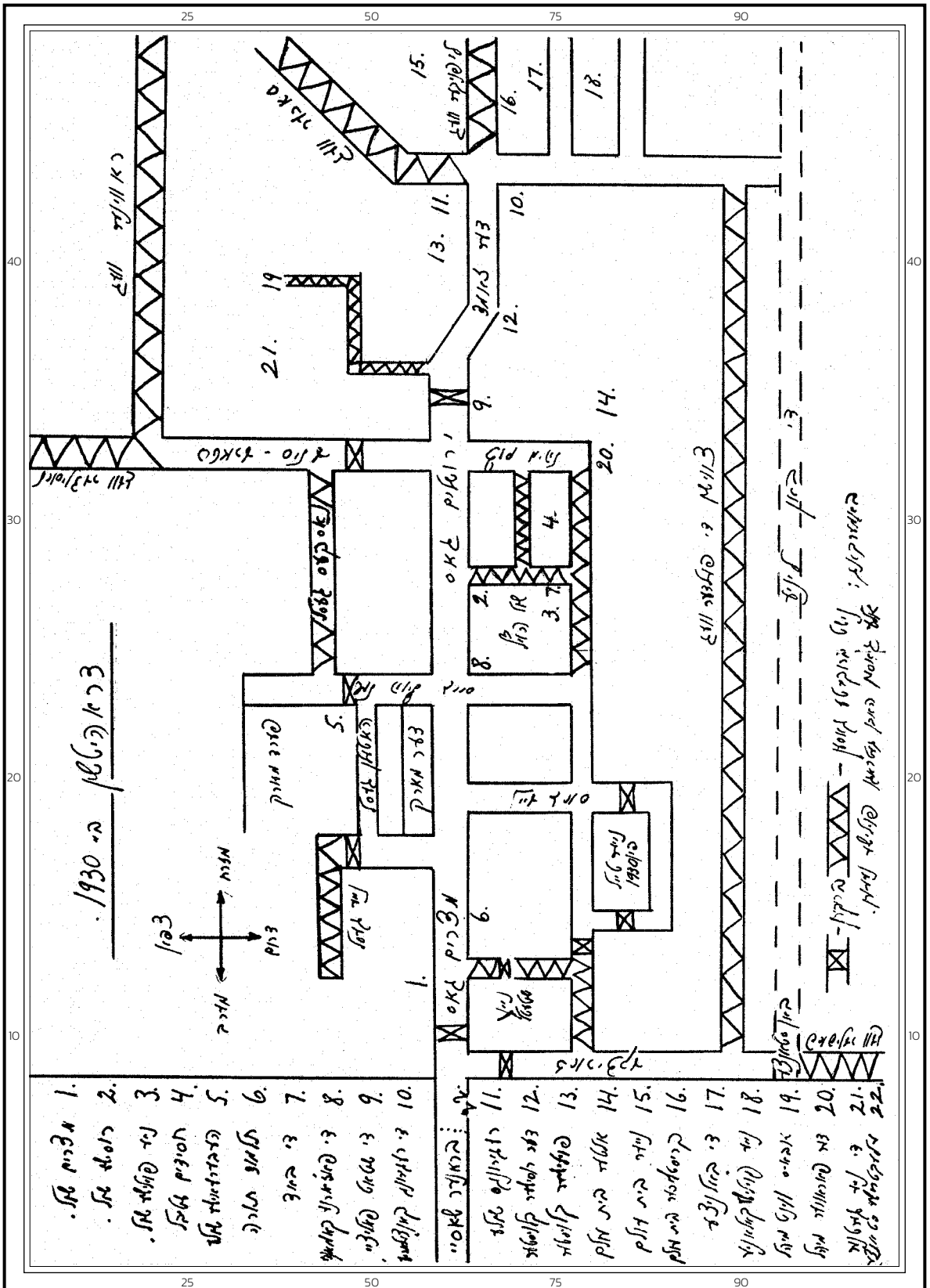
DĄBROWICA, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: ICCHOK FAJGELSZTAJN. Język: jidysz. Źródło: Sefer Dombrowica; dombrowicer ondenk-buch, red. L. Losz, Tel Awiw 1964. Uwagi: granica getta (linia przerywana), liczne toponimy i nazwy zwyczajowe (boczne koryto Horynia – Mizeruwlie [?]), wyróżnione graficznie szczegóły topografii (łąki, ogrody i podwórka, sady, pola, parki).

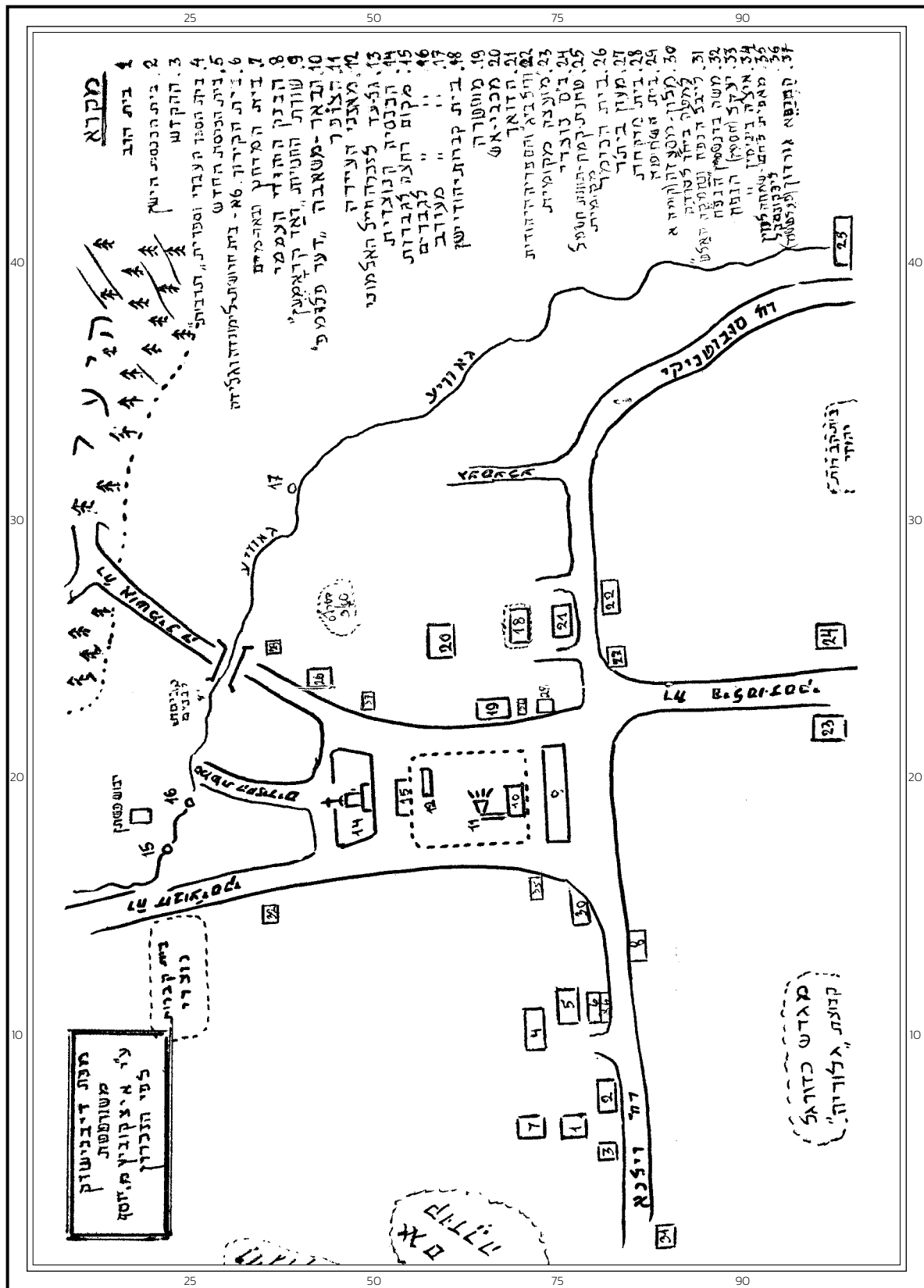
DOBRYŃ (GOLUB-DOBRYŃ), POLSKA (województwo kujawsko-pomorskie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Ajarati; sefer zikaron la-ajarot Dobžin-Golob, red. M. Harpaz, Holon (?) 1969. Uwagi: nazwy ulic na mapie w języku żydowskim, legenda w języku hebrajskim; nazwa rzeki Drwęcy – Driwenc; mapa przedstawia część obecnego Golubia-Dobrzyńa na lewym brzegu Drwęcy.

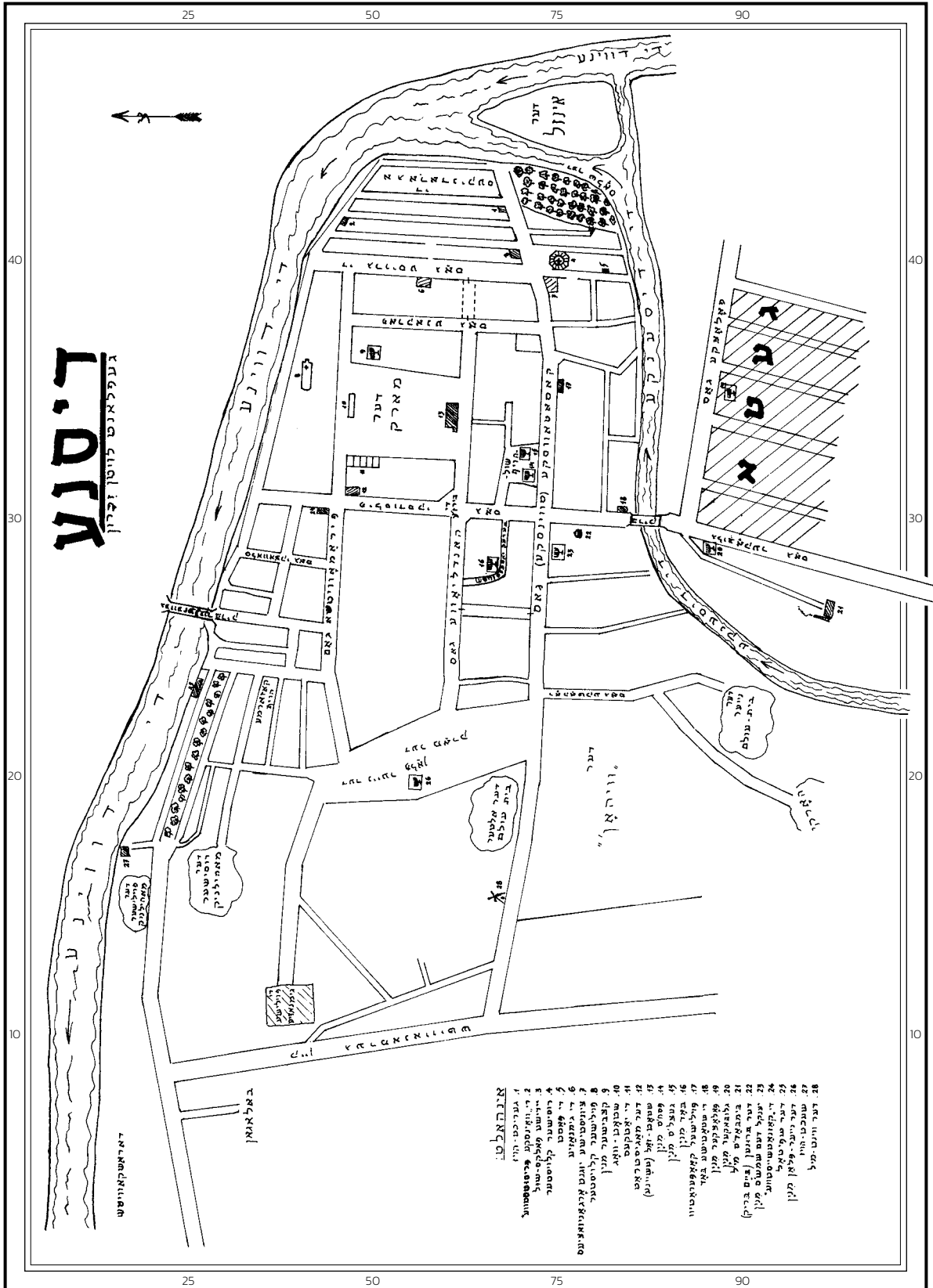
DOKSZYCE, BIAŁORUŚ (obwód witebski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany, lipiec (tamuz) 1969. Język: hebrajski. Źródło: Sefer izkor Dokszyce-Parafianow; le-zecher szetaj kehilot jehudiyot, red. D. Sztokfisz, Tel Awiw 1970 Uwagi: granica getta (kropka i kreska).

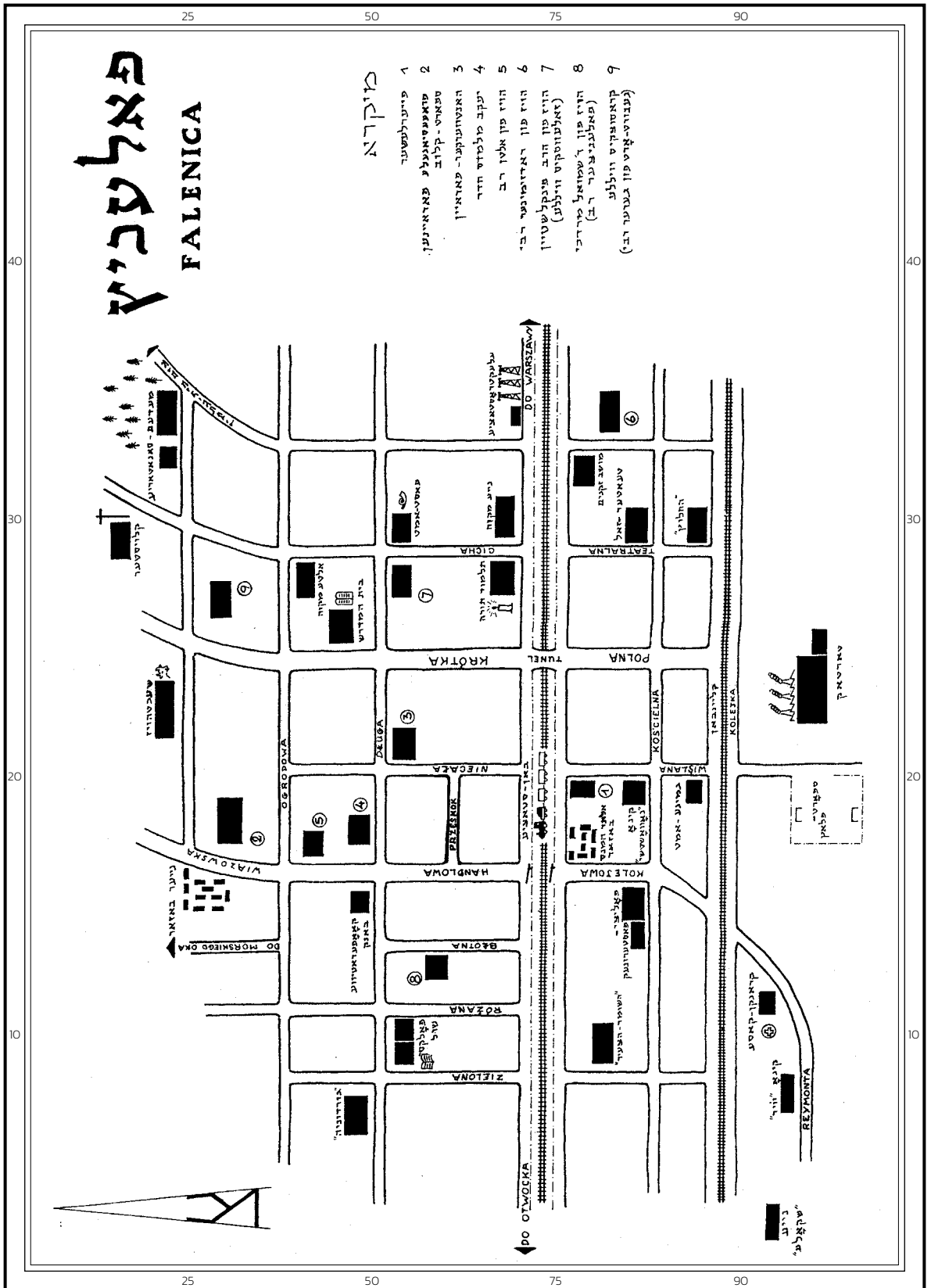
DROHICZYN POLESKI, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), lata 30. XX w. Rysunek: CWI LEWAK. Język: jidysz. Źródło: *Drohiczyn; finf hundert jor jidysz-lebn*, red. rabin D.B. Warszawski, Chicago 1957. Uwagi: zygzakiem zaznaczono ulice niebrukowane, znakiem mosty; nazwy zwyczajowe, m.in. micraim gas (ulica Egipska), jeruzolaim gas (ulica Jerozolimska).

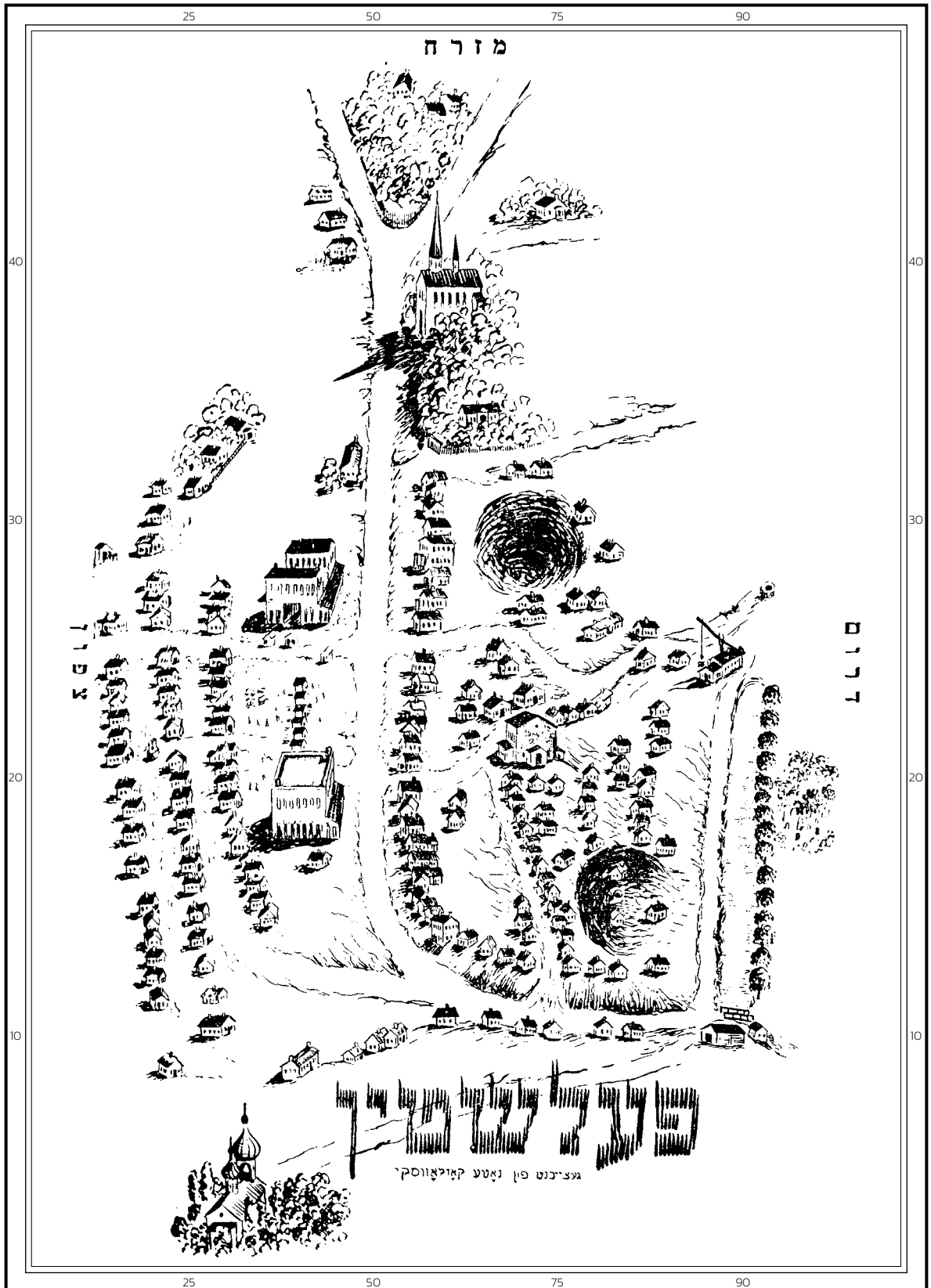
DZIEWIENISZKI, LITWA (okręg wileński), okres międzywojenny. Rysunek: JOSEF M. ICKOWICZ. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer Diwieniszok; jad wa-szem le-ajara jehudit*, red. D. Sztokfisz, Tel Awiw 1977.

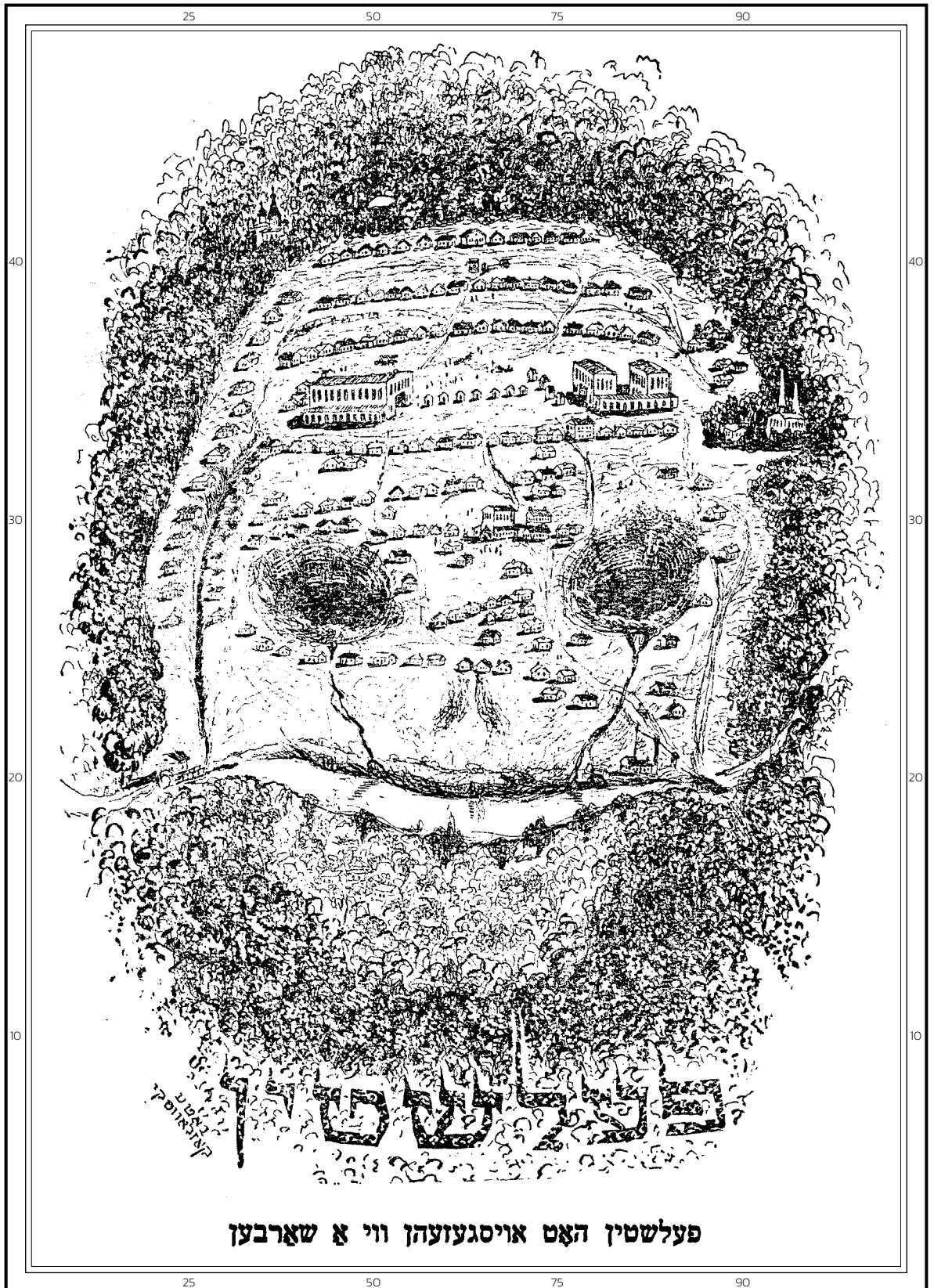
DZISNA, BIAŁORUŚ (obwód witebski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany. Język: jidysz. Źródło: *Disna; sefer zikaron li-kehila*, red. D. Bernstein, A. Beilin, Sz. Cirlin, Tel Awiv 1969. Uwagi: getto (kreskowanie); synagogi, kościoły, cerkwie, młodzieżowa organizacja syjonistyczna (7), polska spółdzielnia (17), studnia przy moście (22); słowo *mahilnik* na określenie chrześcijańskich cmentarzy.

FALENICA (WARSZAWA), POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: jidysz, polski. Źródło: Sefer Falenic, red. D. Sztokfisz, Tel Awiv 1967. Uwagi: liczne miejsca, w tym synagogi, związki zawodowe, kina (np. Wir przy Reymonta), organizacje Hehaluc, Haszomer Hacair i Gordonia, Sanatorium im. Medema, domy rabinów i cadyków, boisko, kasa chorych, szkoły, instytucje miejskie.

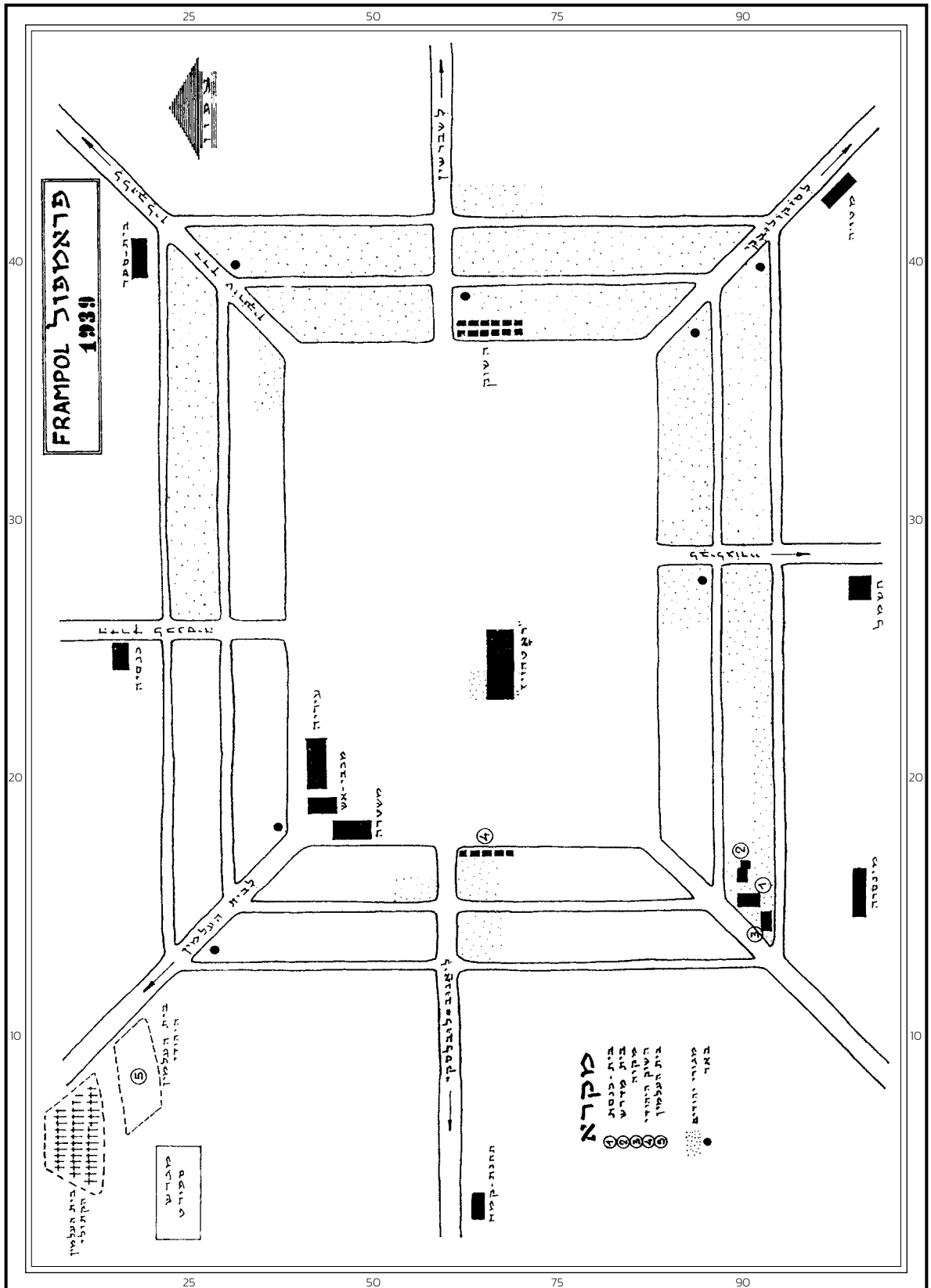

FELSZTYN, UKRAINA (obwód chmielnicki), przed 1919 r. Rysunek: NOTE KOZLOWSKI na podstawie wspomnień JOJNY BAUMA. Język: jidysz. Źródło: *Felsztin; zamlbuch cum ondenk fun di felsztiner kedojszim*, red. J. Baum, A. Kac, Nowy Jork 1937. Uwagi: oś E–W; Note Kozlowski (1906–1972) był uznanym ilustratorem książek żydowskich, w tym wielu dla dzieci i młodzieży (np. *Dos meserl* Szolema Alejchema).

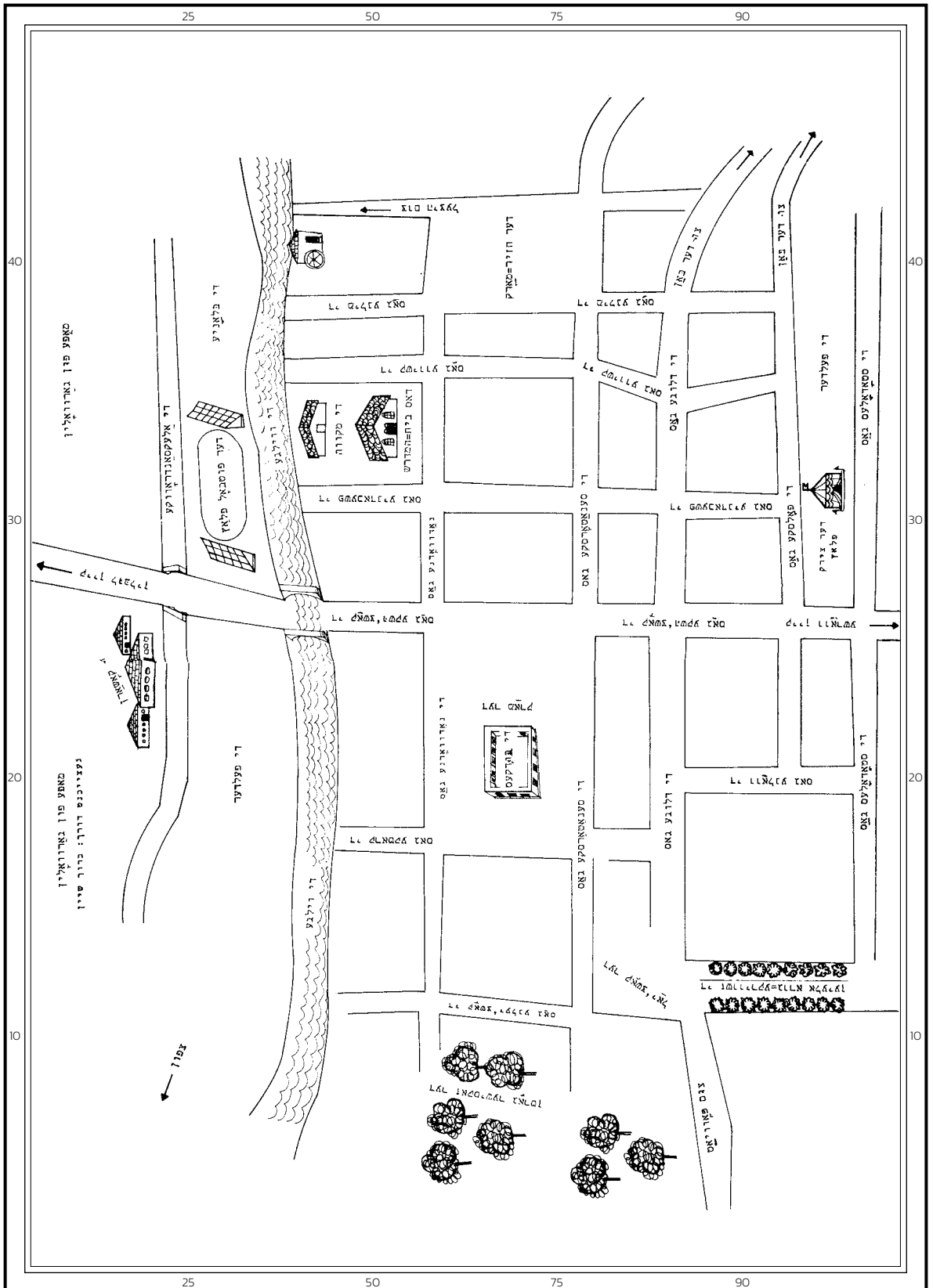

פעלשטין האט אויסגעזעהן ווי א שארבען

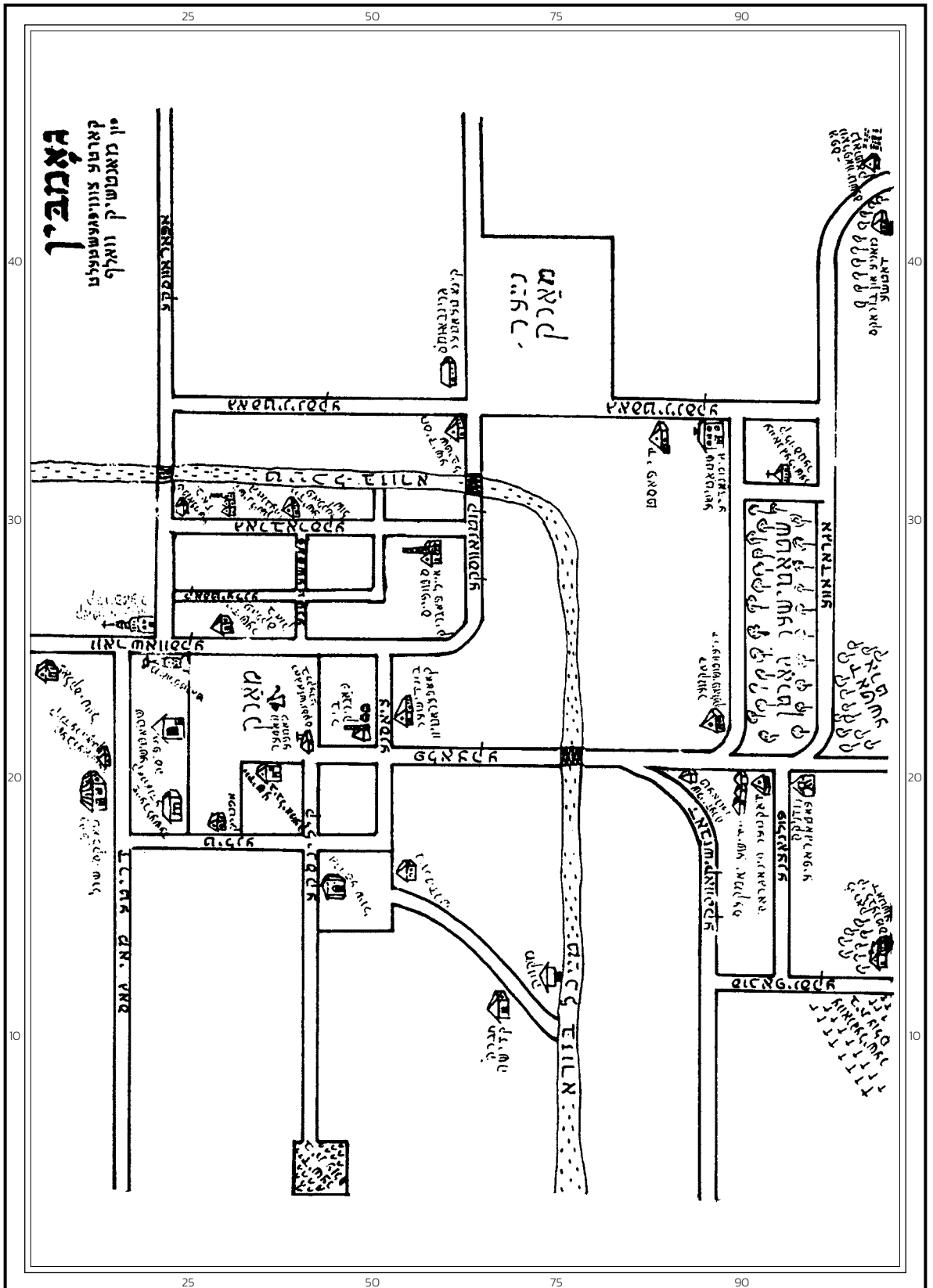
FELSZTYN, UKRAINA (obwód chmielnicki), przed 1919 r. Rysunek: NOTE KOZLOWSKI. Język: jidysz. Źródło: *Felsztin; zamlbuch cum ondenk fun di felsztiner kedojszim*, red. J. Baum, A. Kac, Nowy Jork 1937. Uwagi: oś N-S; napis pod mapą: „Felsztin hot ojsgezen wi a szarbn” – „Felsztyn wyglądał jak czaszka” (w lutym 1919 r., w okresie rządów Symona Petlury, w Felsztynie doszło do pogromu, w którym zginęło kilkuset Żydów).

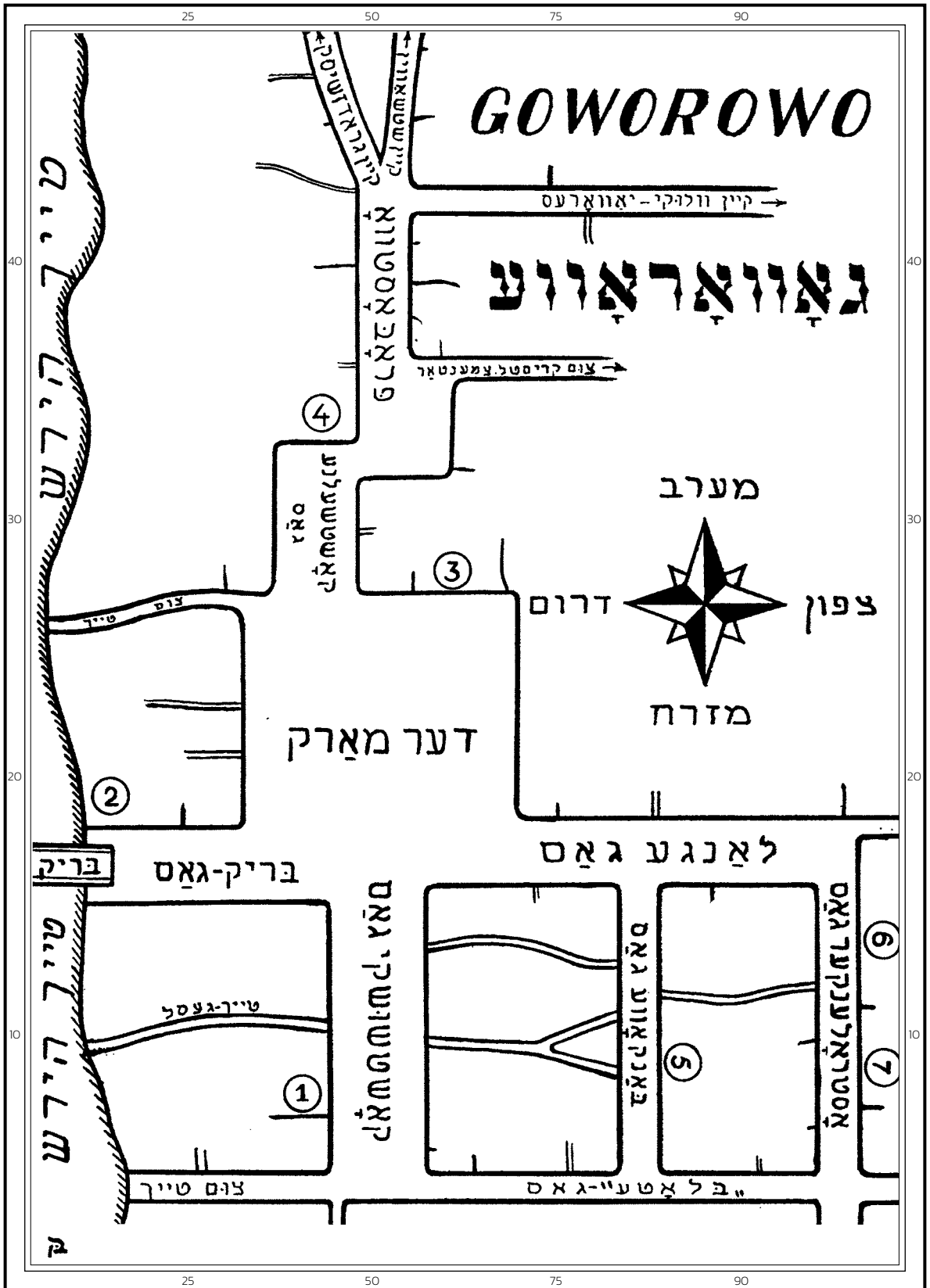
FRAMPOL, POLSKA (województwo lubelskie), 1939 r. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer Frampol*, red. D. Sztokfisz, Tel Awiw 1966. Uwagi: „pawilon” w lewym górnym rogu mapy to róża wiatrów wskazująca północ.

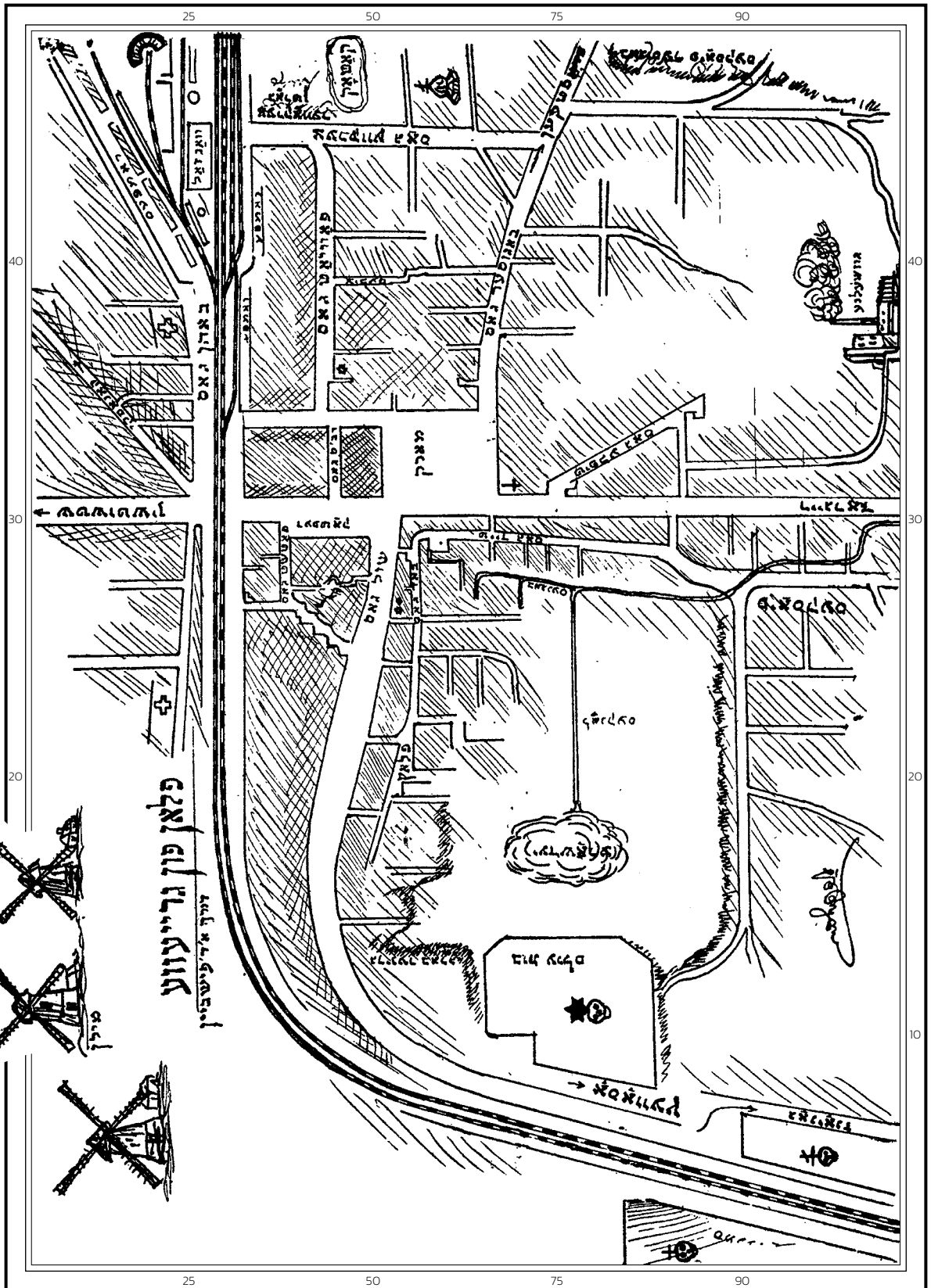
GARWOLIN, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: BARUCH SZEJN. Język: jidysz. Źródło: *Garwolin; jizker buch, sefer izkor*, red. Z. Nochgelt, M. Zalcman, B. Szejn, Tel Awiv 1972. Uwagi: liczne toponimy, oprócz instytucji zaznaczono m.in. plac cyrkowy, boisko i budki na rynku.

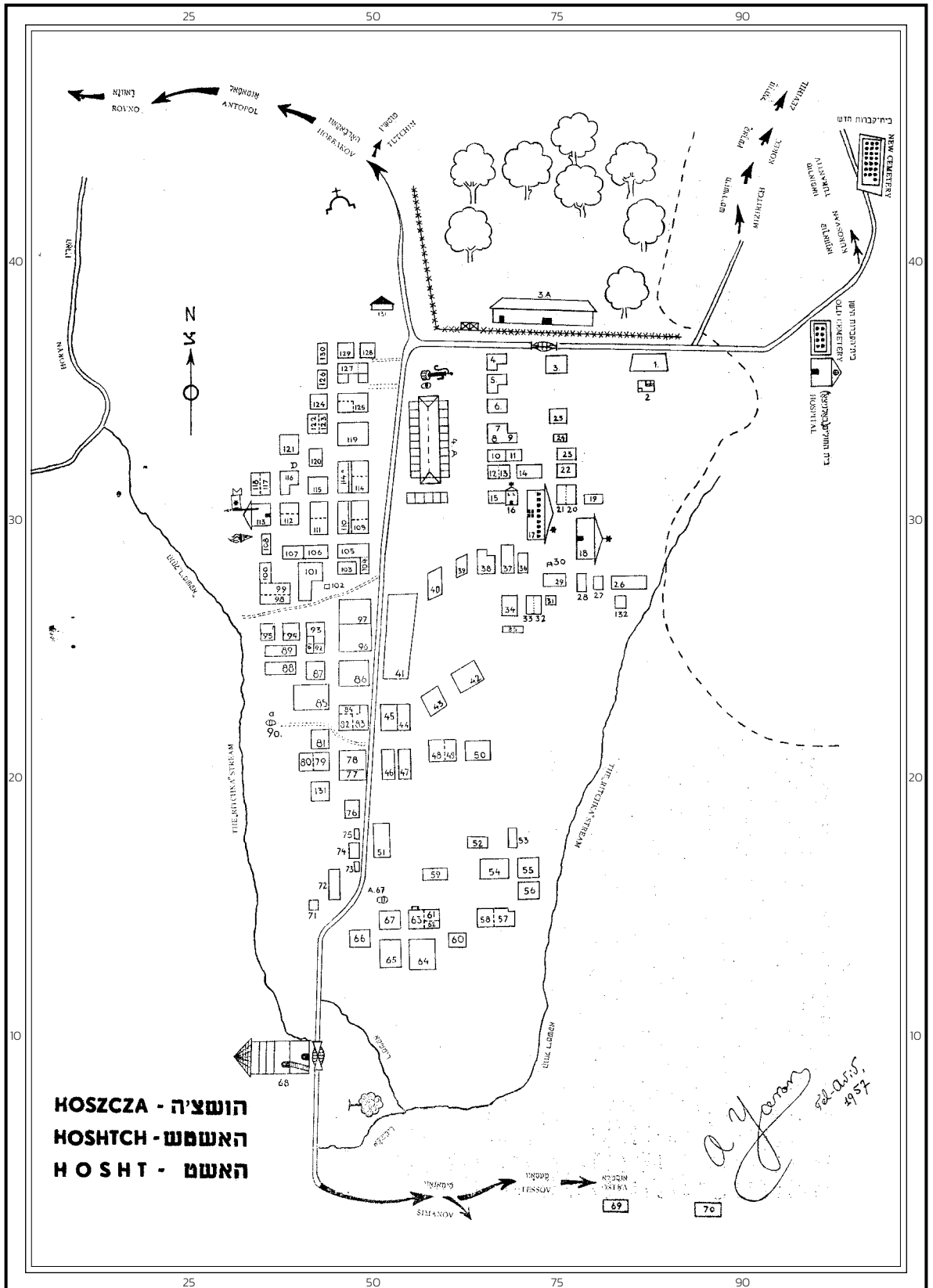
GĄBIN, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: WOLF MANCZIK. Język: jidysz. Źródło: *Gombin; dos leb'n un um'kum fun a jidysz sztetl in Pojln*, red. J. Zicklin, Nowy Jork 1968. Uwagi: m.in. synagoga, sztyble, kościoły, więzienie, żydowski bank ludowy, biblioteka żydowska, apteka, pompa, piekarnia, szkoty, browar, olejarnia, spółdzielnia bundowska, kino-teatr Grynbauma, dace i nazwiska ich właścicieli.

GOWOROWO, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: B. K. (Berl Kosowski?). Język: jidysz, polski. Źródło: *Goworowa, sefer zikaron; Goworowe, jizker-buch* red. A. Bursztyn, B. Kosowski, Tel Awiw 1966. Uwagi: oś W-E; zwyczajowa nazwa rzeki Orz – Hirsz (Jeleń); „blote” gas – ul. Błoto.

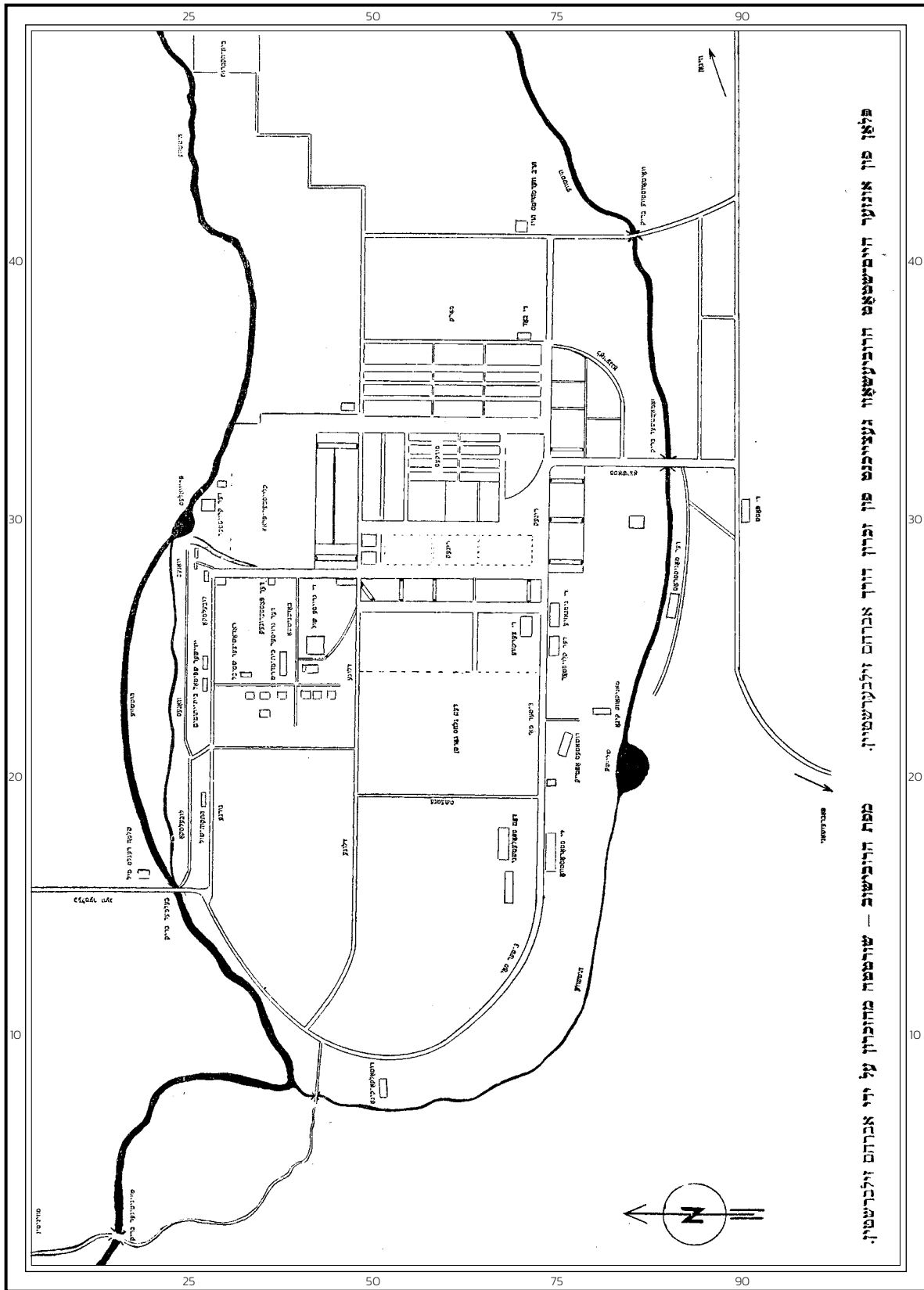

GRAJEWO, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny. Rysunek: (A.D.?) FISZBEJN. Język: jidysz. Źródło: *Grajewe jizker-buch*, red. dr G. Gorin, H. Blum, S. Fiszbejn, Nowy Jork 1950. Uwagi: liczne toponimy, nazwy zwyczajowe (row's gas – ulica Rabina) i topograficzne (lonkes, blotes, piaskes, jezore itp.).

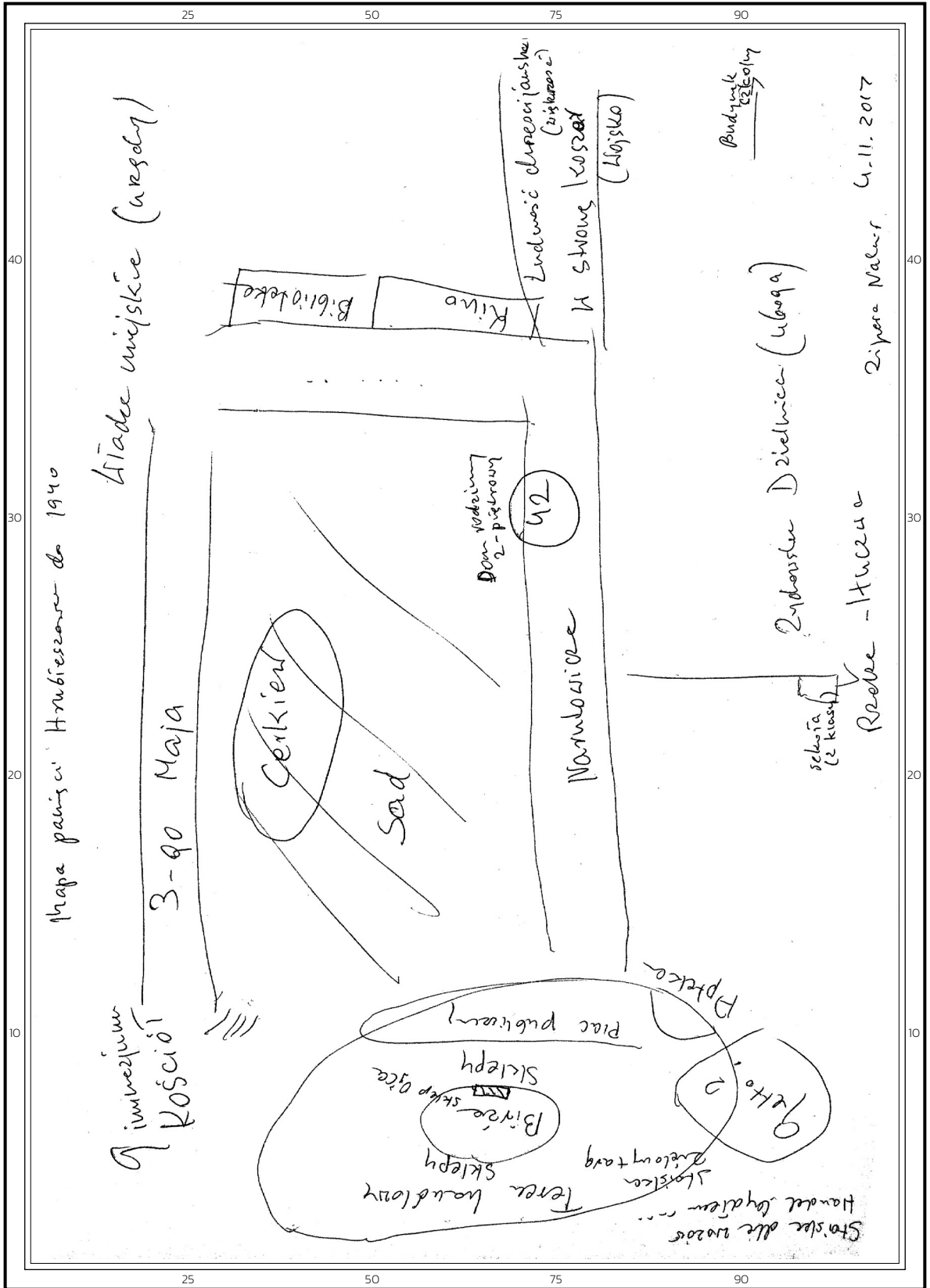
HOSZCZA - הושצ'יה
HOSHCH - האשמש
HOSHT - האשט

HOSZCZA, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. **Rysunek:** ABRAHAM JARON, 1957, Tel Awiw. **Język:** angielski, hebrajski, jidysz, polski. **Źródło:** Hoszcz; sefer zikaron, red. B.CH. Ajalon-Baranik, A. Jaron, Tel Awiw 1957. **Uwagi:** warianty nazwy miejscowości – Hoszcza, Hoszcz, Hoszt.

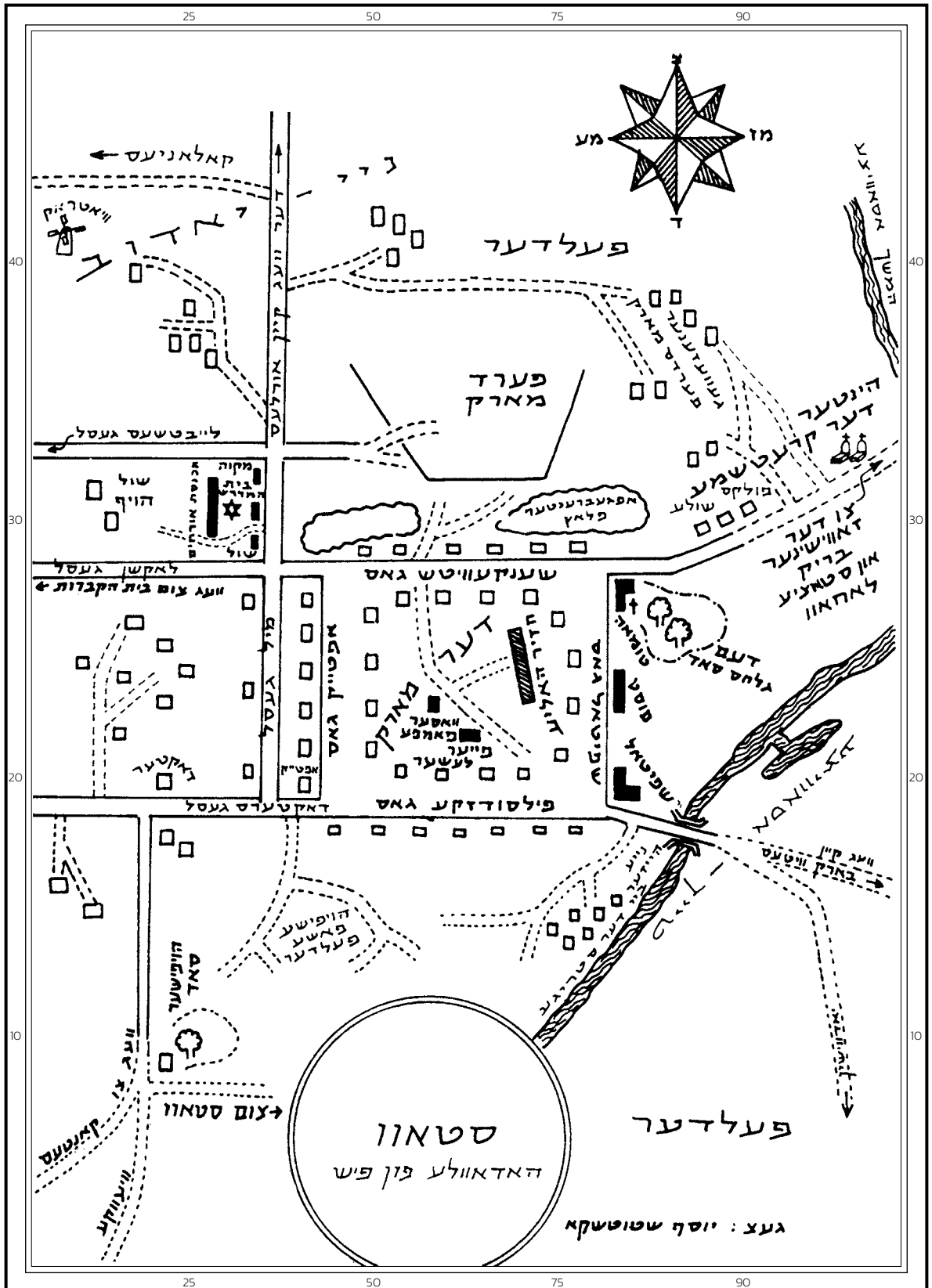

מפת הרובישׁוֹב — שׁוּמְרַת מוֹחֲבֵינֵינוּ עַל יְדֵי אַבְרָהָם זִילְבֶּרְשְׁטַיִן.
 פְּלָן מִן אֲוִנֵר הַיִּבְשָׁמָה הַרְבִּיעִיָּה עֲצֵמָתָה מִן זֶרֶחַ הַיָּרְדֵּן אַבְרָהָם זִילְבֶּרְשְׁטַיִן.

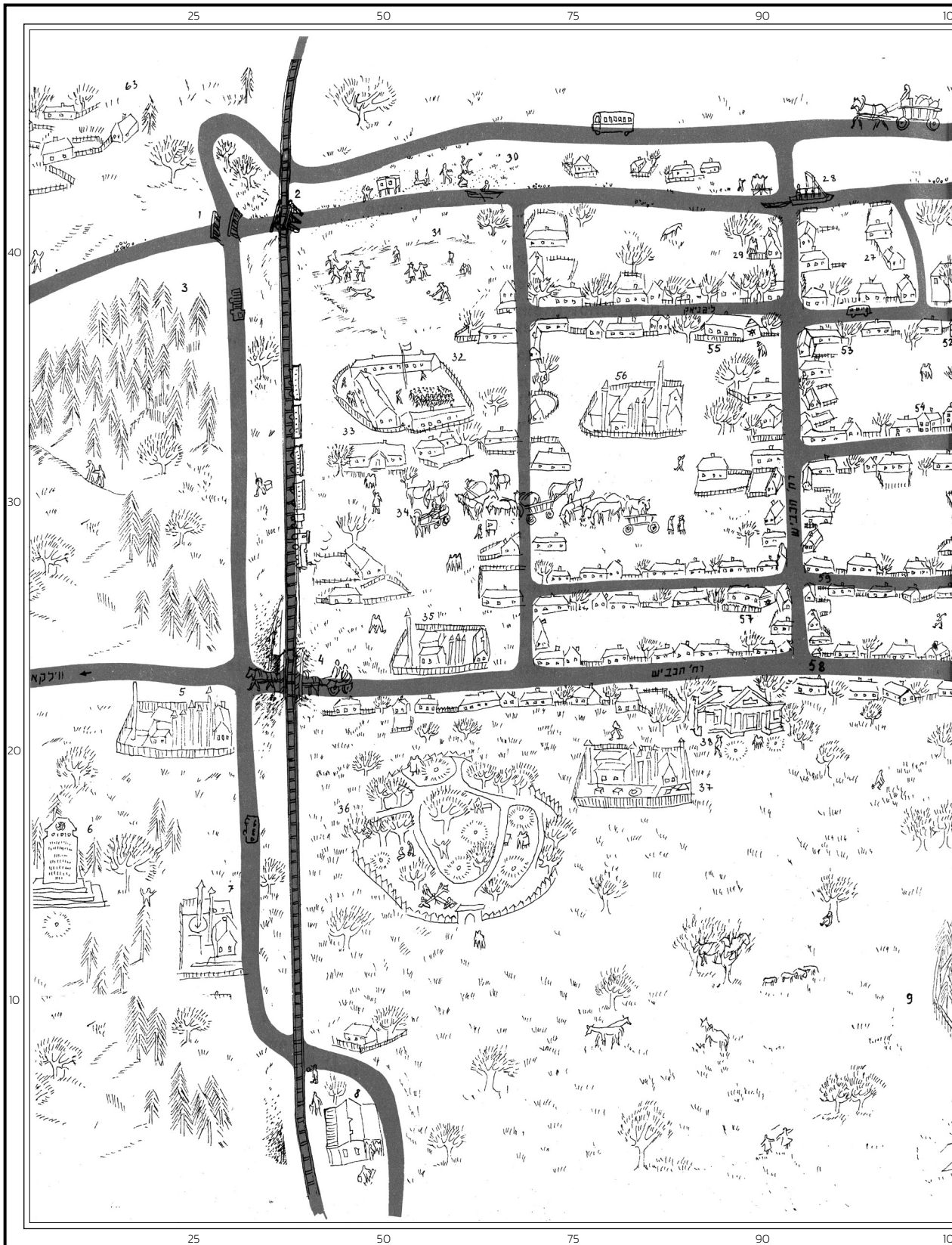
HRUBIESZÓW, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: ABRAHAM ZYLBERSZTAJN.
 Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Pinkes Hrubieszow; cum 20-tn jortog noch dem grozjamen churbn fun unzer gewezener hejm*, red. B. Kaplinski, Tel Awiw 1962 Uwagi: liczne toponimy i miejsca, m.in. kino Rusatka, kino Manikowa, mosty (chetmski, zamojski, na Wójtowstwo), nazwa zbiornika wodnego w płd. części – Szliże (?).

HRUBIESZÓW, POLSKA (województwo lubelskie), do 1940 r. Rysunek: ZIPORA NAHIR, 4.11.2017. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”. Uwagi: Zipora Nahir (ur. jako Fela Sztacher) była jednym z ok. dziesięciorga dzieci, które ocalały z ostatniego transportu z Majdanka (lipiec 1944 r.), po czym znalazły schronienie w żydowskim Domu Dziecka nr 5 w Lublinie.

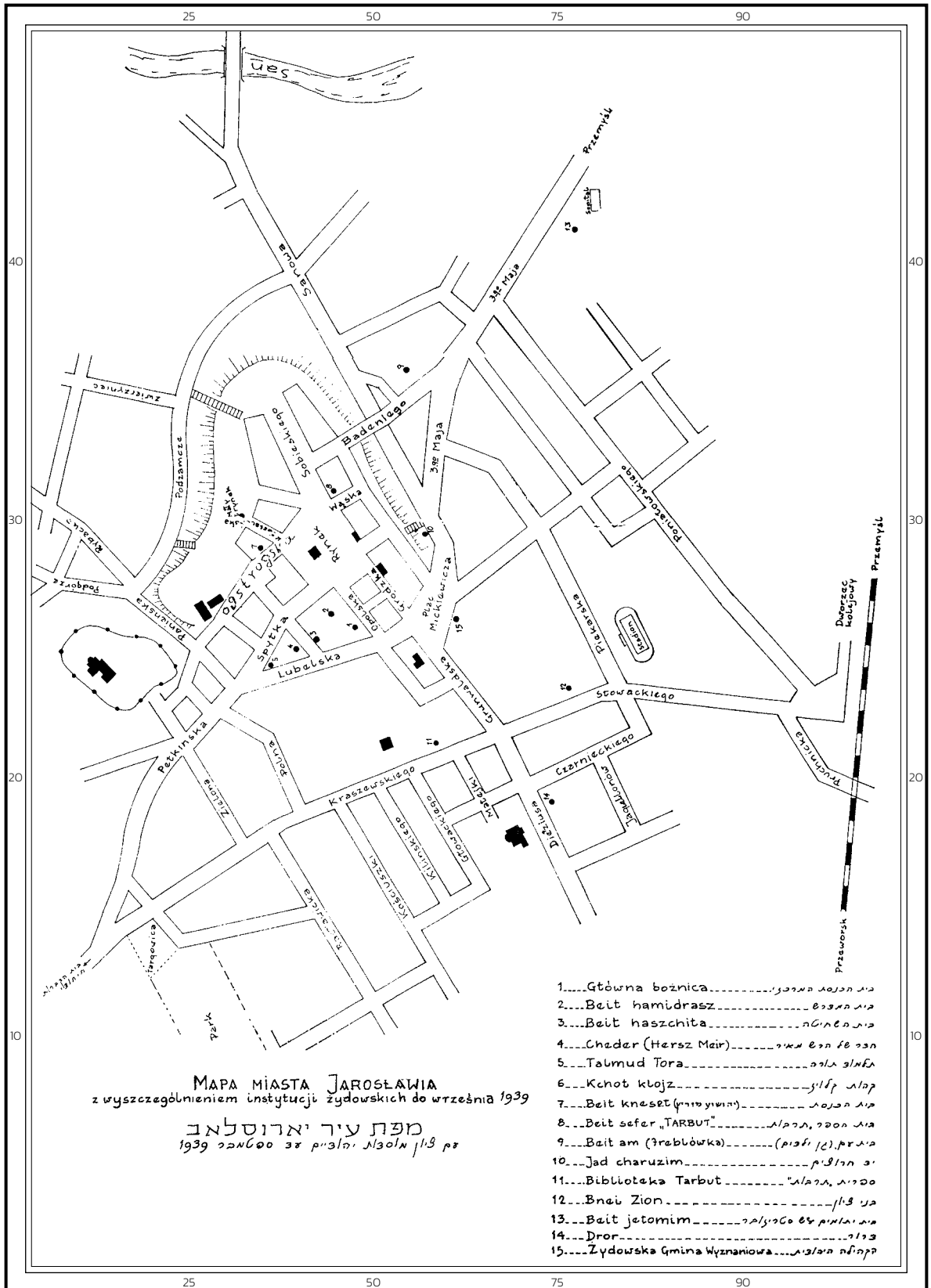
JADÓW, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: JOSEF SZTUCZKA/ SZTUCZKO. Język: jidysz. Źródło: *Sefer Jadow; Jadow-buch; siferej zikaron li-kehilot ha-gola*, red. A.W. Jasny, Jerozloma 1966. Uwagi: liczne toponimy, szczegółowe oznaczenie miejsc, m.in. wypalony plac, dawny rynek koński, sad księżowski, pastwiska, pompa, staw rybny, lekarz, nowe domy itd.

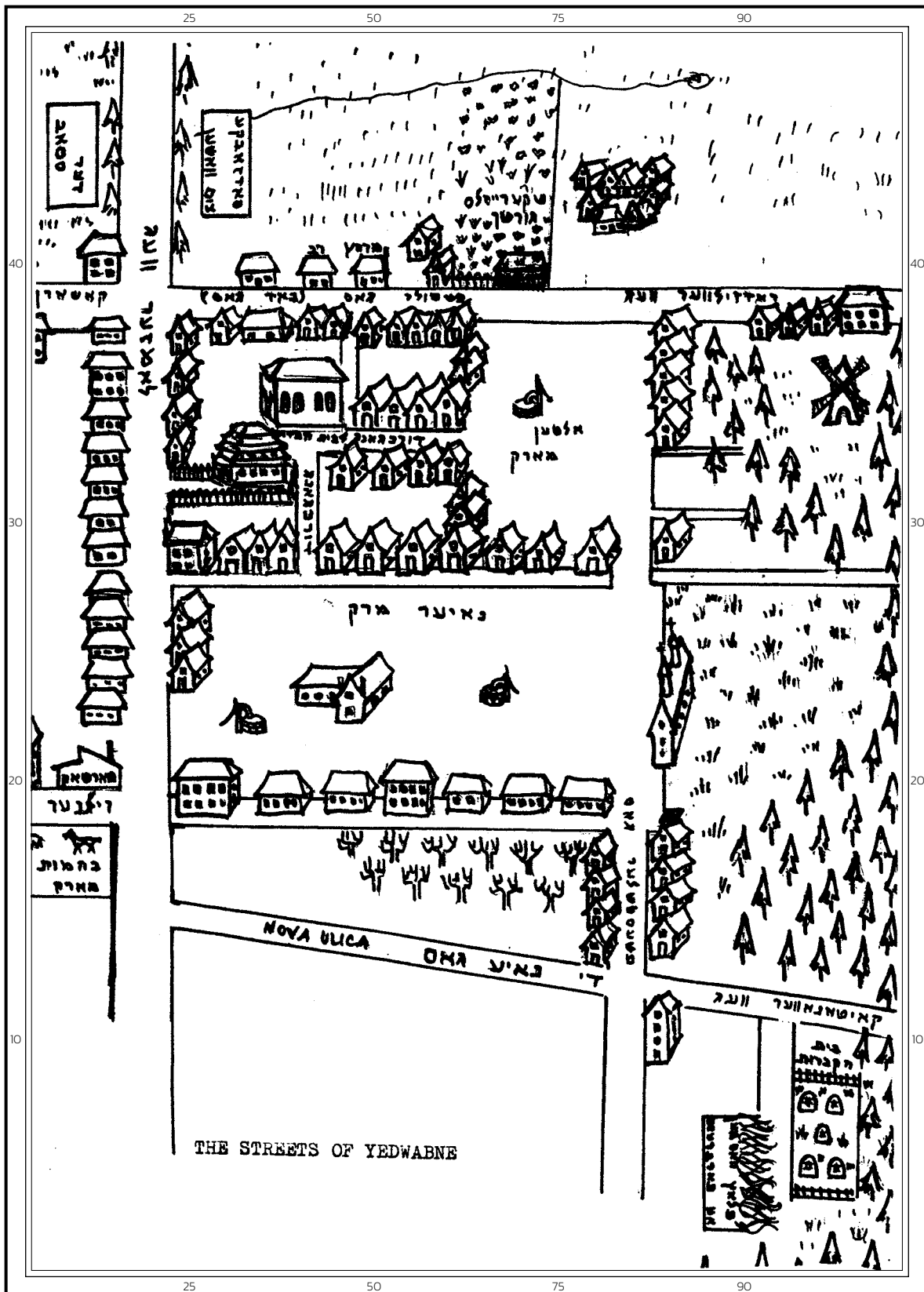
JANÓW, LITWA (okręg kowieński), okres międzywojenny i powojenny. Rysunek: LARISSA BOLNIK. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer Janowa; le-ha-necachat zikaron szel Jehudej ha-ajara sze-necherwa be-Szoa*, red. Sz. Noi, Tel Awiw 1972. Uwagi: na dotychczasowej do mapy legendzie zaznaczono m.in. pomnik zamordowanych

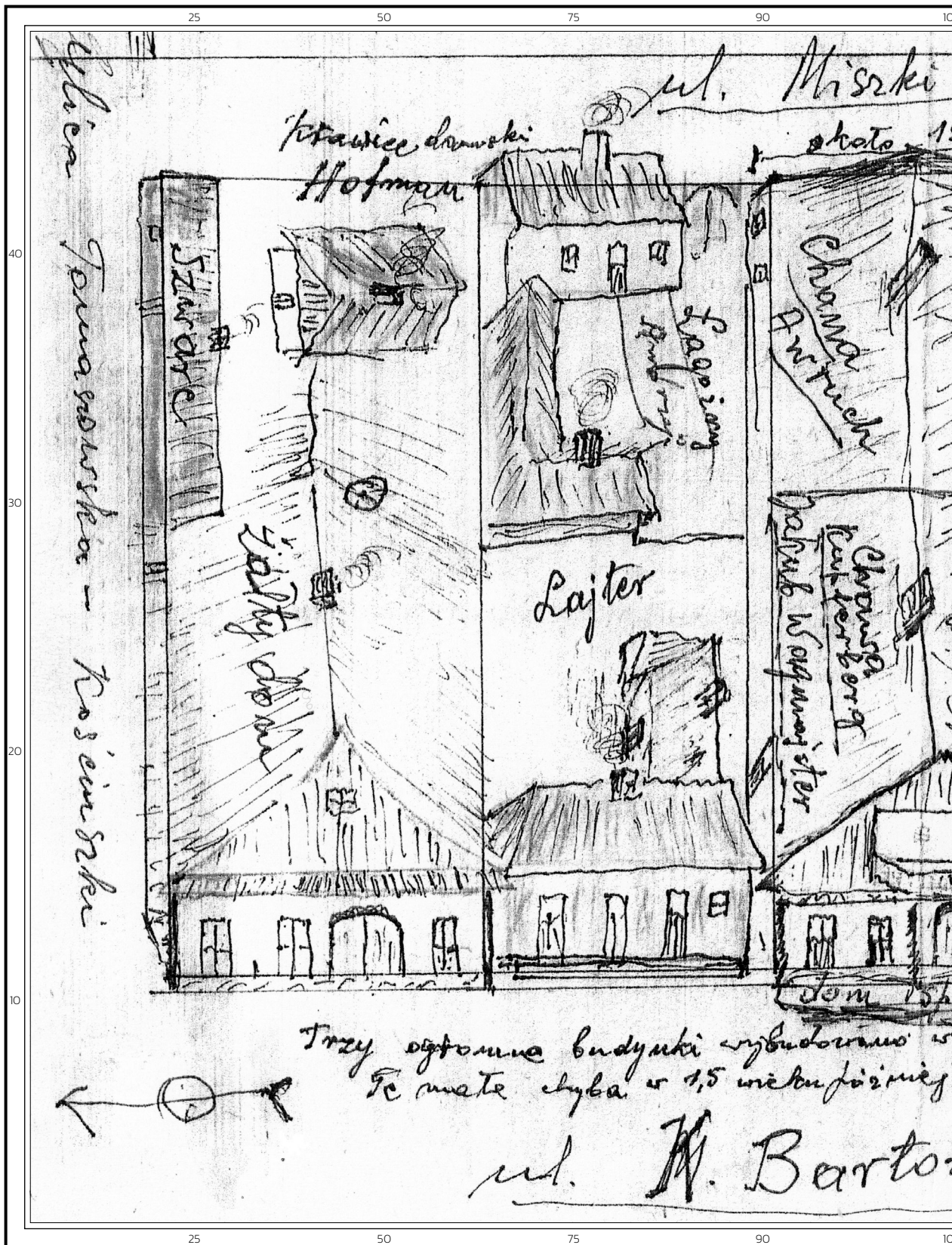
Żydów (6), fabrykę zapatek (7), liczne warsztaty i fabryki, boisko (10), cmentarze chrześcijańskie i żydowskie (9, 11), siedzibę Makabi (21), szkoły (w tym Tarbut, 45), instytucje miejskie, plaże (18, 30), park (36), litewskie szkoły i domy kultury (39, 40), synagogi (41-44, 57, 60), domy dwupiętrowe i nazwiska ich właścicieli (np. 54 – Wejner). Mapa udostępniona dzięki uprzejmości Steegh/Teunissen Map Collection, Dordrecht, Holandia.

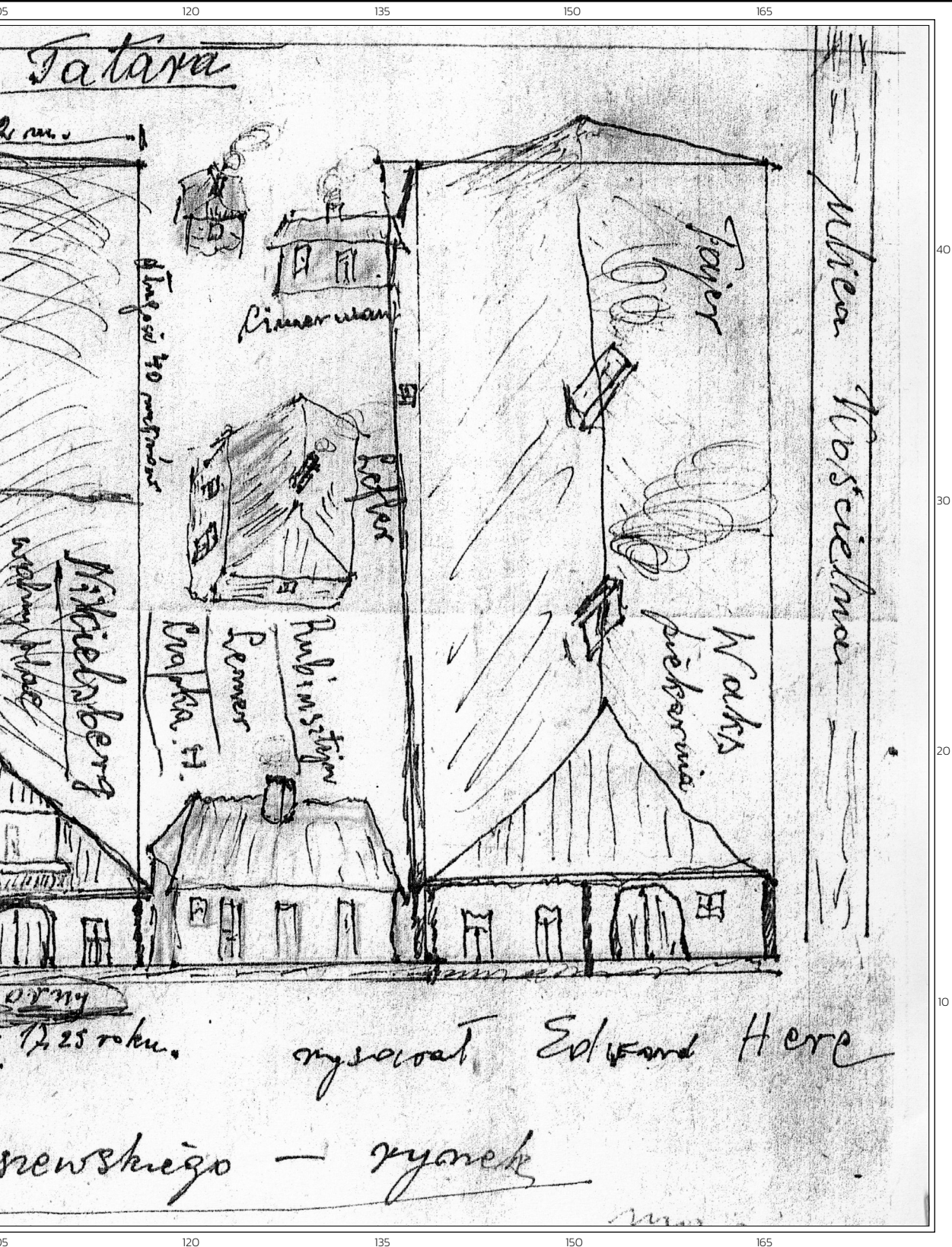
JAROSŁAW, POLSKA (województwo podkarpackie), do 1939 r. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, polski.
Źródło: Sefer Jarosław; gal-ed le-zecher irenu Jarosław, red. I. Aplerowicz, Tel Awiw 1978.

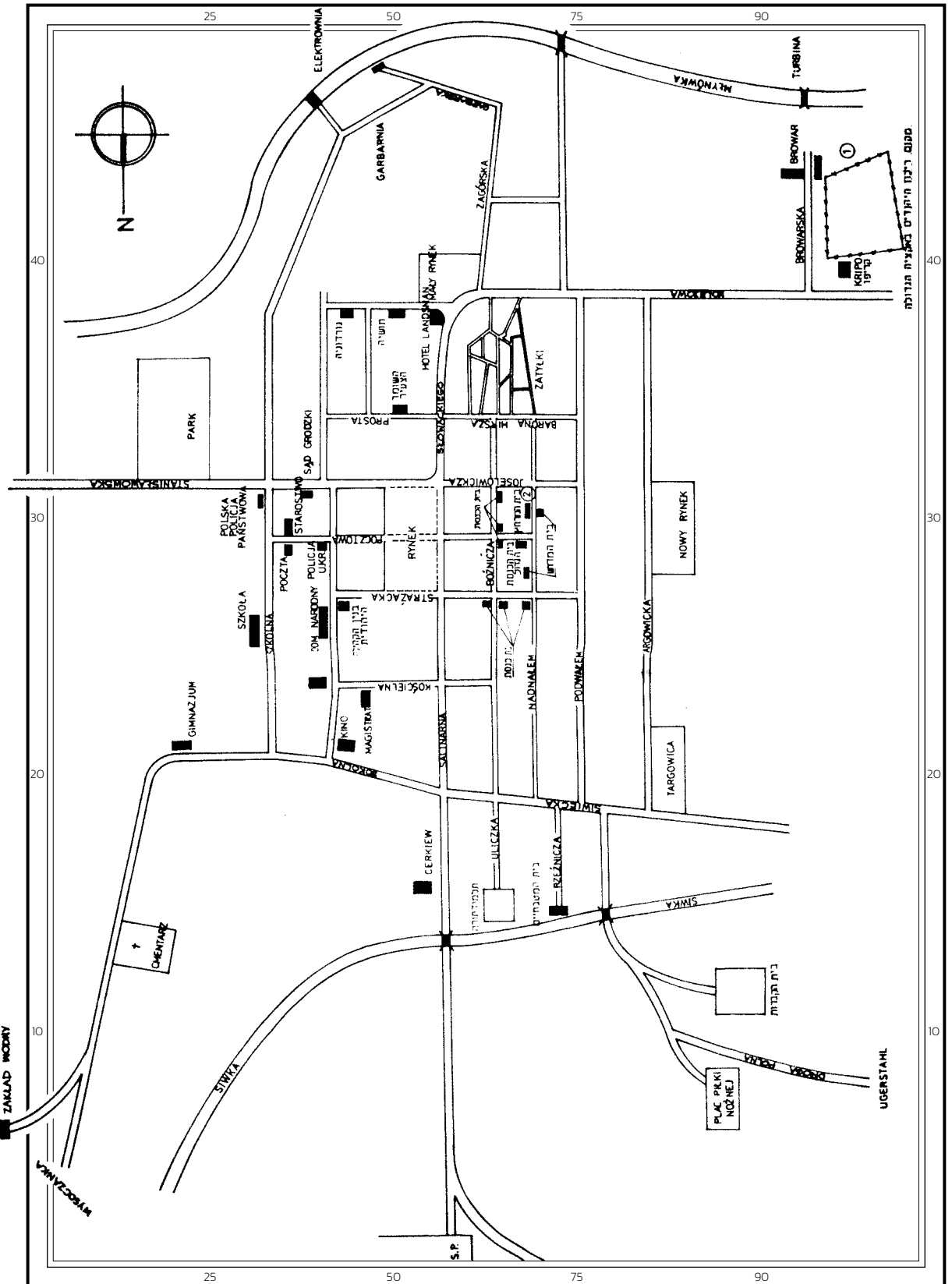
JEDWABNE, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznan. Język: angielski, jidysz, polski. Źródło: *Sefer Jedwabne; historia we-zikaron*, red. Julius L. Baker, Jacob L. Baker, Jerozolima, Nowy Jork 1980. Uwagi: zaznaczono miejsce pogromu; w słowach *der staw i sadzawke cum waszn* (sadzawka do prania) nietypowe użycie litery wejs [סטאַב, טאַדזאַקע].

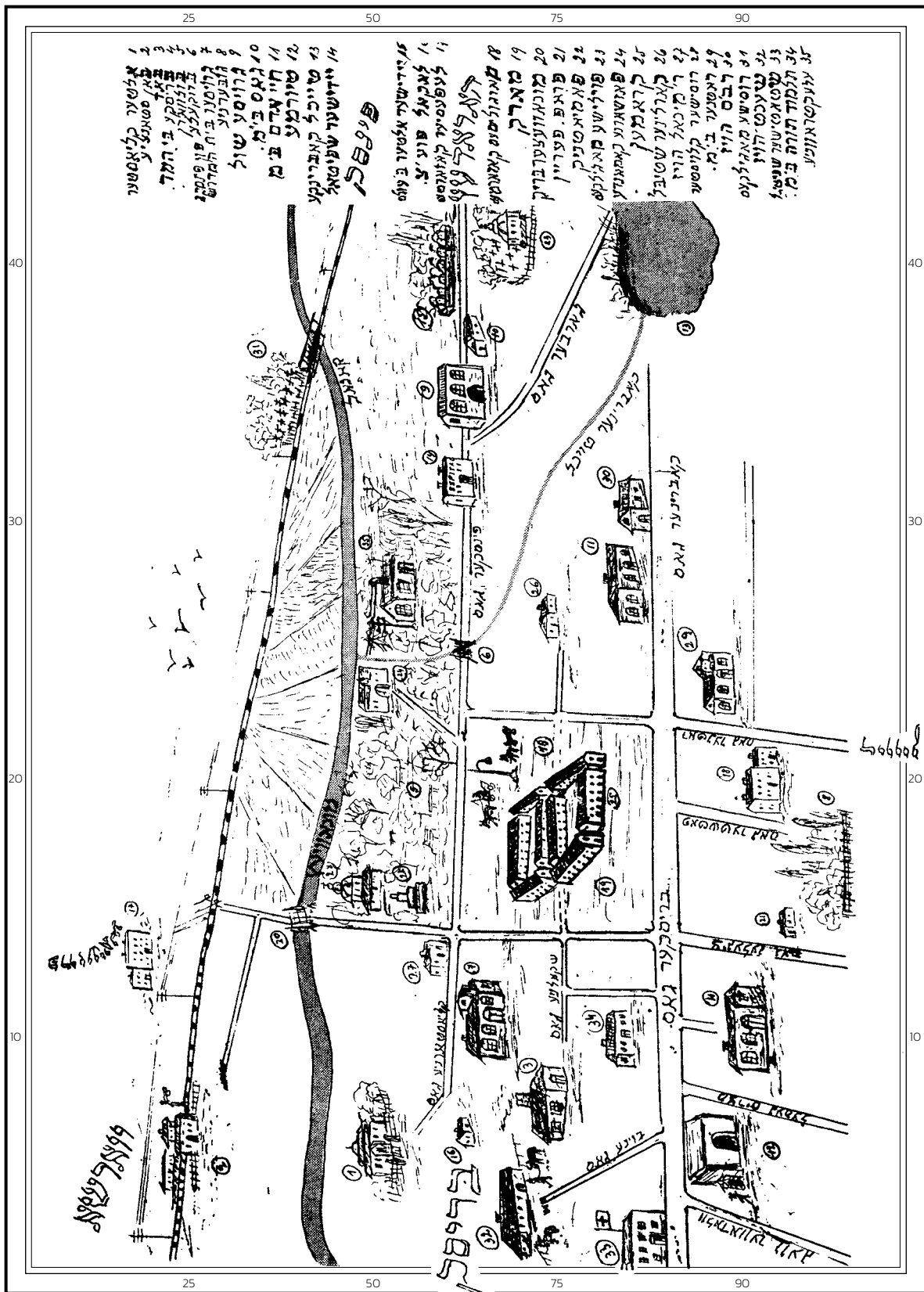
JÓZEFÓW, POLSKA (województwo lubelskie), 1920 r. Rysunek: EDWARD HERC. Język: polski. Źródło: Zbiory Marii Kowalczyk. Uwagi: mapa przedstawia rynek w Józefowie; józefowski piekarz Edward Herc (1914-1997) był m.in. autorem wspomnień *Czasz niezapomniane – Gehenna Żydów w Józefowie*, w których opisał przebieg

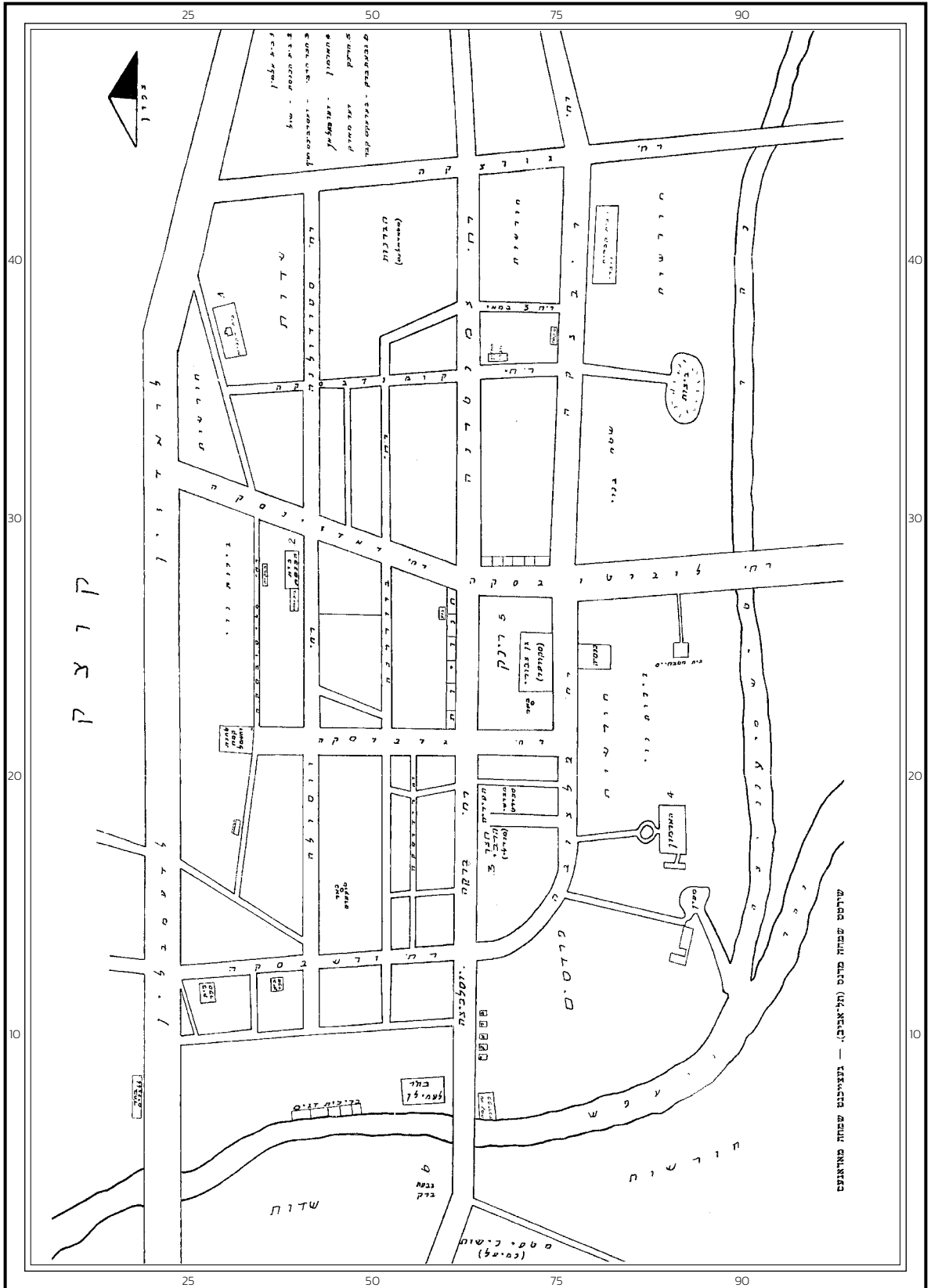
niemieckiej zbrodni w Józefowie z 13 lipca 1942 r., zob. „Aspekty. Biłgorajski rocznik społeczno-kulturalny”, nr 2, 2005 oraz nr 3, 2006.

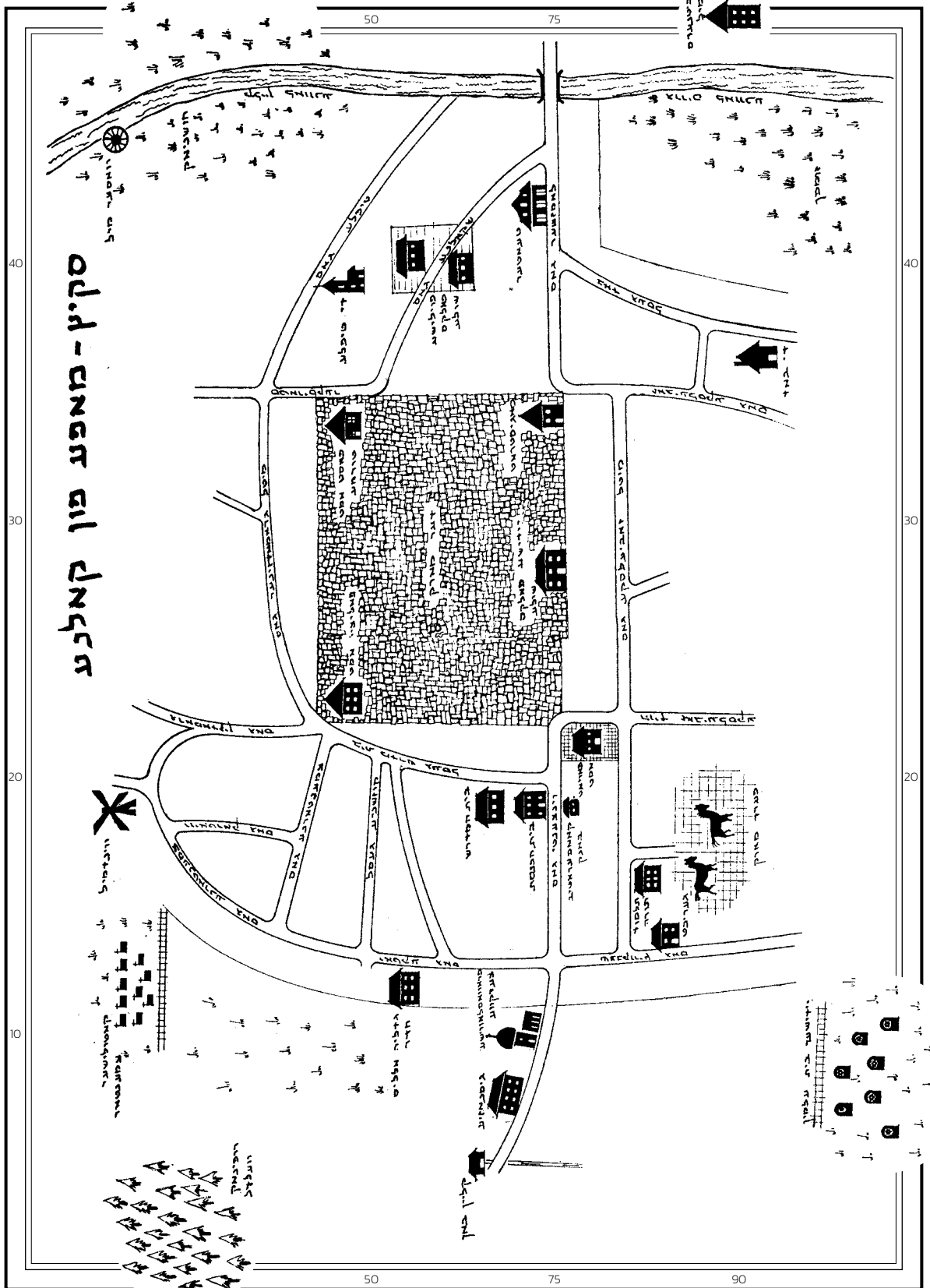
KAŁUSZ, UKRAINA (obwód iwanofrankowski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, polski. Źródło: *Kałusz; chajeha we-churbana shel ha-kehila*, red. Sz. Unger, Jerozolima 1980. Uwagi: obiekty związane ze społecznością żydowską podpisane w języku hebrajskim.

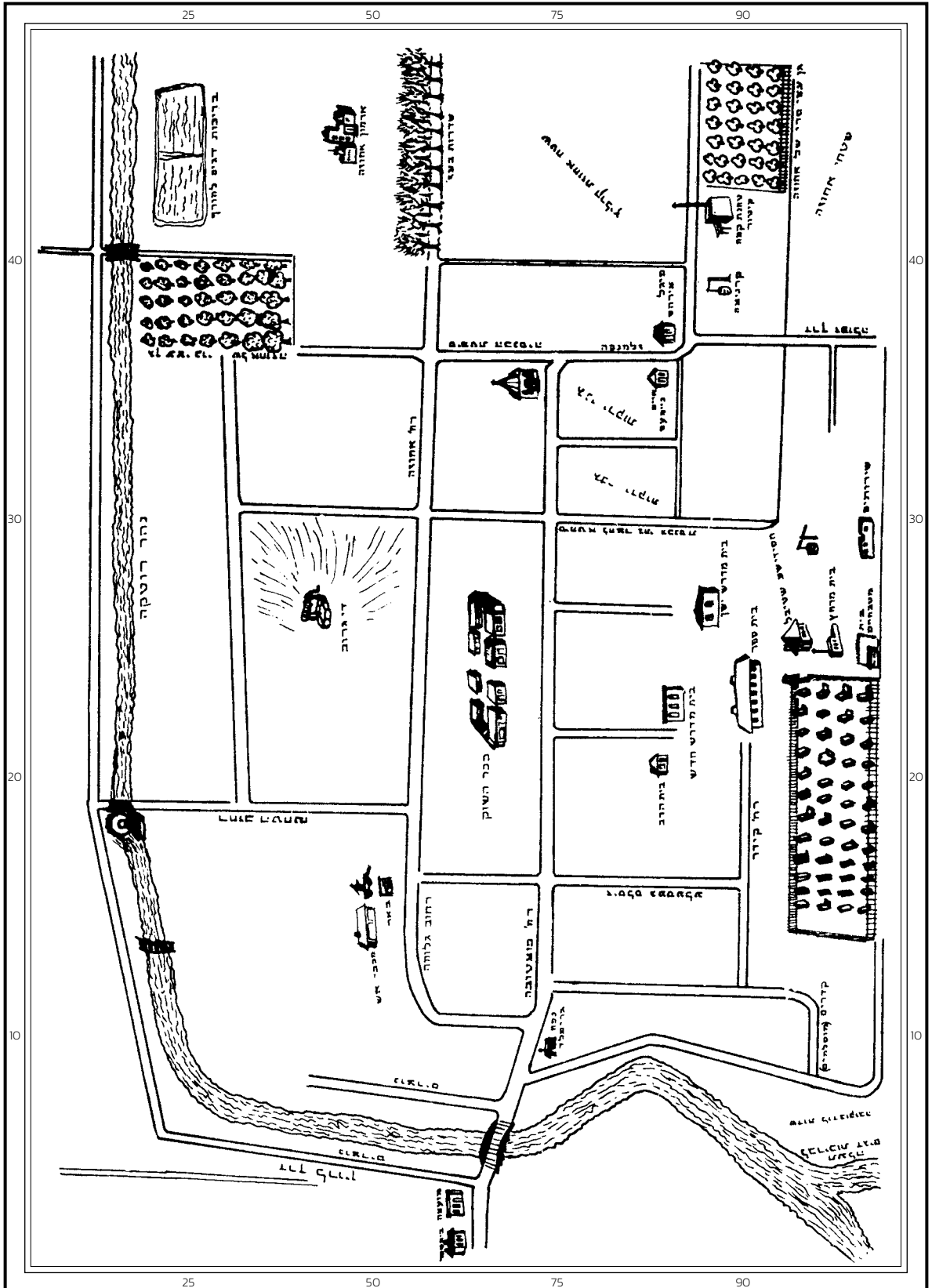
KOBRYN, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny. Rysunek: I. NOWIK. Język: jidysz. Źródło: *Kobryn; zambluch (an iberblik ibern jidysz n Kobrin)*, red. M. Glocer, Buenos Aires 1951. Uwagi: liczne toponimy, najważniejsze miejsca, w tym siedziby partii politycznych, obiekty religijne (również katolickie i prawosławne), szpital żydowski (14) i miejski (33), elektrownia (35).

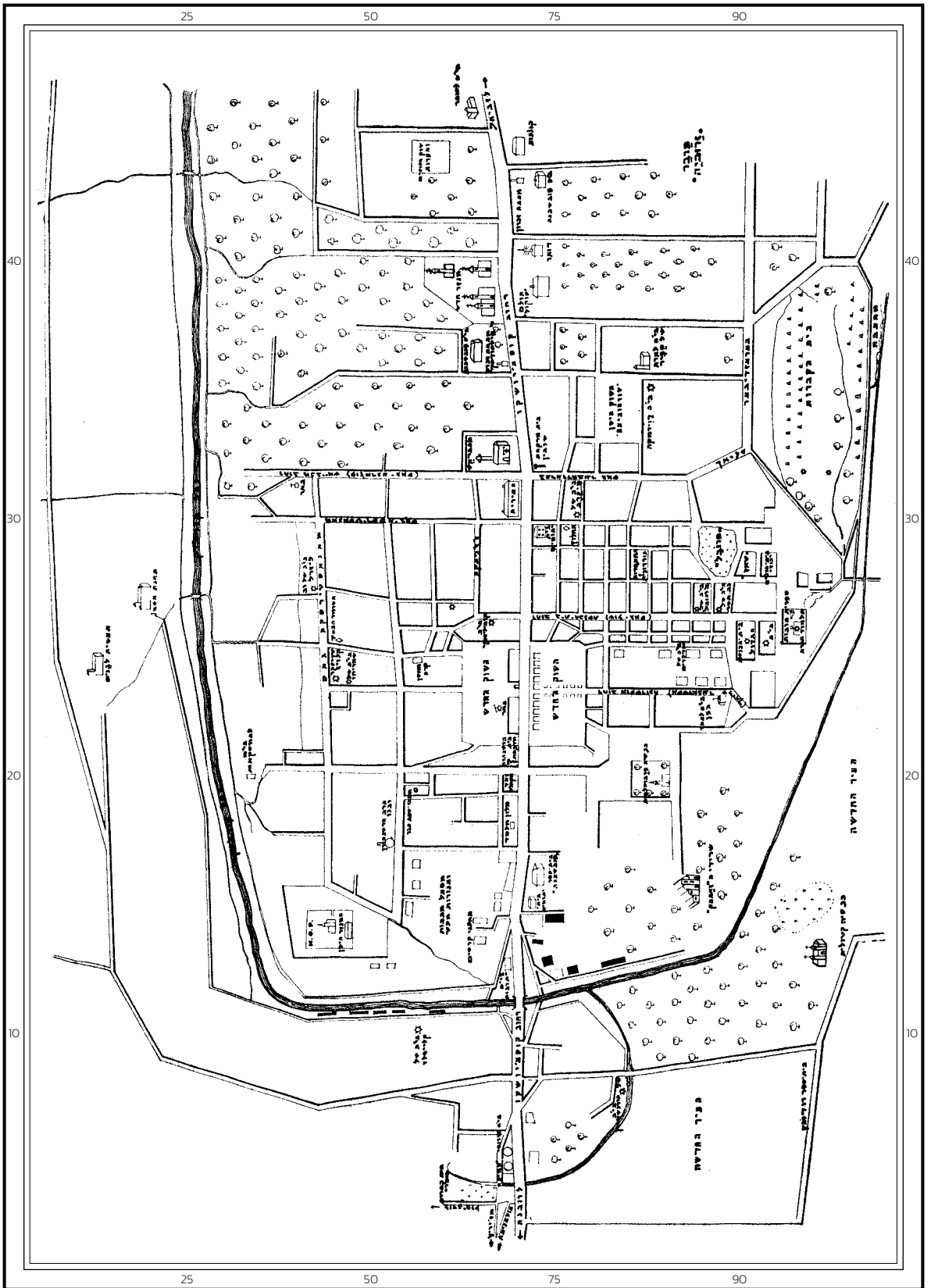
KOCK, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: SYMCHA MADANES. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Seifer Kock; sefer zikaron li-kehilat Kock*, red. E. Porat, Tel Awiw 1961. Uwagi: najważniejsze miejsca, w tym mogiła Berka Joselewicza (6).

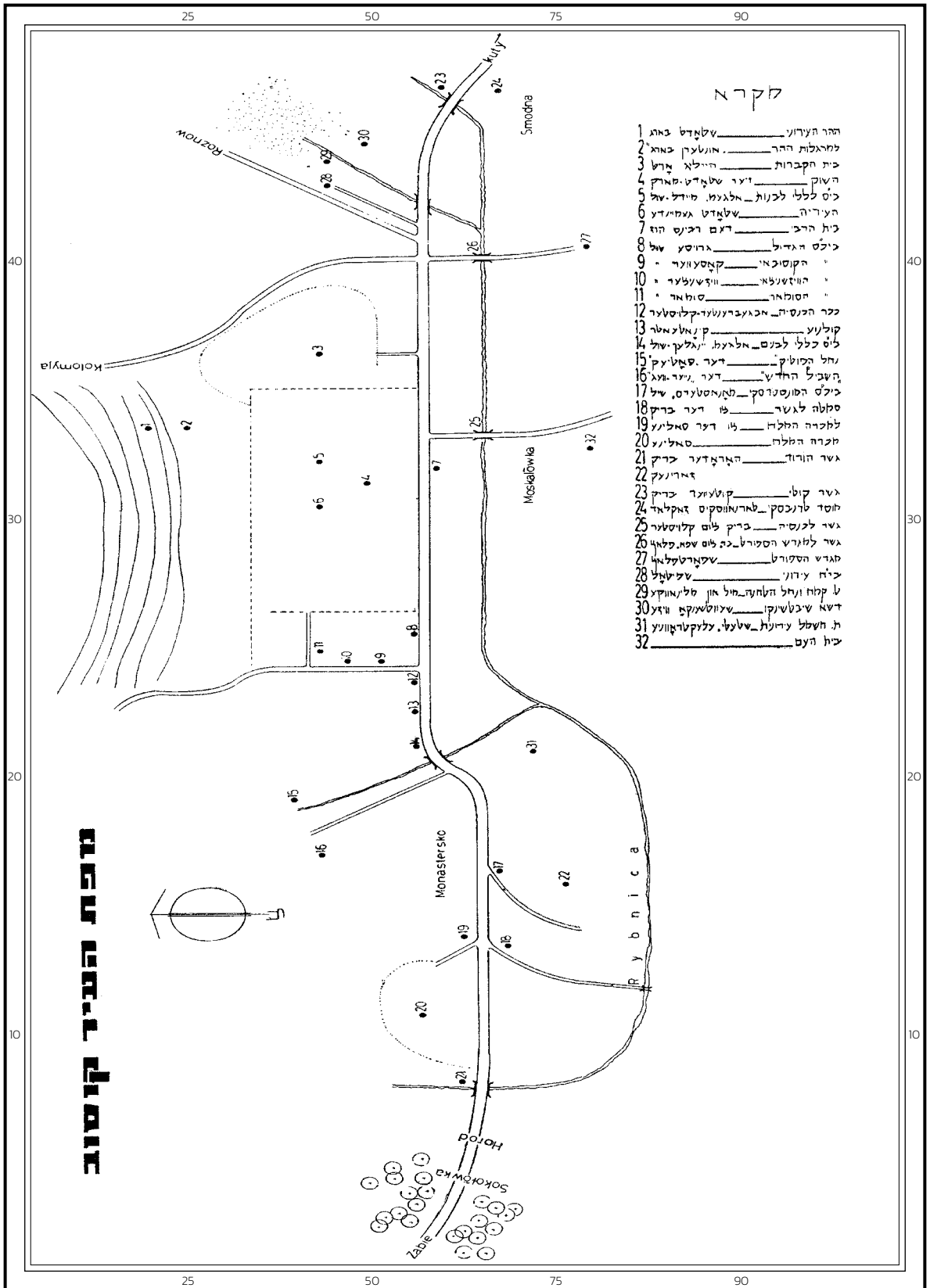
KOLNO, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: jydysz. Źródło: *Sefer zikaron li-kehilat Kolna*, red. A. Rembah, B. Halewi, Tel Awiv 1971. Uwagi: liczne toponimy, najważniejsze miejsca (szkoły, urzędy, obiekty religijne), zwyczajowe nazwy odcinków rzeki Łabnej – klejn Lawne (u góry po lewej) i grojs Lawne – mała i duża Lawna.

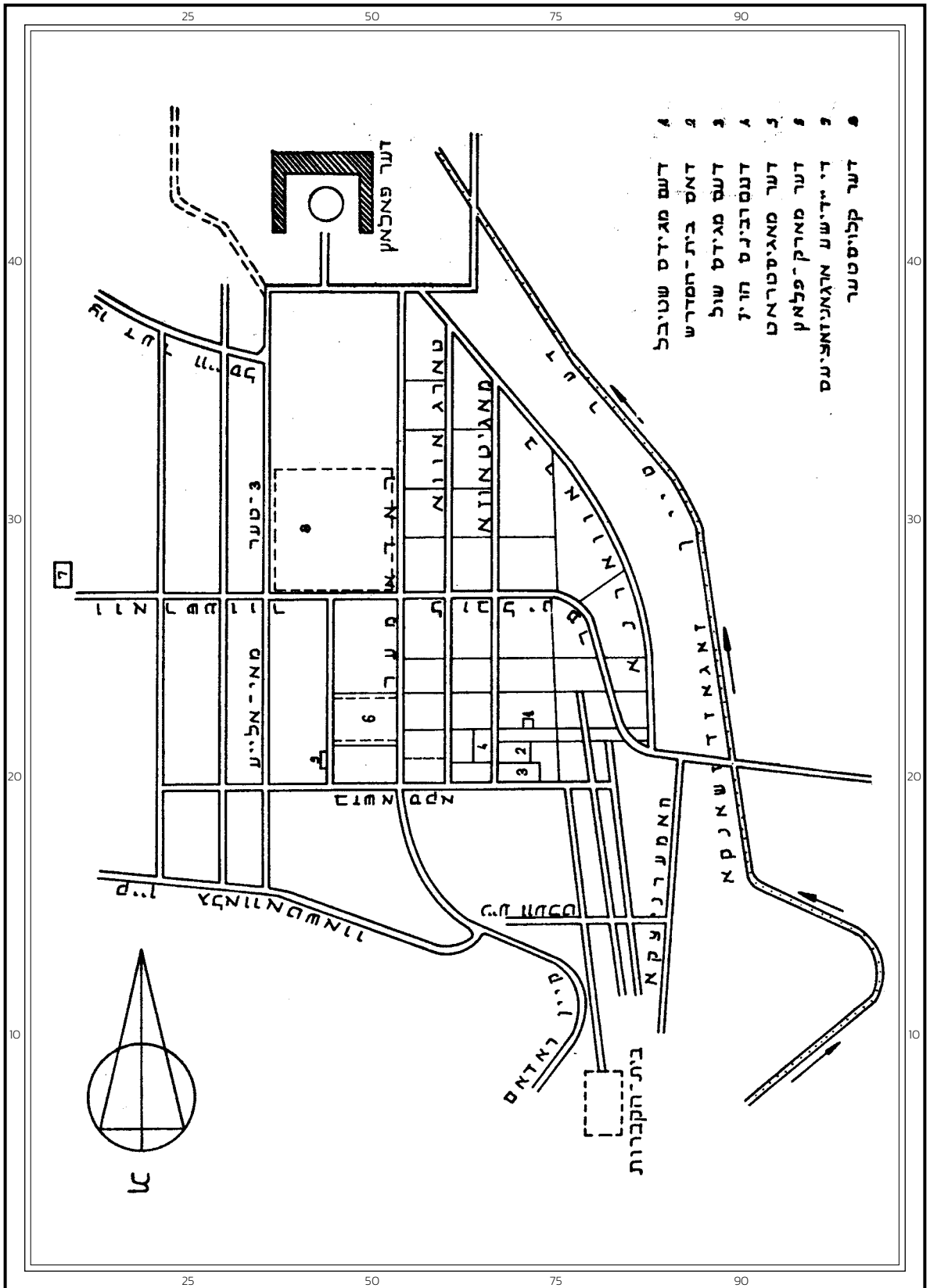
KORELICZE, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Korlic-Korelicz; chajeha we-churbana szel kehila Jehudit*, red. M. Walzer-Fass, Tel Awiw 1973. Uwagi: w K. urodził się Iczchok Kaczenelson, autor poematu *Dos lid funem ojsgehargetn jidysz folk* [Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie], z którego pochodzą słowa „W każdej garstce popiołu szukam swoich bliskich...”.

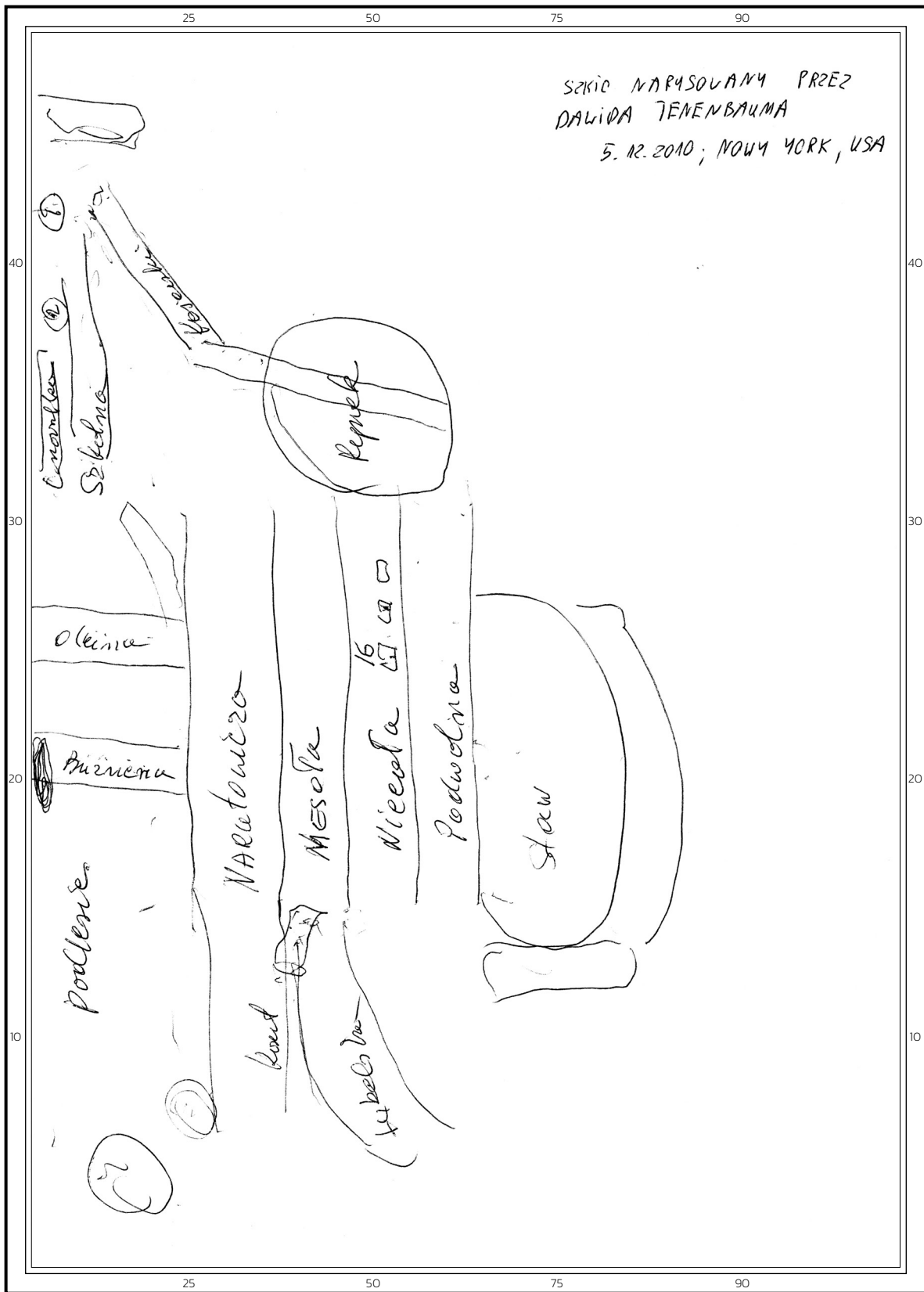
KORZEC, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Koric (Wolin); sefer zikaron li-kehilatenu sze-ala alejha ha-koret*, red. E. Leoni, Tel Awiw 1959.

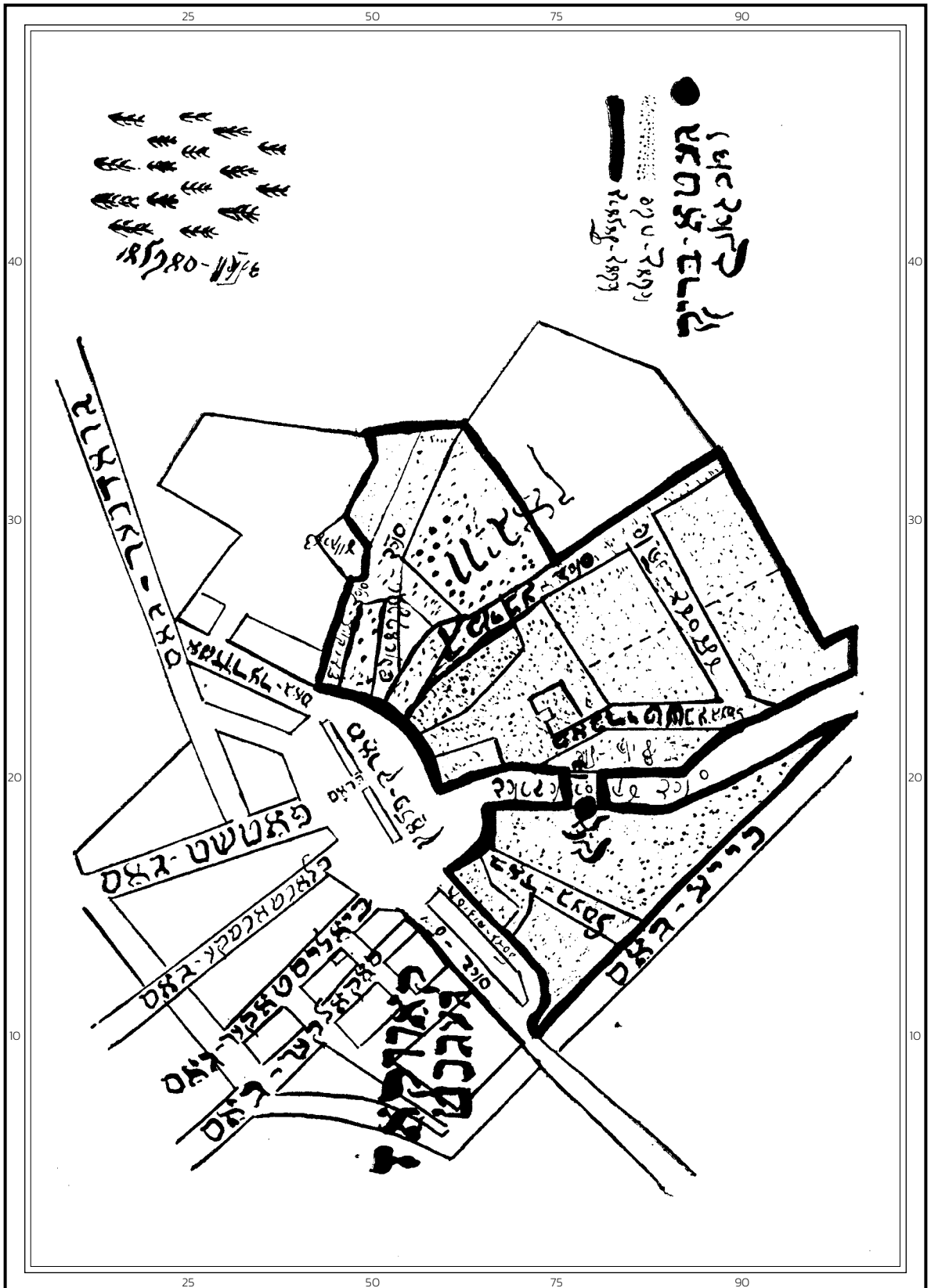
KOSÓW, UKRAINA (obwód iwanofrankowski), okres międzywojenny. Rysunek: L. L. Język: hebrajski, jidysz, polski. Źródło: Sefer Kosow (Galicia ha-Mizrachit), red. G. Kressel, L. Olicki, Tel Awiw 1964. Uwagi: na mapie m.in. Góra Miejska (sztot barg, 1), liczne synagogi, dom rabina (7), kino-teatr (13), elektorwnia miejska (31).

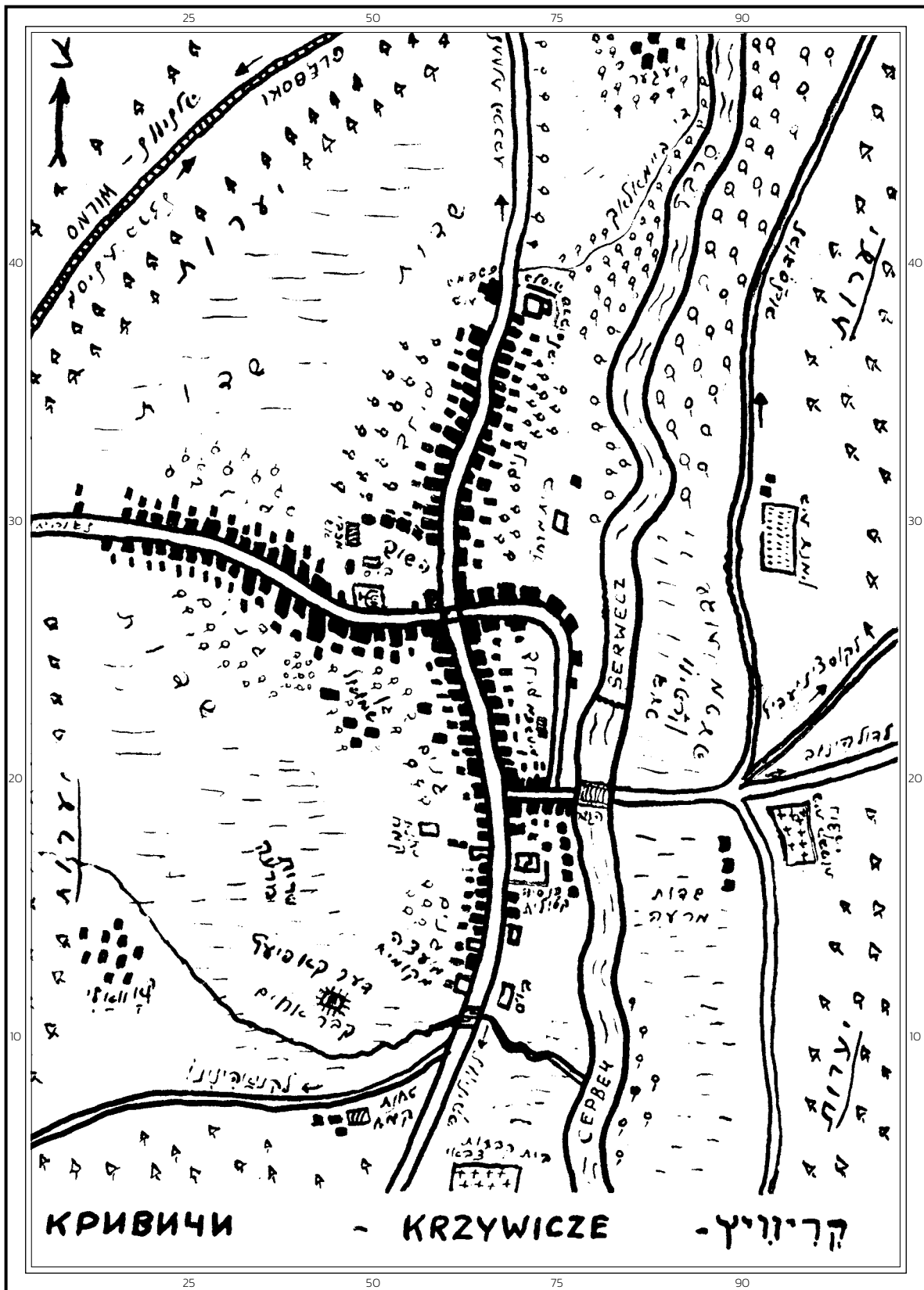
KOZIENICE, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: MOSZE ROCHMAN. Język: jidysz. Źródło: *Sejfer Kożenic; cum 27-tn jor-tog noch dem grojzamen churbn fun undzer gewezener hejm*, red. B. Kaplinski, Tel Awiw 1969. Uwagi: synagogi, sztyble, dom rabina (4), pałac, żydowskie organizacje (9).

KRAŚNIK, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: DAWID TENENBAUM, 5.12.2010, Nowy Jork. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

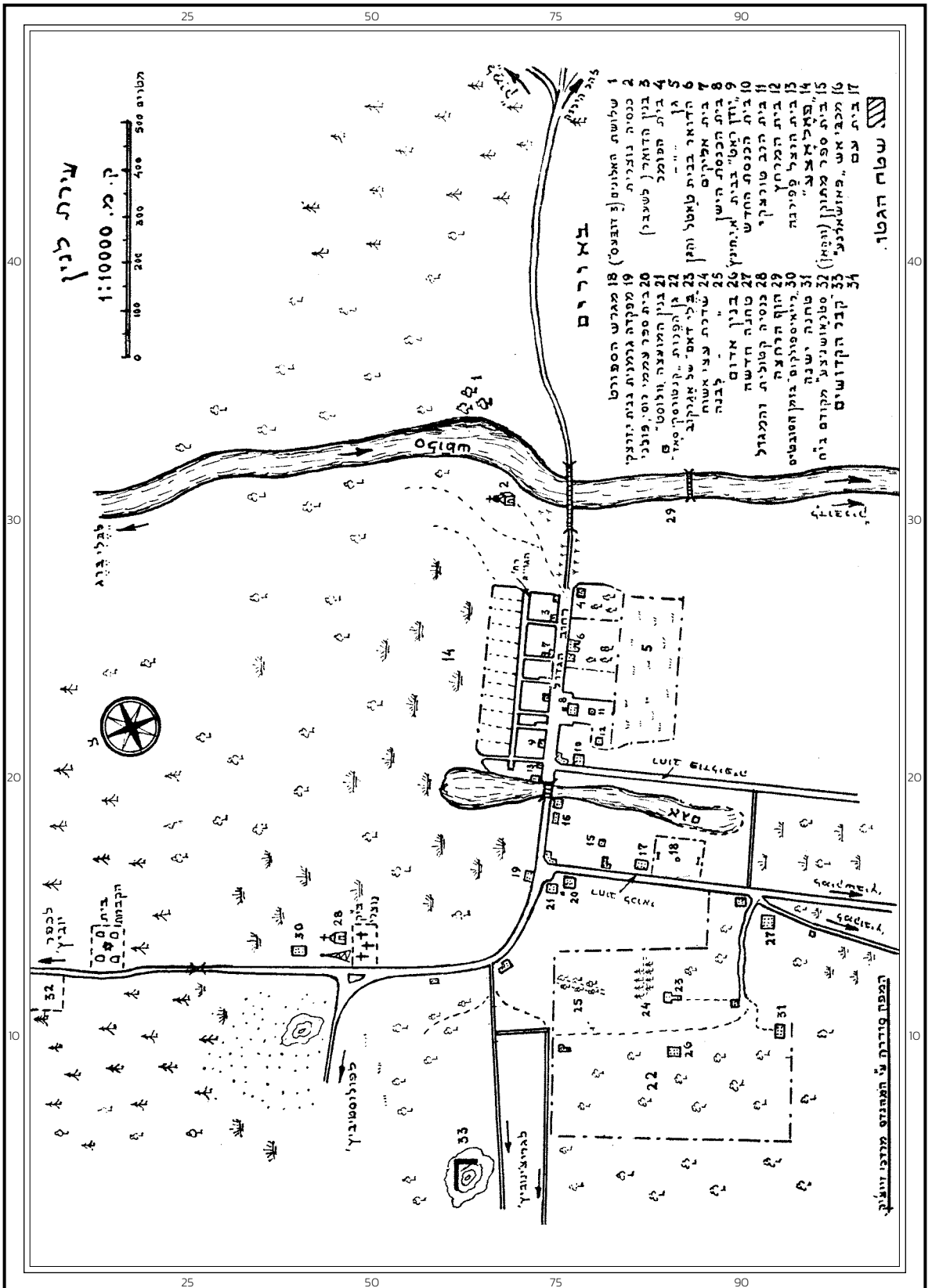
KRYNKI, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: A. SOJFER. Język: jidysz. Źródło: A. Sojfer, *Krynki in churban (memoarn)*, Montevideo 1948. Uwagi: granica getta (ciemna obwódka), obszar getta (kropkowanie), most między częściami getta (duża kropka); liczne toponimy i nazwy zwyczajowe, np. Jentes wald – las Jeny [Rafatowskiej-Wolfson, XIX-wiecznej zamożnej mieszkanki Krynek].

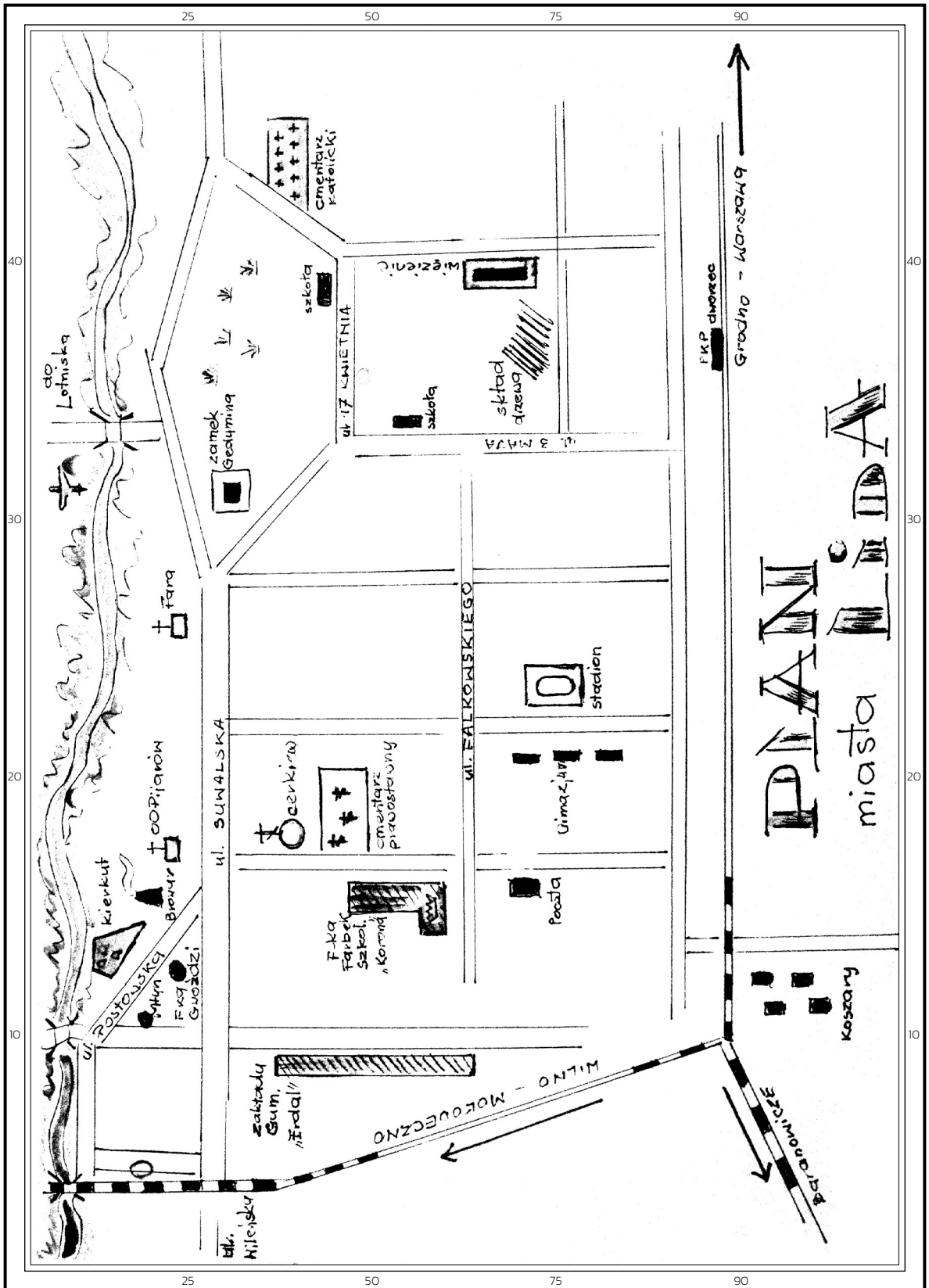
KRZYWICZE, BIAŁORUŚ (obwód miński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, jidysz, polski, rosyjski. Źródło: *Ner tamid: izkor le-Kriwicz, li-kehila sze-nichereta*, red. M. Bar-Racon, Tel Awiw 1976.

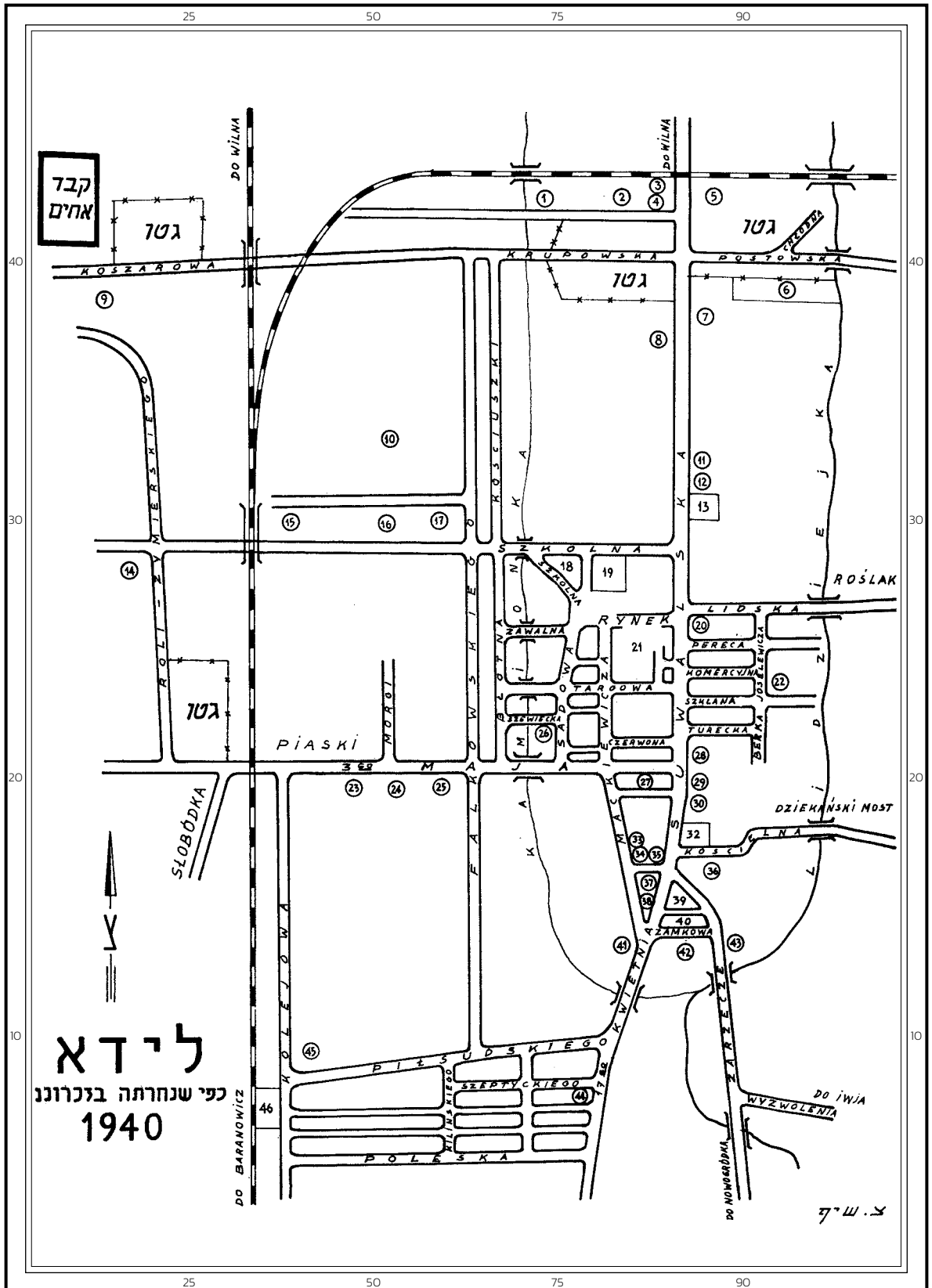
LACHOWICZE, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: MOSZE ZABELINSKI na podstawie wspomnień swojego ojca JAKOWA SYMCHY ZABELINSKIEGO, Buenos Aires. Język: jidysz. Źródło: Lachowic; sefer zikaron, red. I. Rubin Rivkai, Tel Awiw 1948. Uwagi: bratnia mogiła (☆); nazwy zwyczajowe (tojtę gesl – uliczka Zmarłych, odnoga rzeki Wiedźmy – der Roj [?]); kamień do stawiania chup (6).

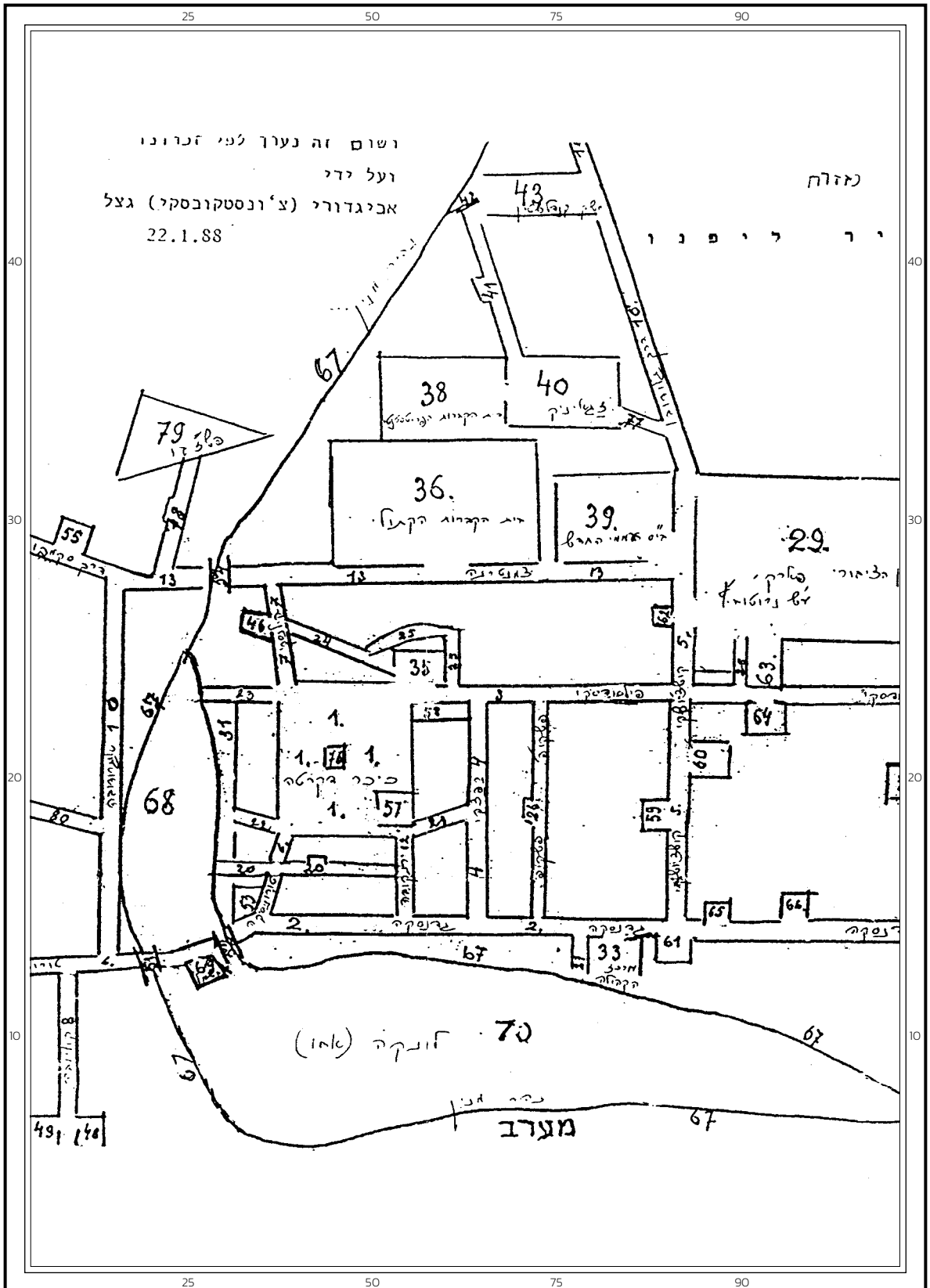
LENIN, BIAŁORUŚ (obwód homelski), okres międzywojenny. Rysunek: MORDECHAJ ZEJCIK. Język: hebrajski. Źródło: *Kehilat Lenin; sefer zikaron*, red. M. Tamari, Tel Awiv 1957. Uwagi: w maju 1939 r. nazwę miasteczka (niezwiązaną, ale kojarzącą się z Włodzimierzem Leninem) zmieniono na krótko na Sosnkwicze.

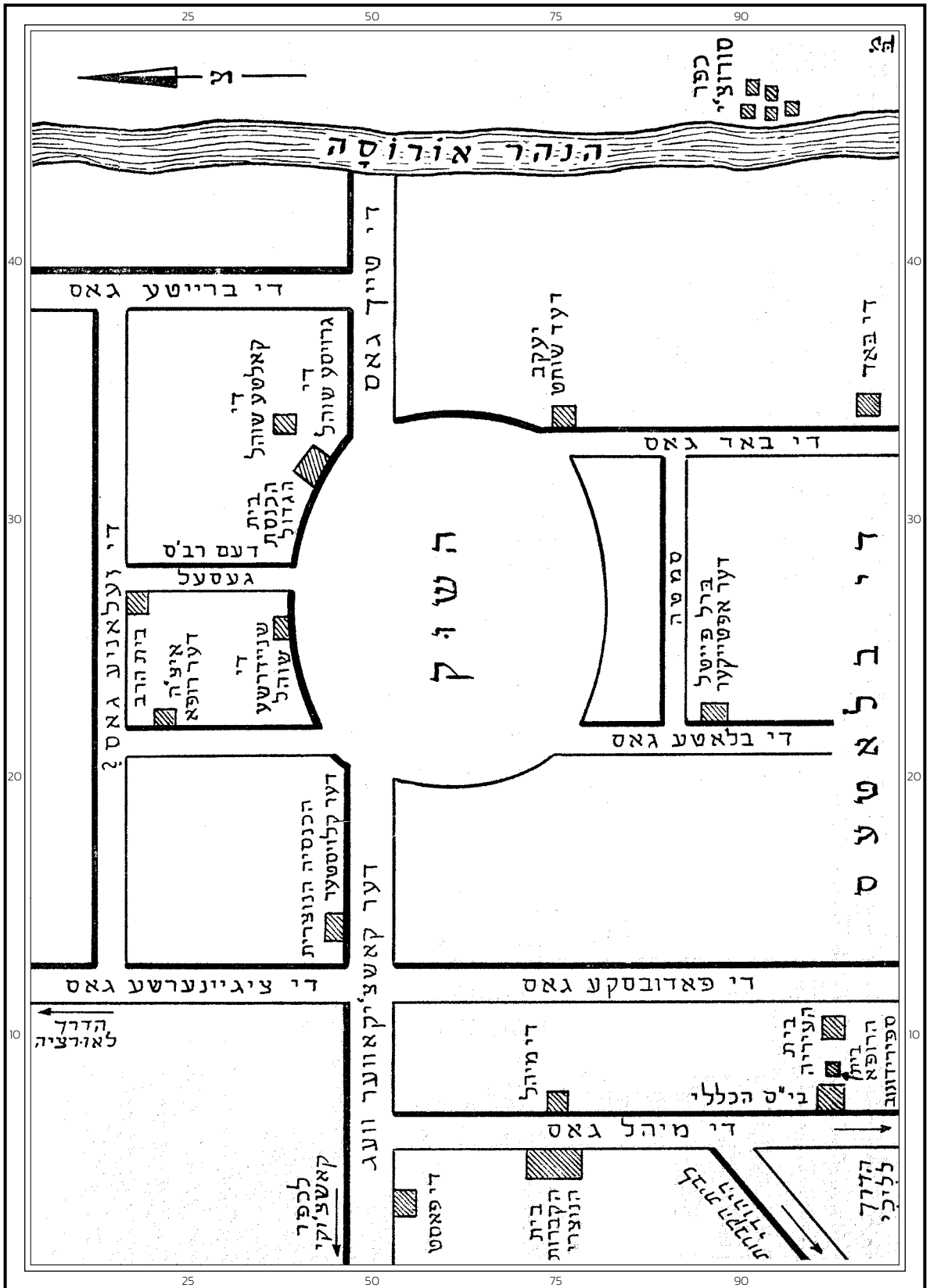
LIDA, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), okres międzywojenny. Rysunek: EDWARD RACZYŃSKI. Język: polski.
 Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

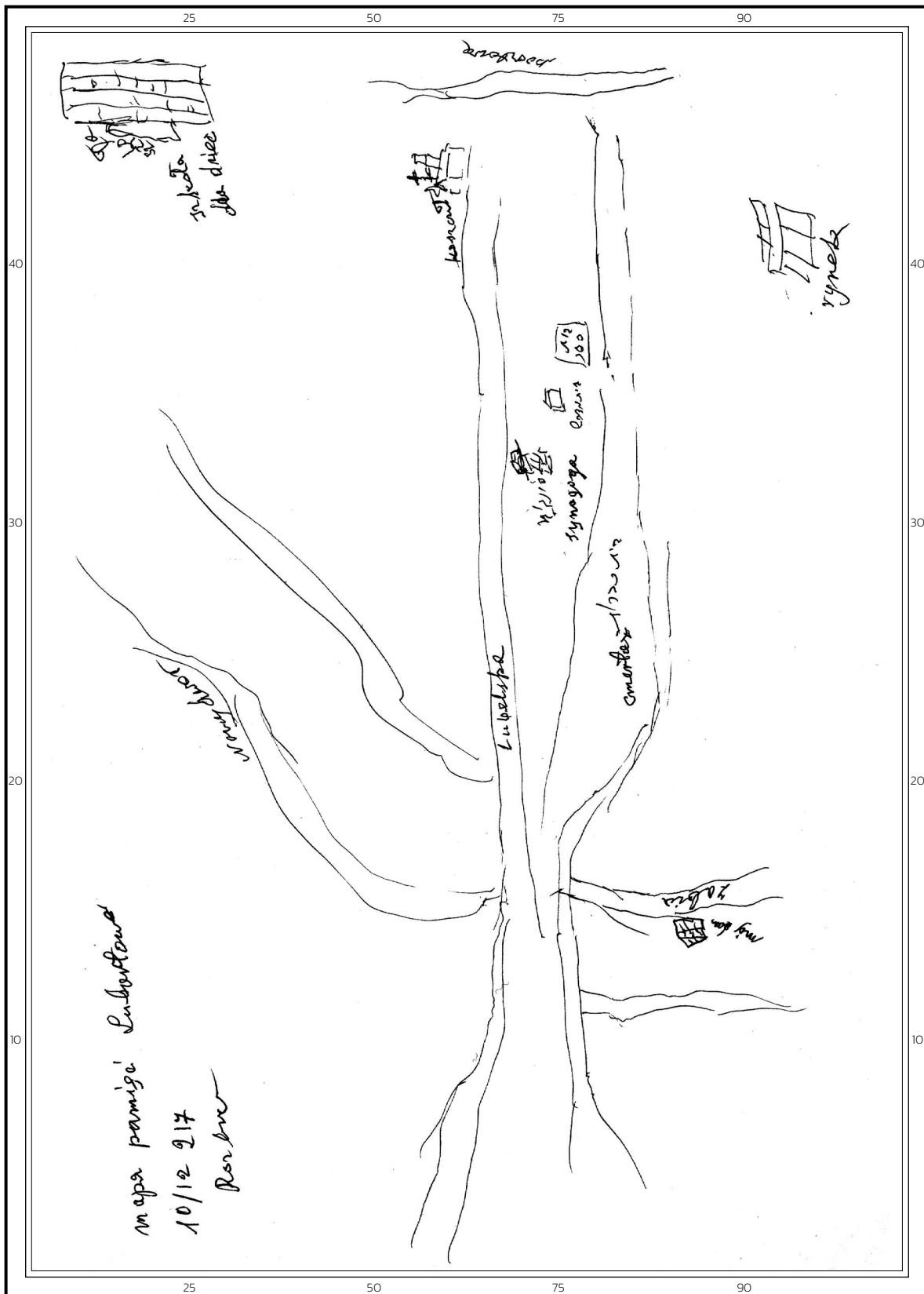
LIDA, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), 1940 r. Rysunek: C. SZIF. Język: hebrajski, polski. Źródło: Sefer Lida, red. A. Manor, I. Gnozowicz, A. Lando, Tel Awiv 1970. Uwagi: ghetto (trzy części oznaczone symbolem drutu kolczastego).

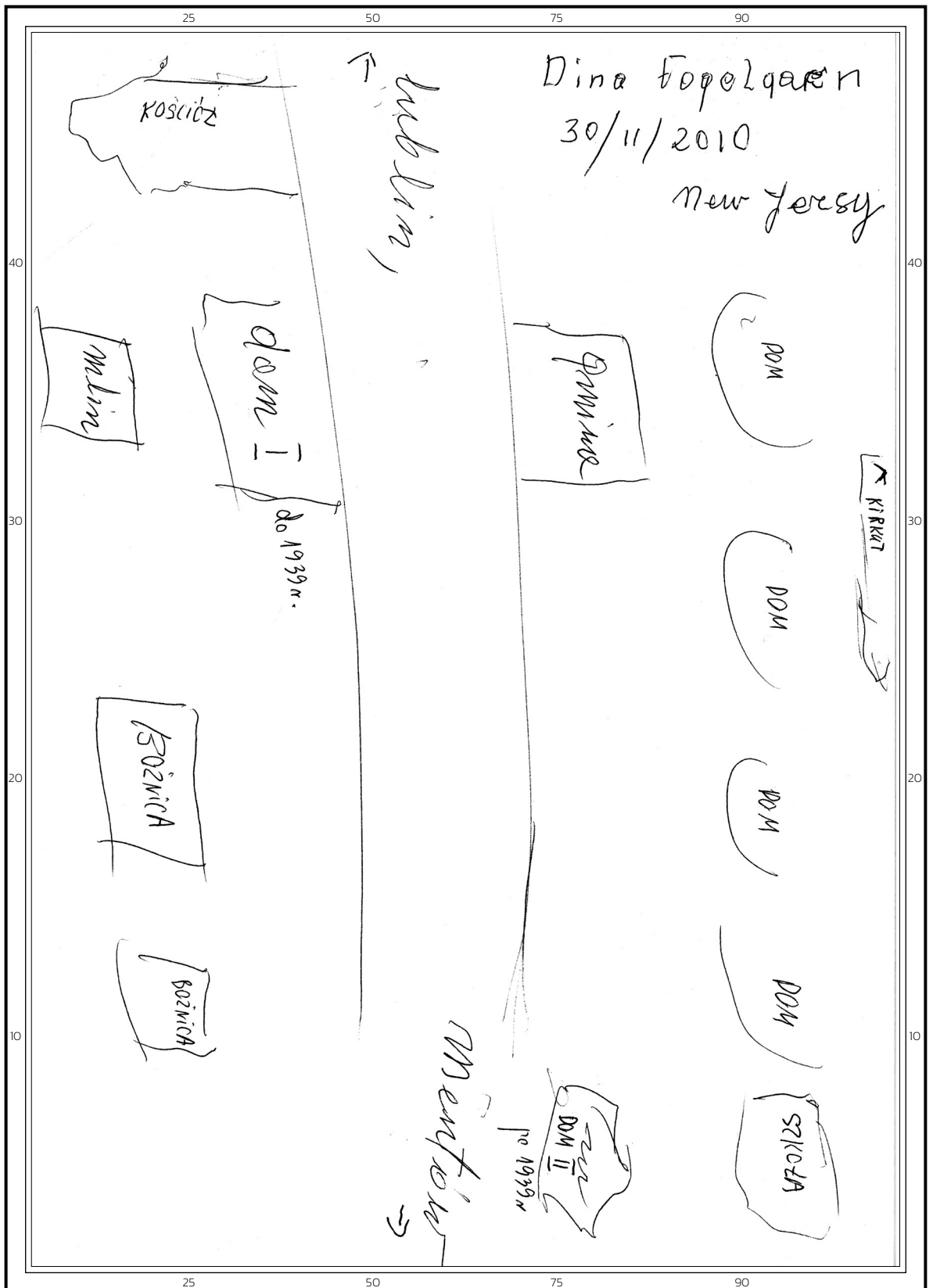

LIPNO, POLSKA (województwo kujawsko-pomorskie), okres międzywojenny. Rysunek: GECEL AWIGDORI (CZONSTKOWSKI), 22.01.1988. Język: hebrajski. Źródło: *Sefer Lipno, Skempe, Lubicz, Kikol we-ha-sewiwa*, red. Sz. Alon, Tel Awiw 1988. Uwagi: oś E-W.

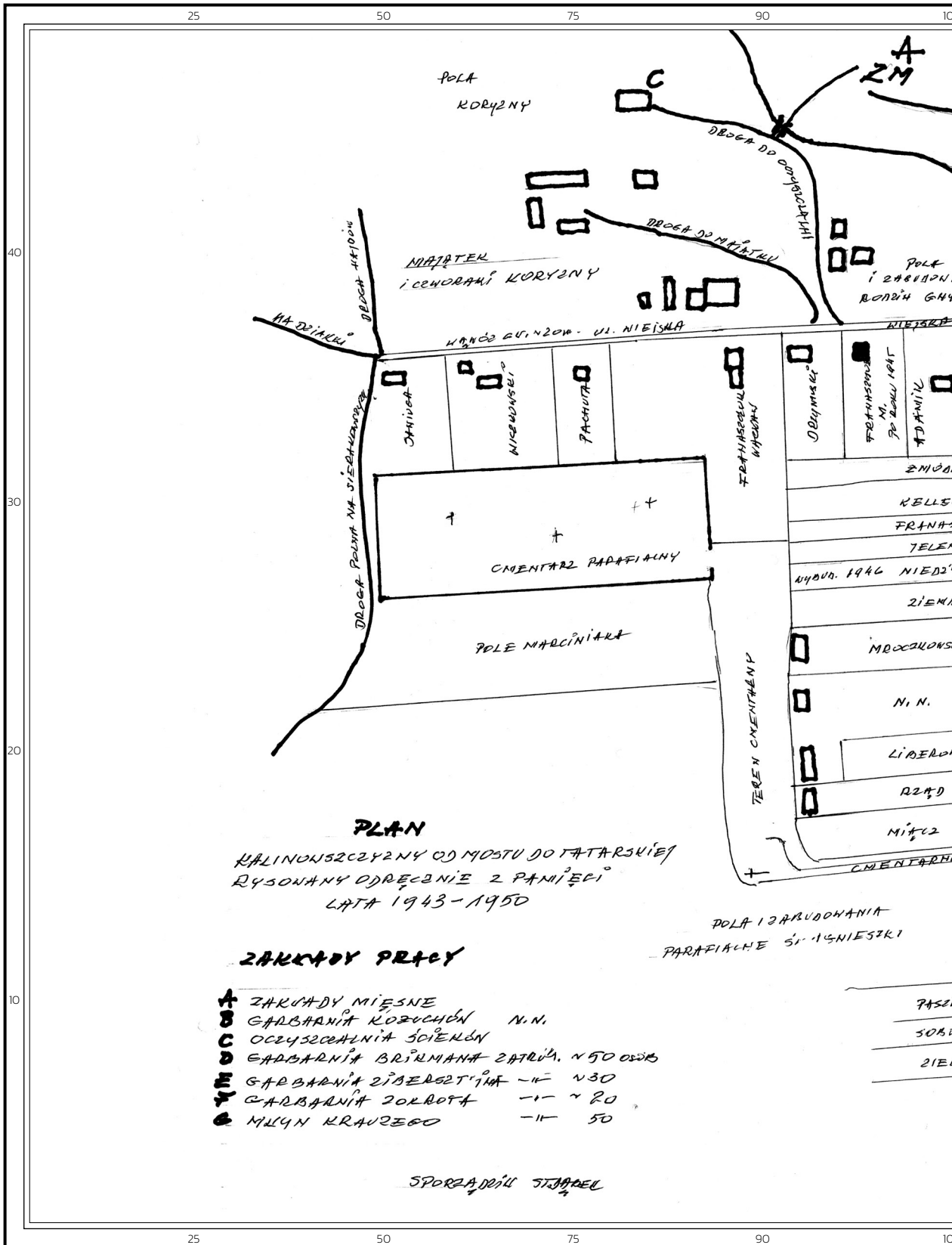

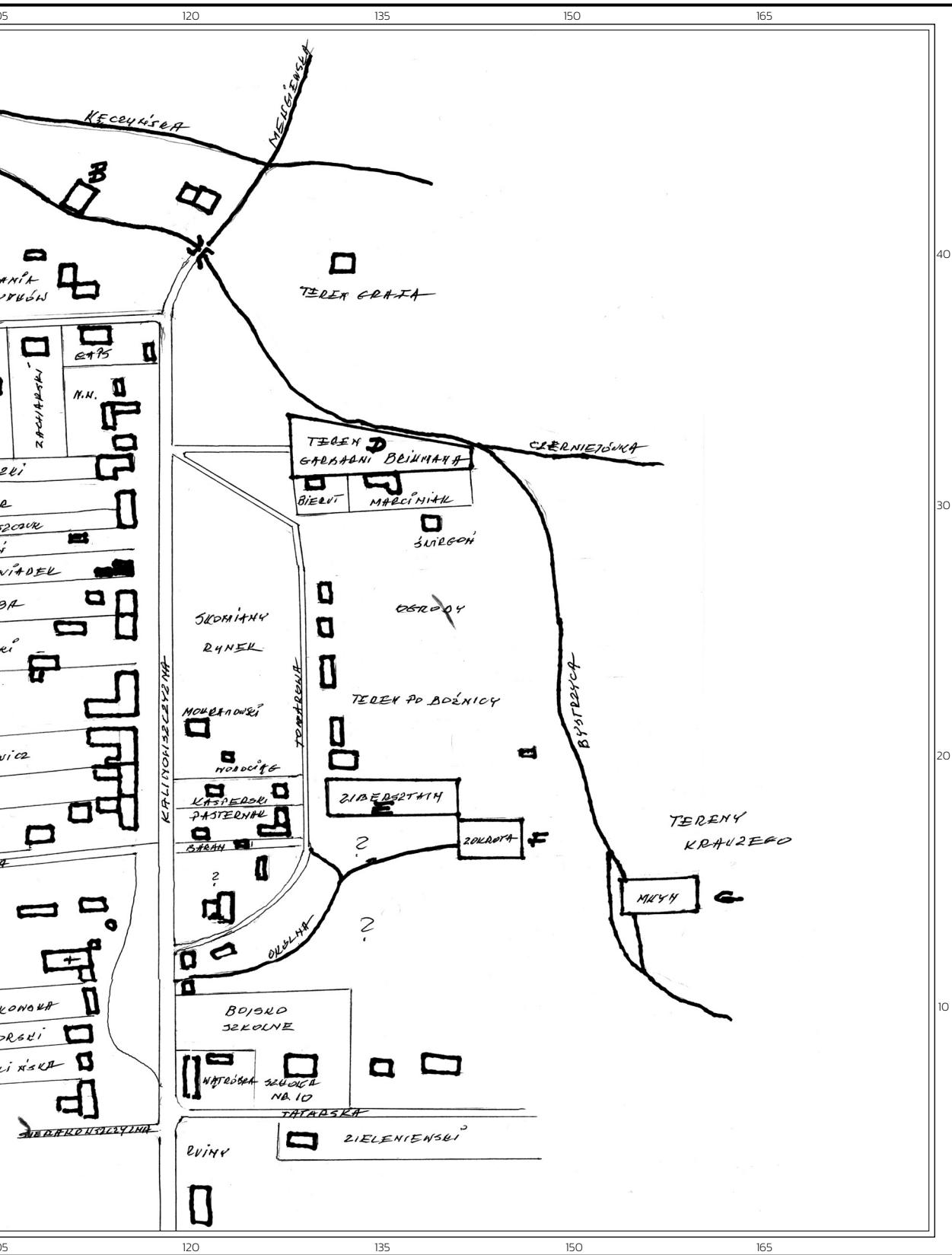
LUBAŃ, BIAŁORUŚ (obwód miński), okres międzywojenny. Rysunek: M. B. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Pinkas Sluck u-wenotejha: Urecza, Horki, Hlusk, Hrozowo, Hresk, Wizna, Werhotin, Timkowic, Luban..., red. Sz. Nachmani, N. Chinitz, Tel Awiw 1962. Uwagi: liczne toponimy, w tym nazwy zwyczajowe (gesele – Mała Uliczka) i miejsca, m.in. synagogi, dom rabina, dom Jakowa szoicheta (rzeźnika), dom Berla Fejtla aptekarza.

GŁUSK (LUBLIN), POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: DINA FOGELGAREN, 30.11.2010, New Jersey. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

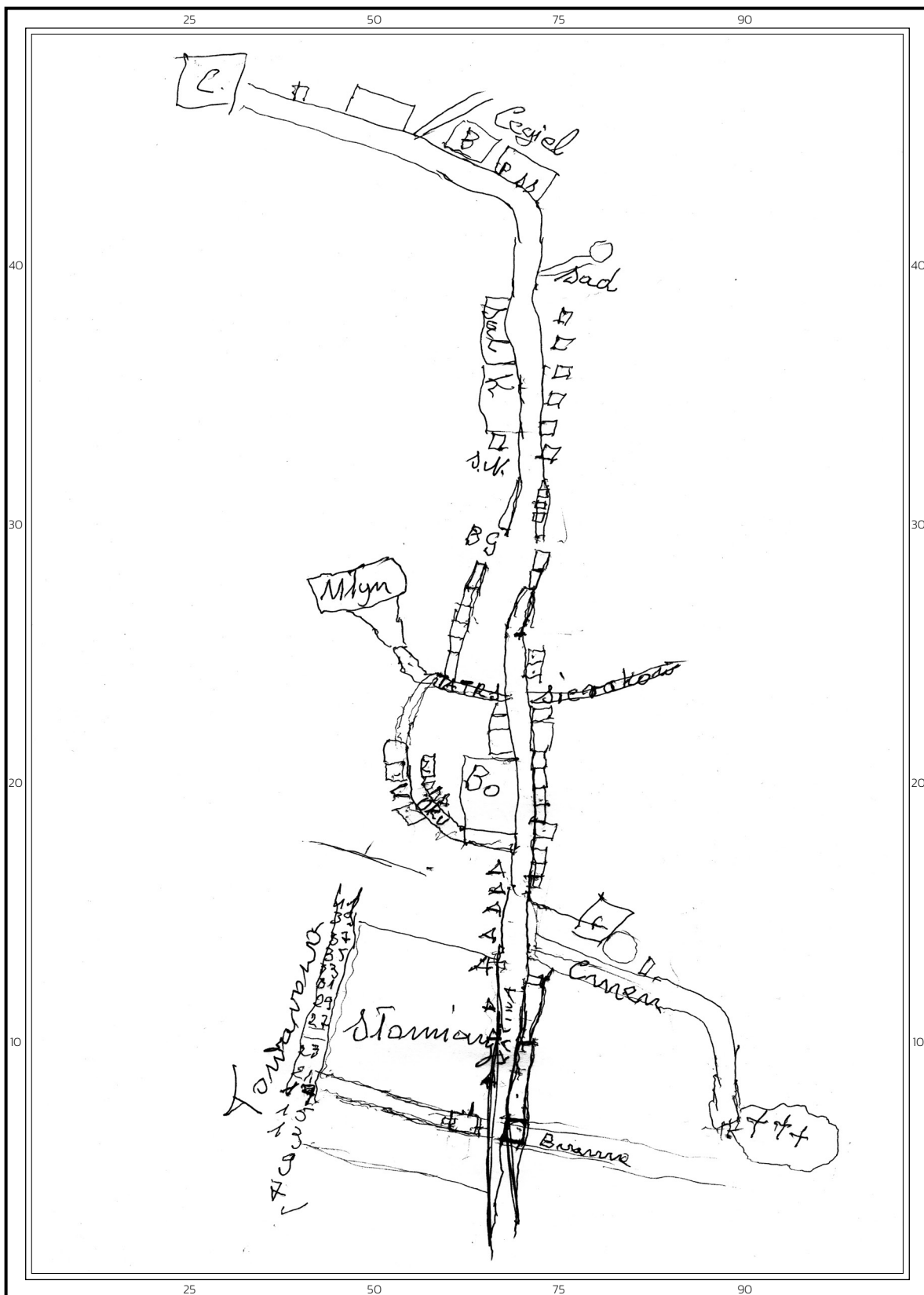

40

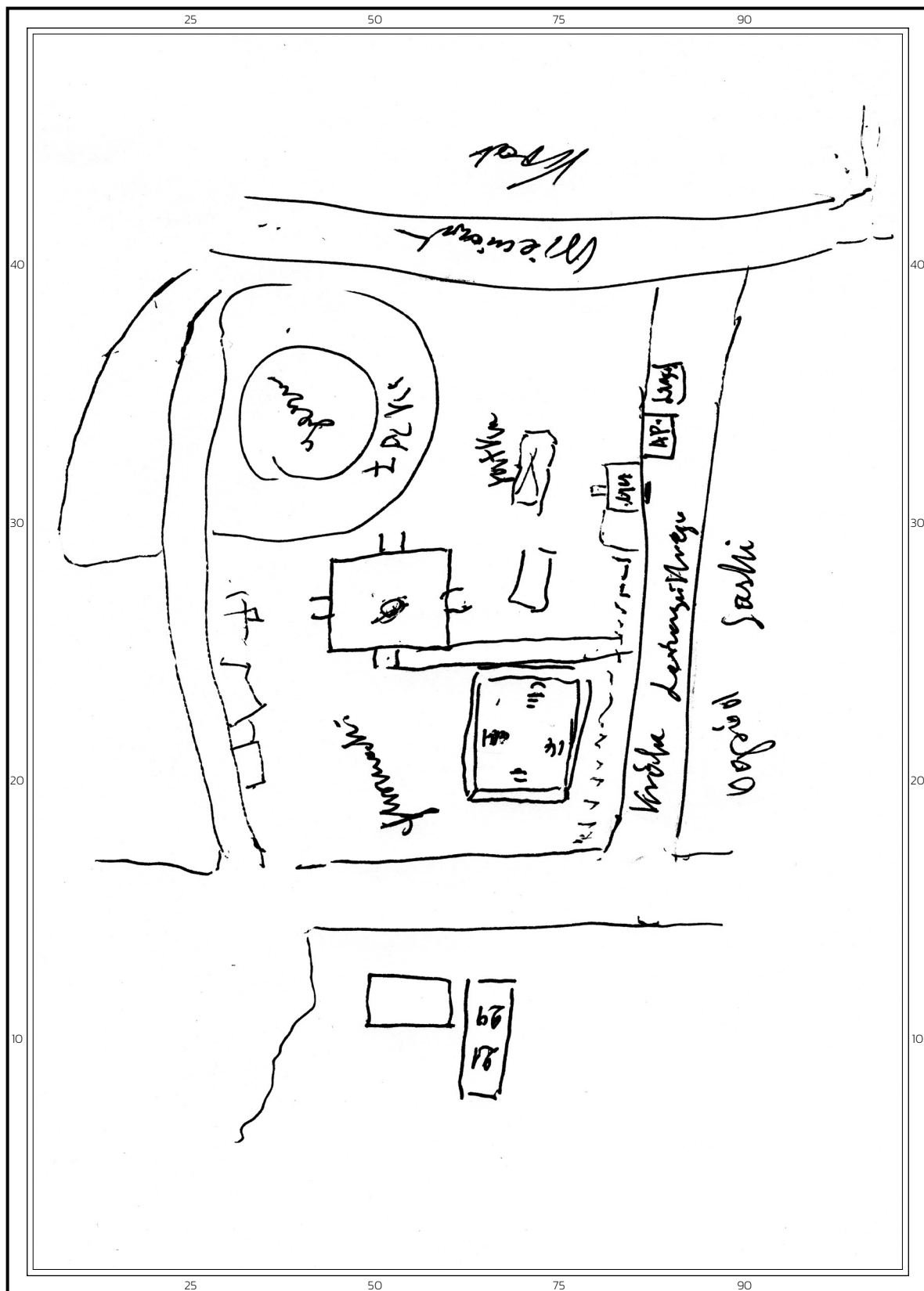
30

20

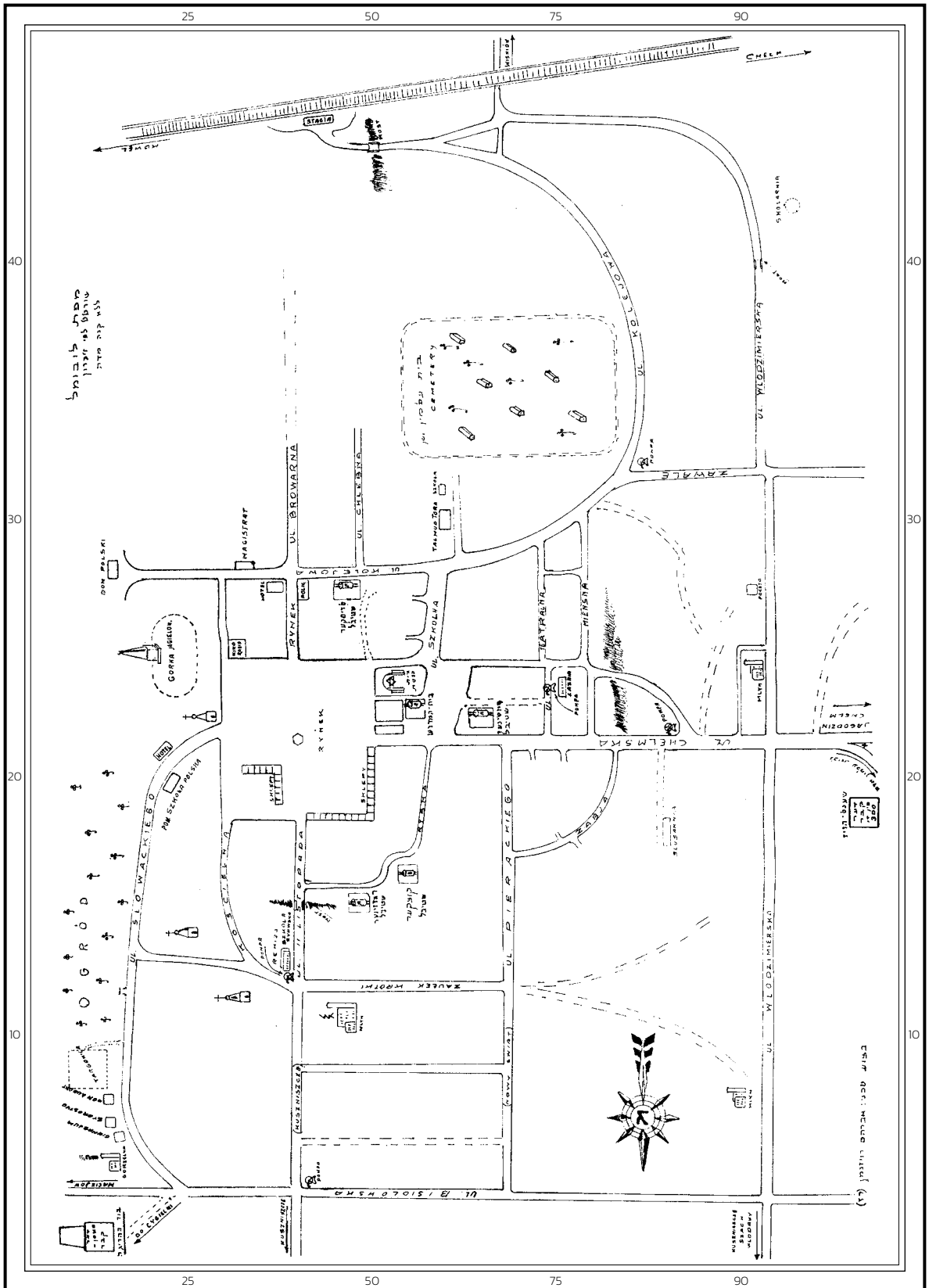
10

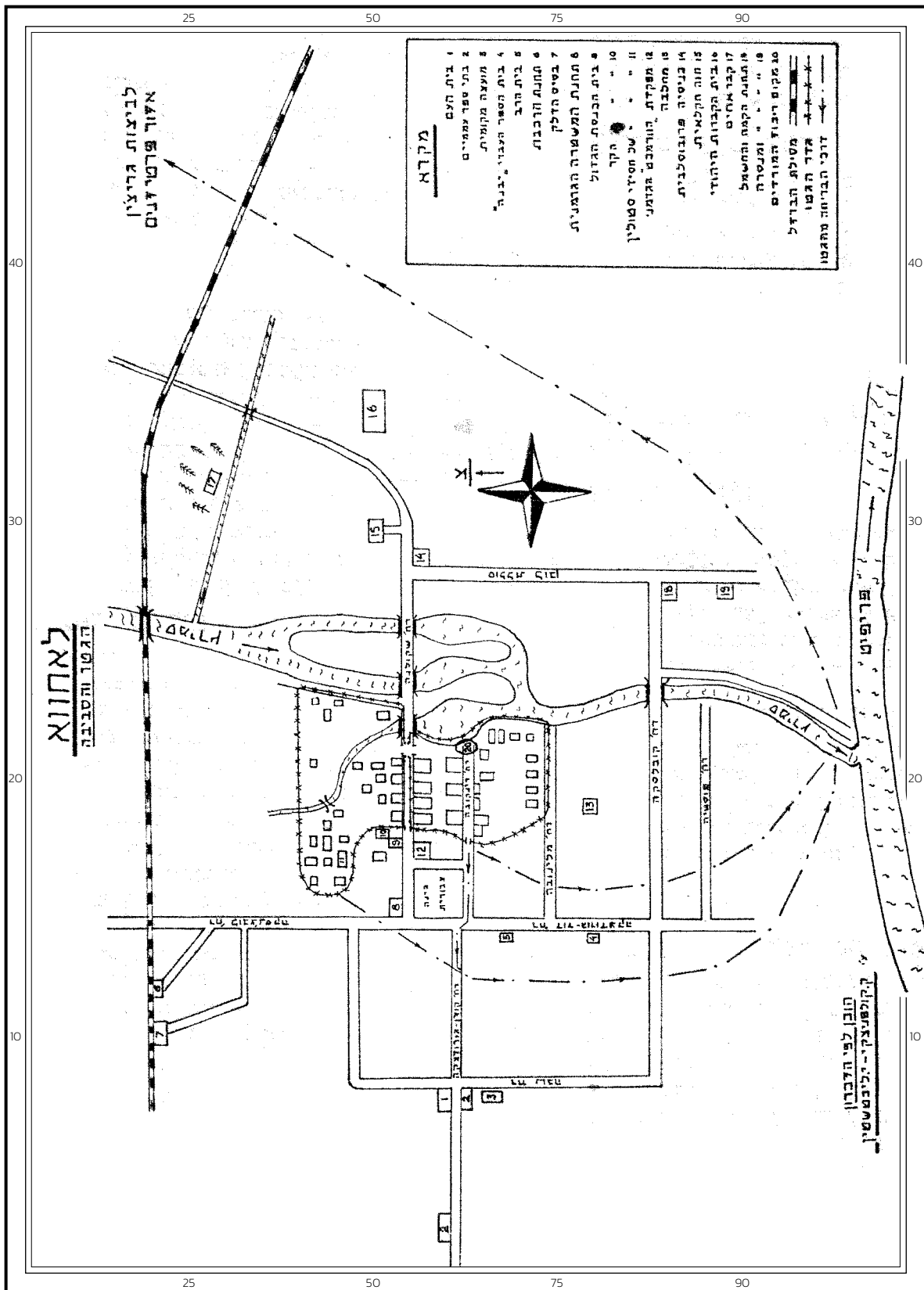
KALINOWSZCZYŻNA (LUBLIN), POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: ZDZIŚŁAW SUWAŁOWSKI, 2010. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

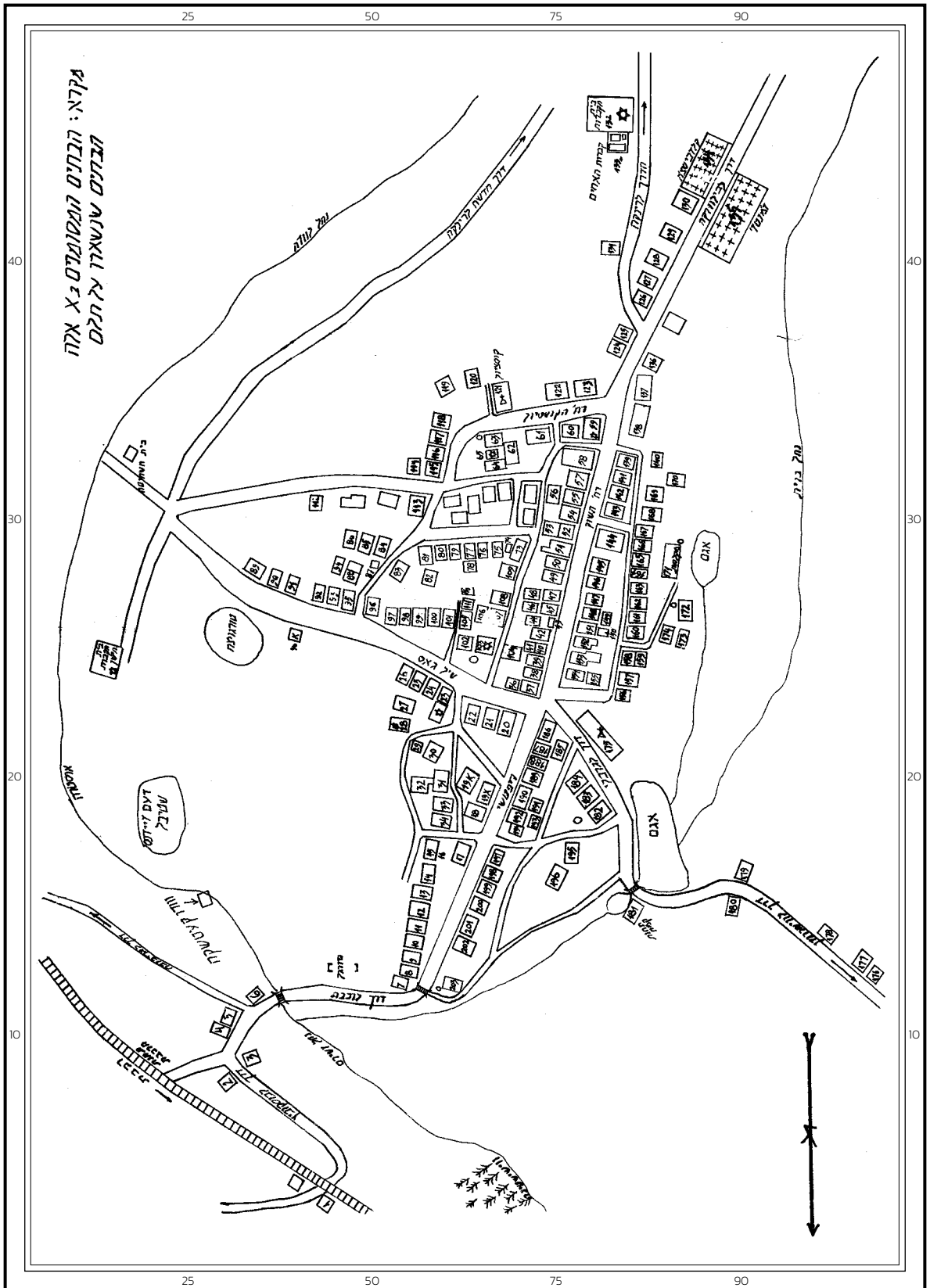
WIENIAWA (LUBLIN), POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: PJZ, 2011. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”.

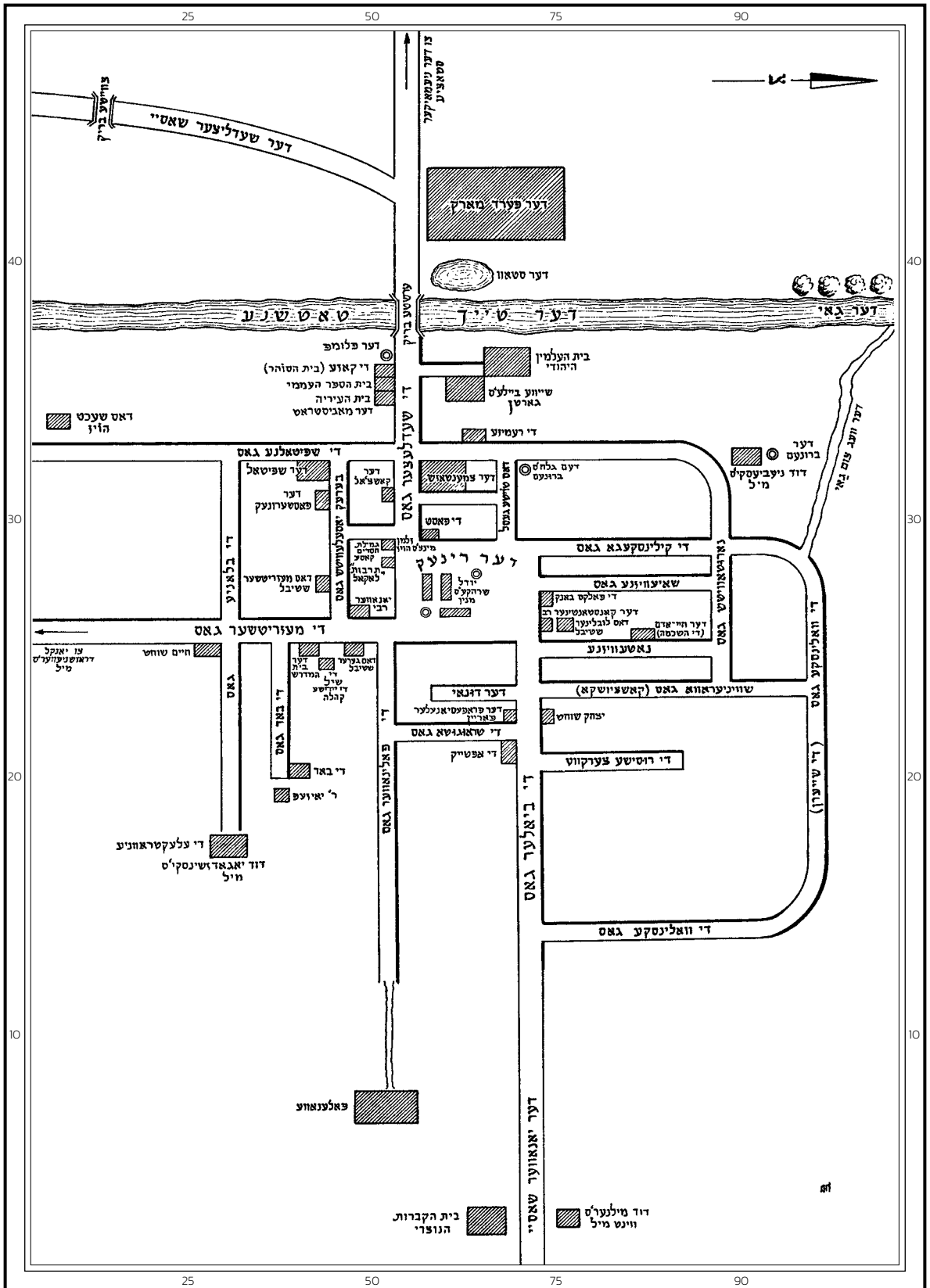
LUBOML, UKRAINA (obwód wołyński), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: ABRAHAM ROJ-ZENMAN (RAZ). Język: angielski, hebrajski, jidysz, polski. Źródło: Sefer izkor li-kehilat Luboml, red. B. Kagan, J. Hetman, Tel Awiw 1974. Uwagi: liczne miejsca (instytucje, szkoły, zakłady), w tym dwie masowe mogiły.

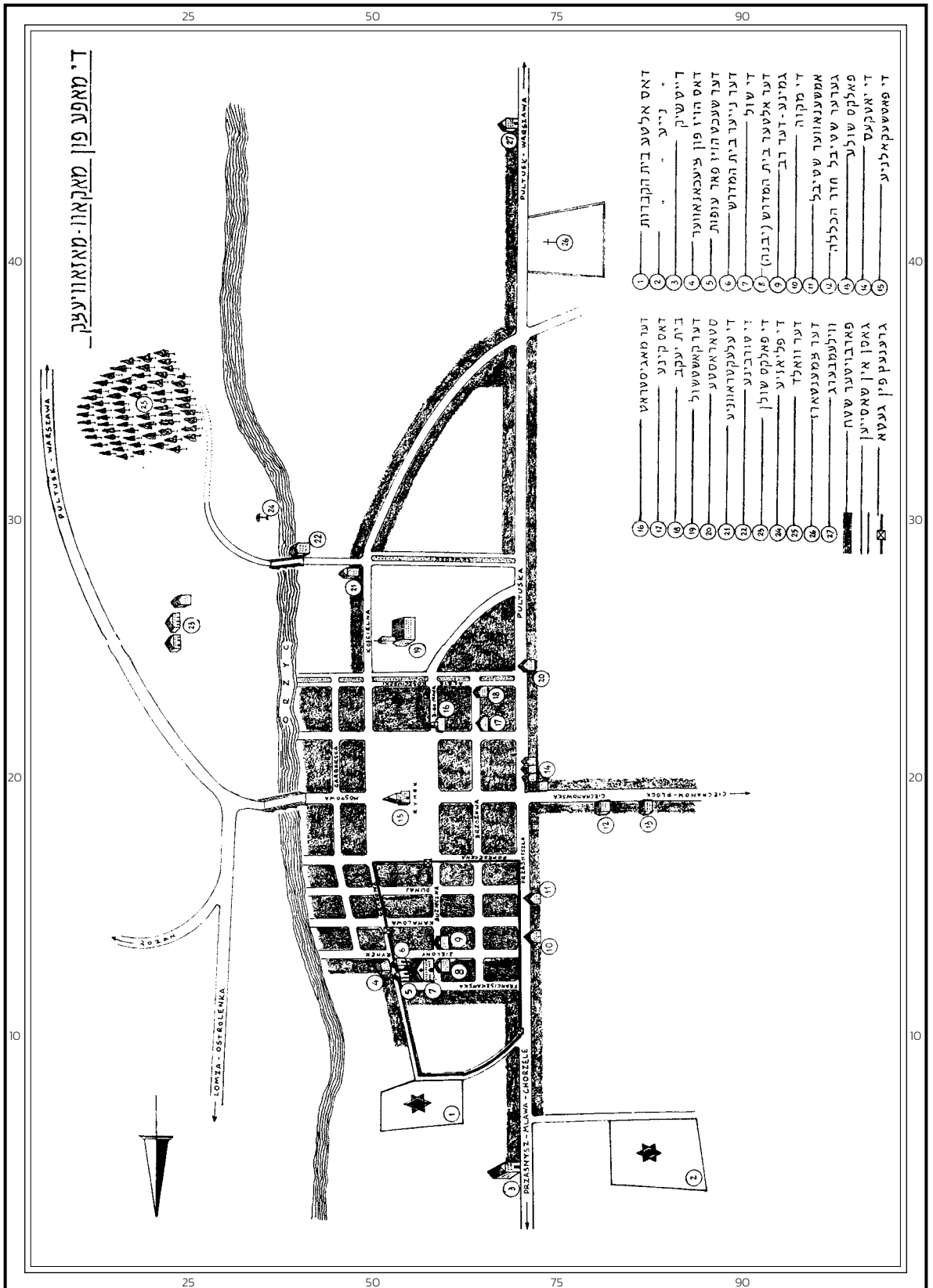
ŁACHWA, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: KOPEL KOLPNICKI, JEHUDA LICHTENSZTAJN. Język: hebrajski. Źródło: *Riszonim la-mered; Lachwa; siferej zikaron li-kehilot ha-gola*, red. Ch.A. Michaeli, Jerozolima 1957. Uwagi: miejsce pierwszego w historii powstania w getcie.

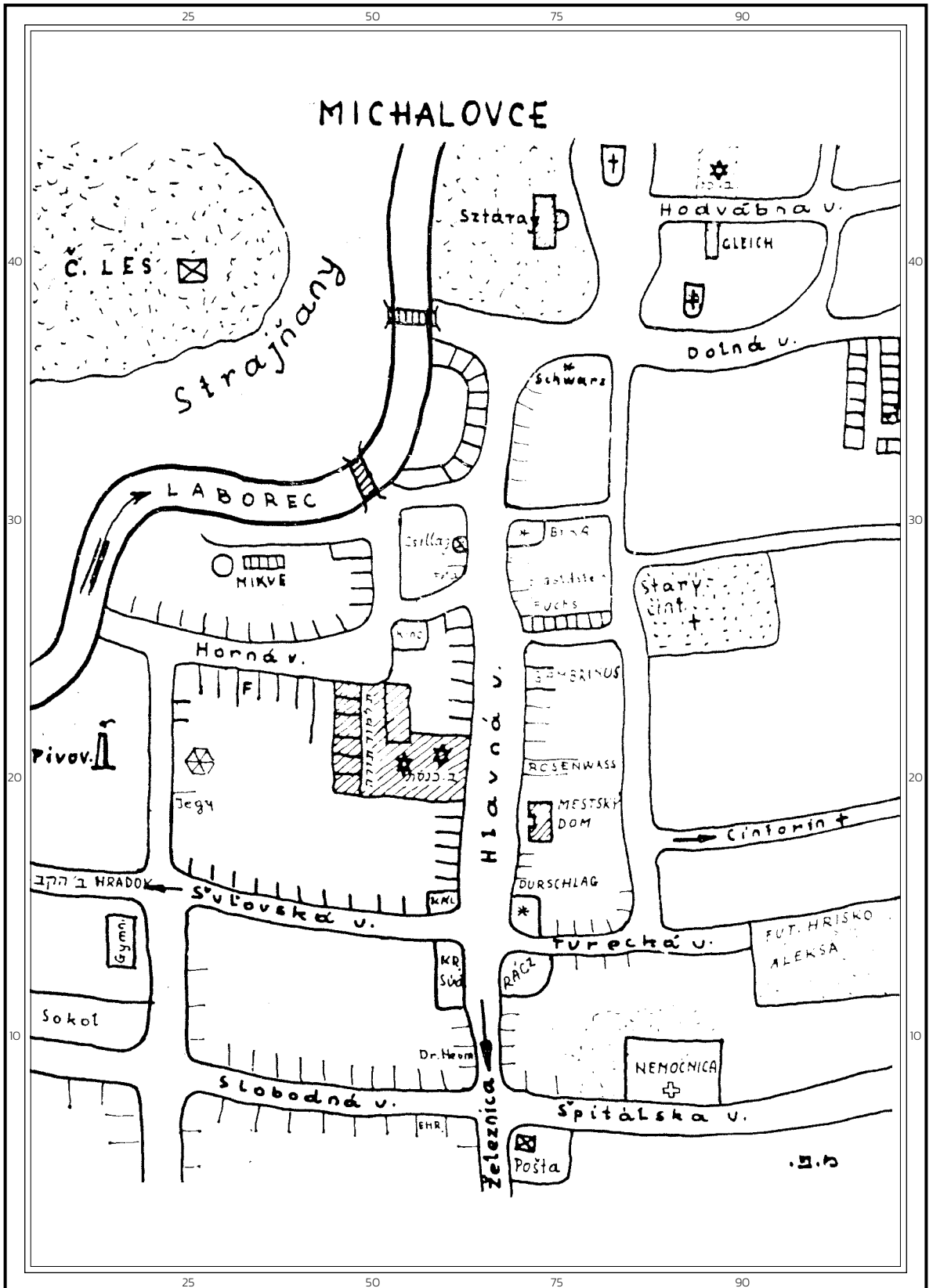
ŁANOWCE, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny. Rysunek: HERSZEL MAJL. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Lanowic; sefer zikaron li-kedoszej Lanowic sze-nisepu be-szoat ha-nacim be-szanim 1941-1942*, red. Ch. Rabin, Tel Awiw 1970. Uwagi: na mapie zaznaczono m.in. dem. zajdms sztbl – sztybel dziadka.

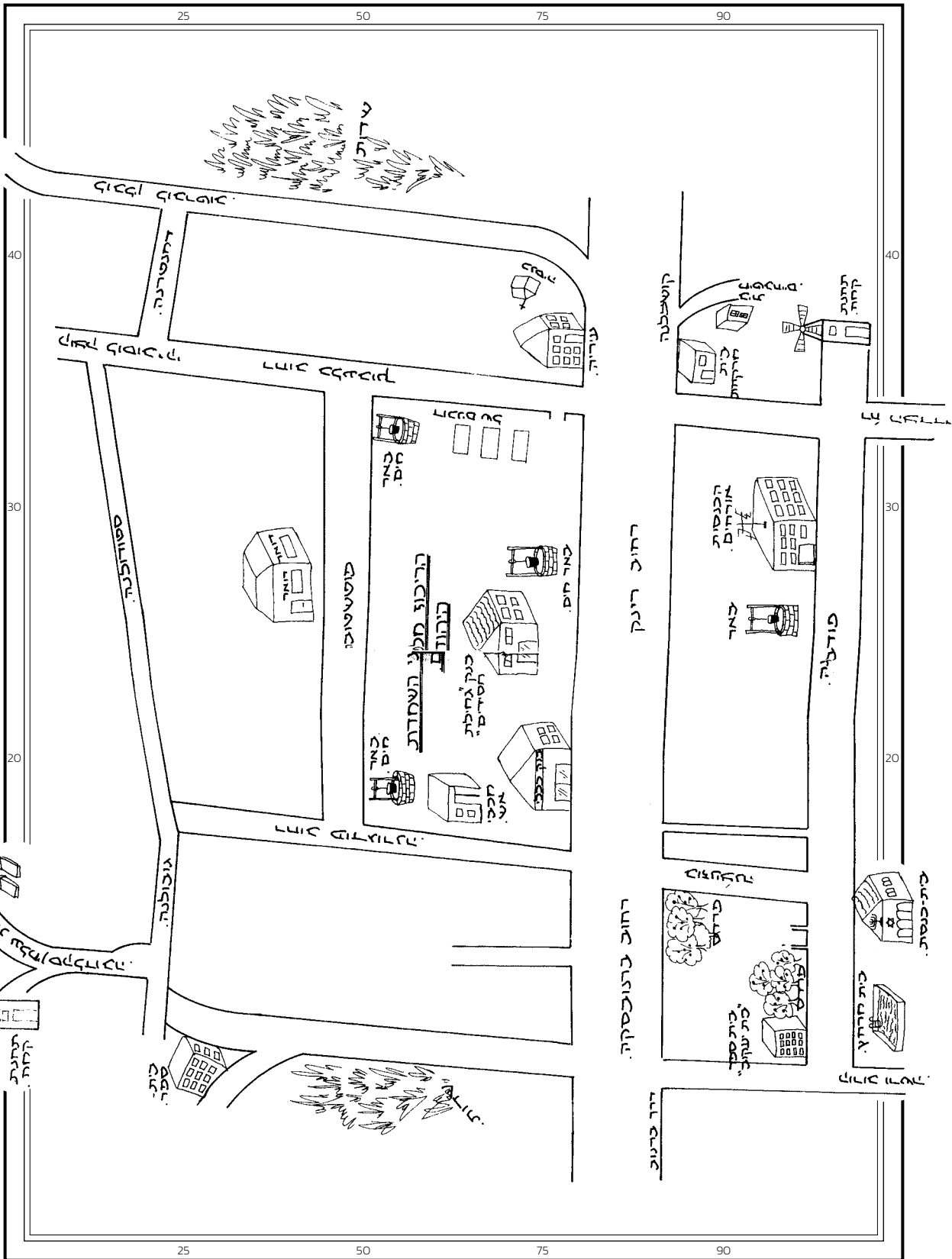
ŁOSICE, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: M. B. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Łoszic; lezejcher an umgebrachtcher kehile*, red. M. Szner, Tel Awiw 1963. Uwagi: liczne toponimy i nazwy zwyczajowe, np. dos tojte gesl (uliczka Zmarłych); na mapie m.in. instytucje gminy żydowskiej i miejskie, sztyble (w tym caydków z Międzyrzecza i Lublina), banki, zakłady i warsztaty, domy poszczególnych osób.

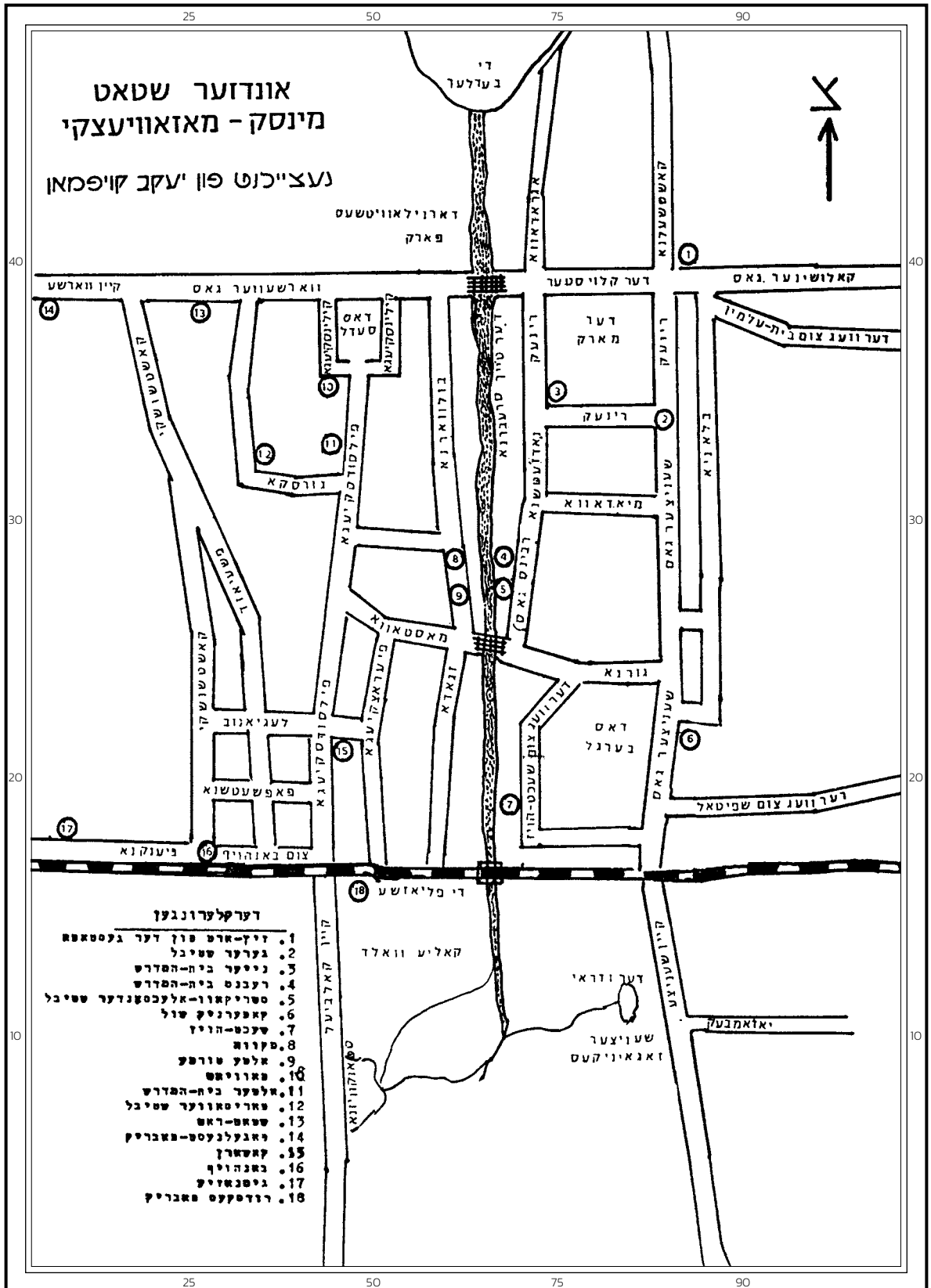
MAKÓW MAZOWIECKI, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: CH. NOWOMINSKI, 1968. Język: jidysz, polski. Źródło: Sefer zikron li-kehilat Makow Mazowieck, red. I. Brat, Tel Awiv 1969. Uwagi: getto (ciemna obwódka); ciemnym kolorem zaznaczono obszar zabudowany; na mapie m.in. cmentarze, synagogi i shtyble, szkoły (ludowa, Bejs Jakow), instytucje miejskie, elektrownia.

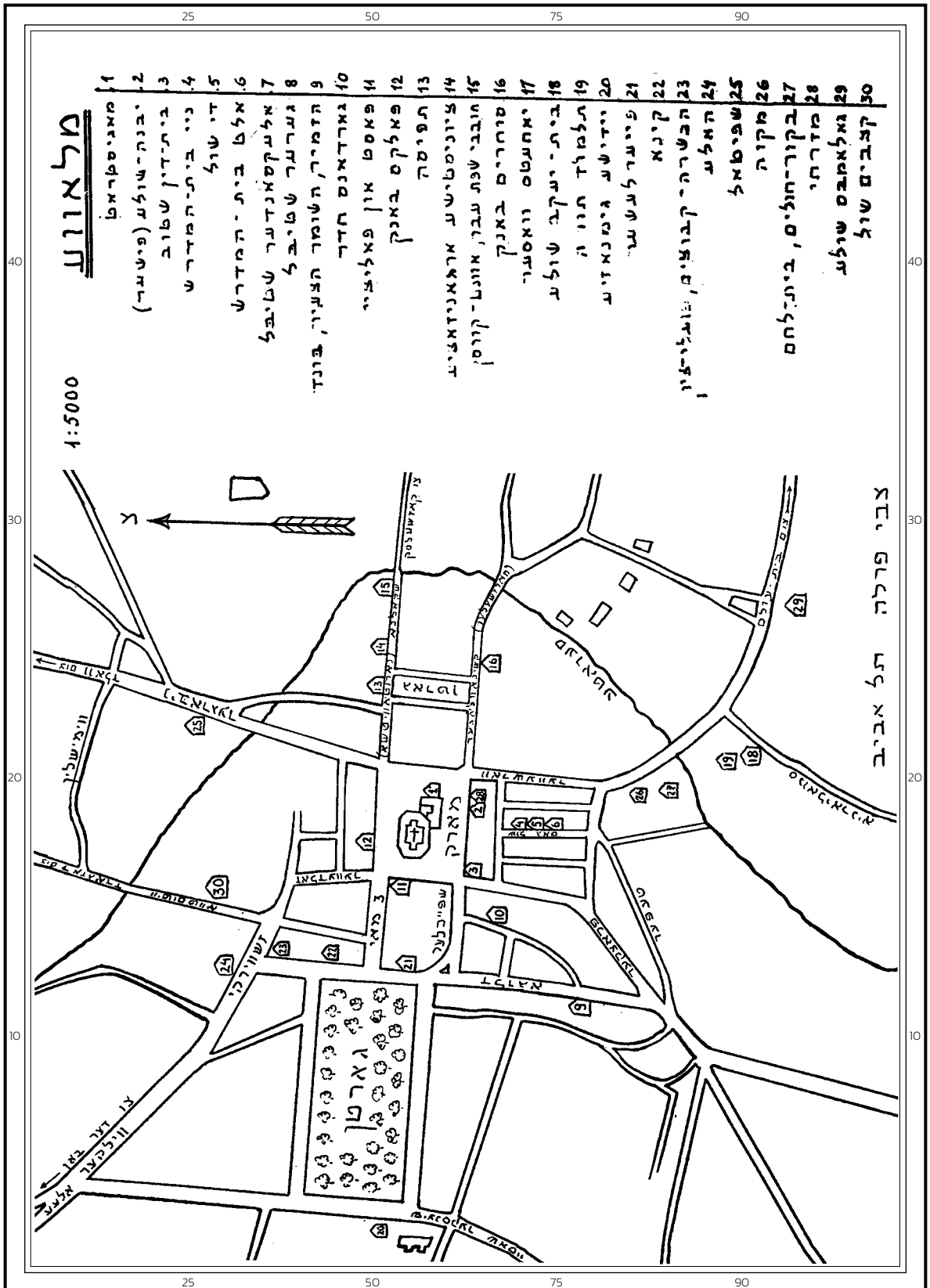
MICHALOVCE, SĽOVACJA (kraj koszycki), okres międzywojenny. Rysunek: M.P. (M.F.?). Język: słowacki, hebrajski. Źródło: *Sefer Michalowca we-ha-sewiwa*, red. M. Ben-Zew, Tel Awiw 1969.

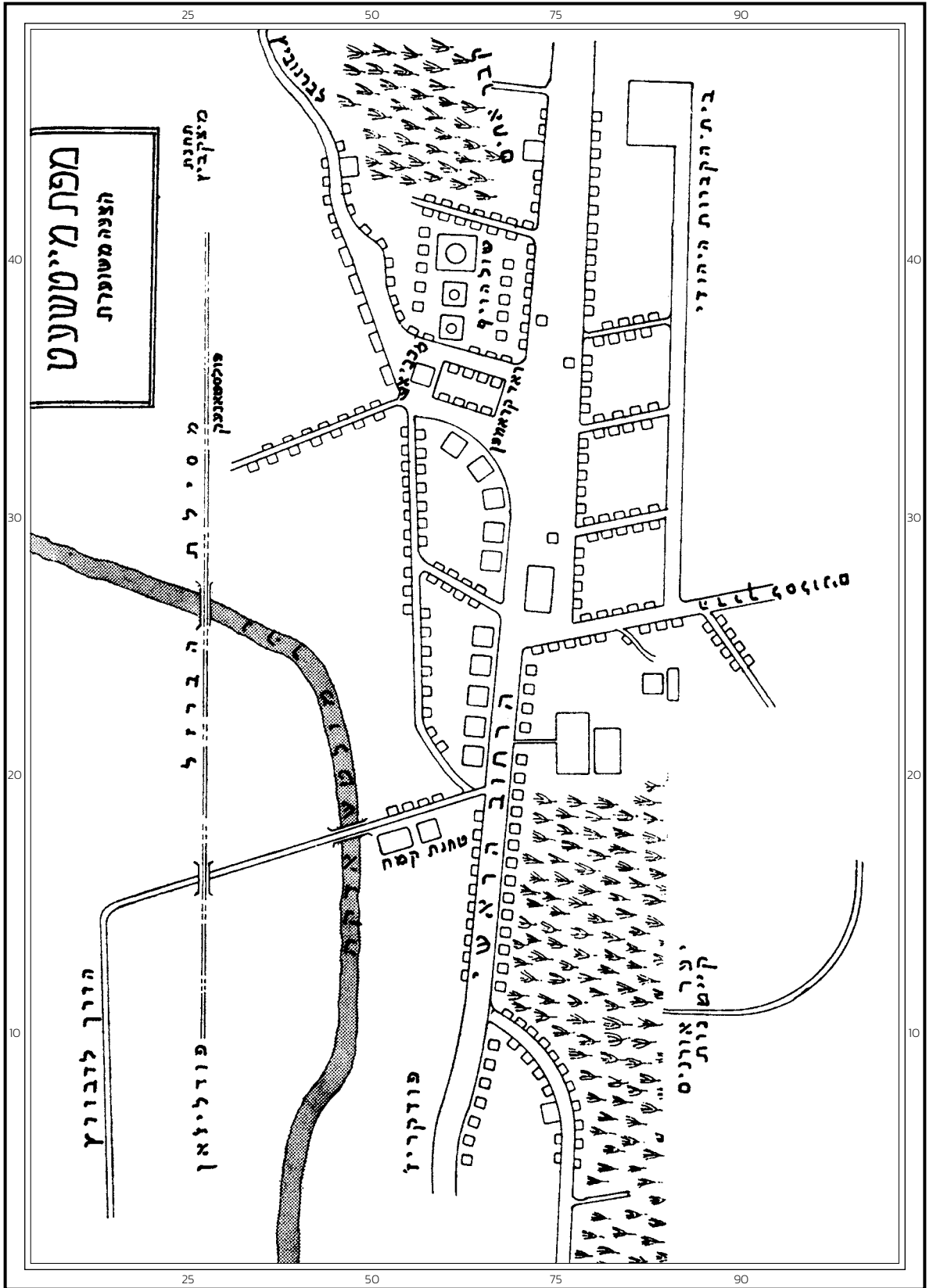
MICHÓW, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski. Źródło: Michow (Lubelski); sefer zikaron li-kedoszej Michow she-nispu be-szoat ha-nacim ba-szanim 1939-1942, red. Ch. Rabin, [miejsce wyd. nieznanne] 1987.

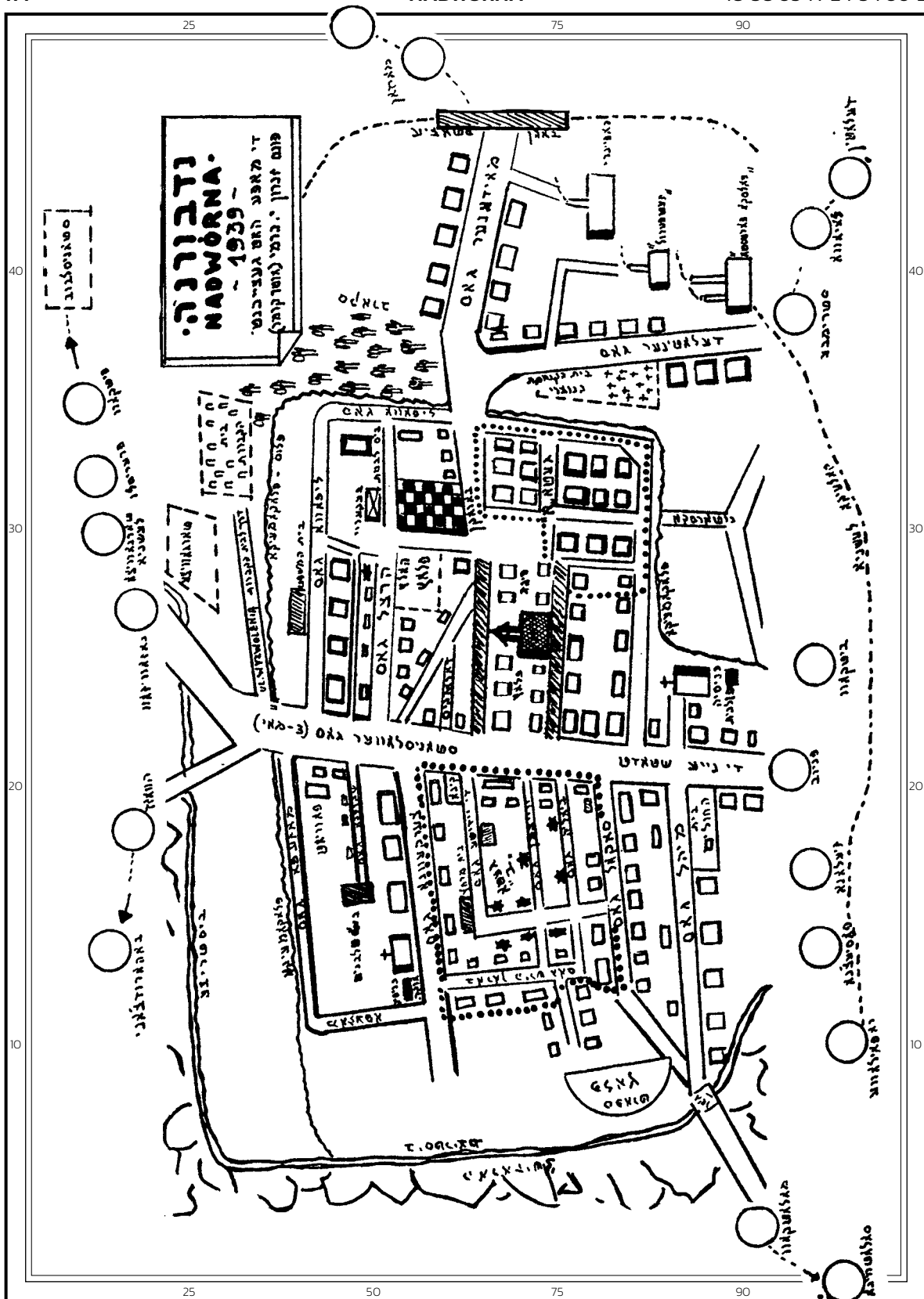
MIŃSK MAZOWIECKI, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: JAKOW KOJFMAN. Język: jidysz. Źródło: *Sejfer Minsk-Mazowieck; jizker buch noch der chorew-geworener kehile Minsk-Mazowieck*, red. E. Szedlecki, Jerozolima 1977. Uwagi: liczne toponimy i nazwy zwyczajowe: di bedlech – (łazienki, istniejące do dziś łowisko o tej nazwie), dos bergl (Górka), dos sedl (Sadzik), der zdroj (Zdrój) itp.

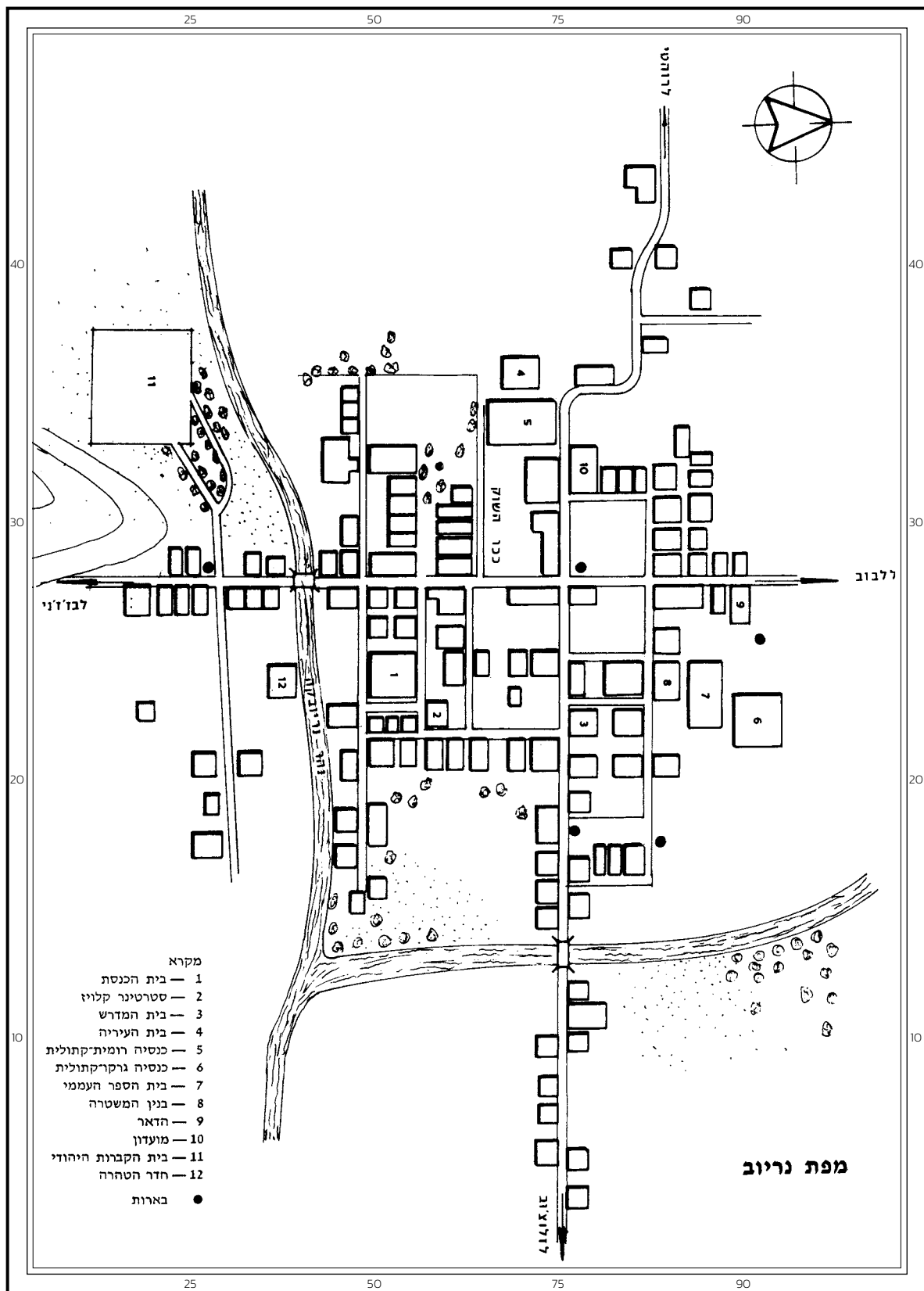
MŁAWA, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: CWI PERLA, Tel Awiv. Język: jidysz. Źródło: Pinkes Mławe, red. J. Szacki, Nowy Jork 1950. Uwagi: na mapie m.in. szkoły Jawne (2), Bejt Ja-kow (18) Gimnazjum Żydowskie (20) i szkoła Gołąba (29), sztybele cadyków z Aleksandrowa (7) i Góry Kalwarii (8), towarzystwo Hazomir, Haszomer Hacair i Bund (9), Org. Syjonistyczna (14), synagogi, instytucje miejskie.

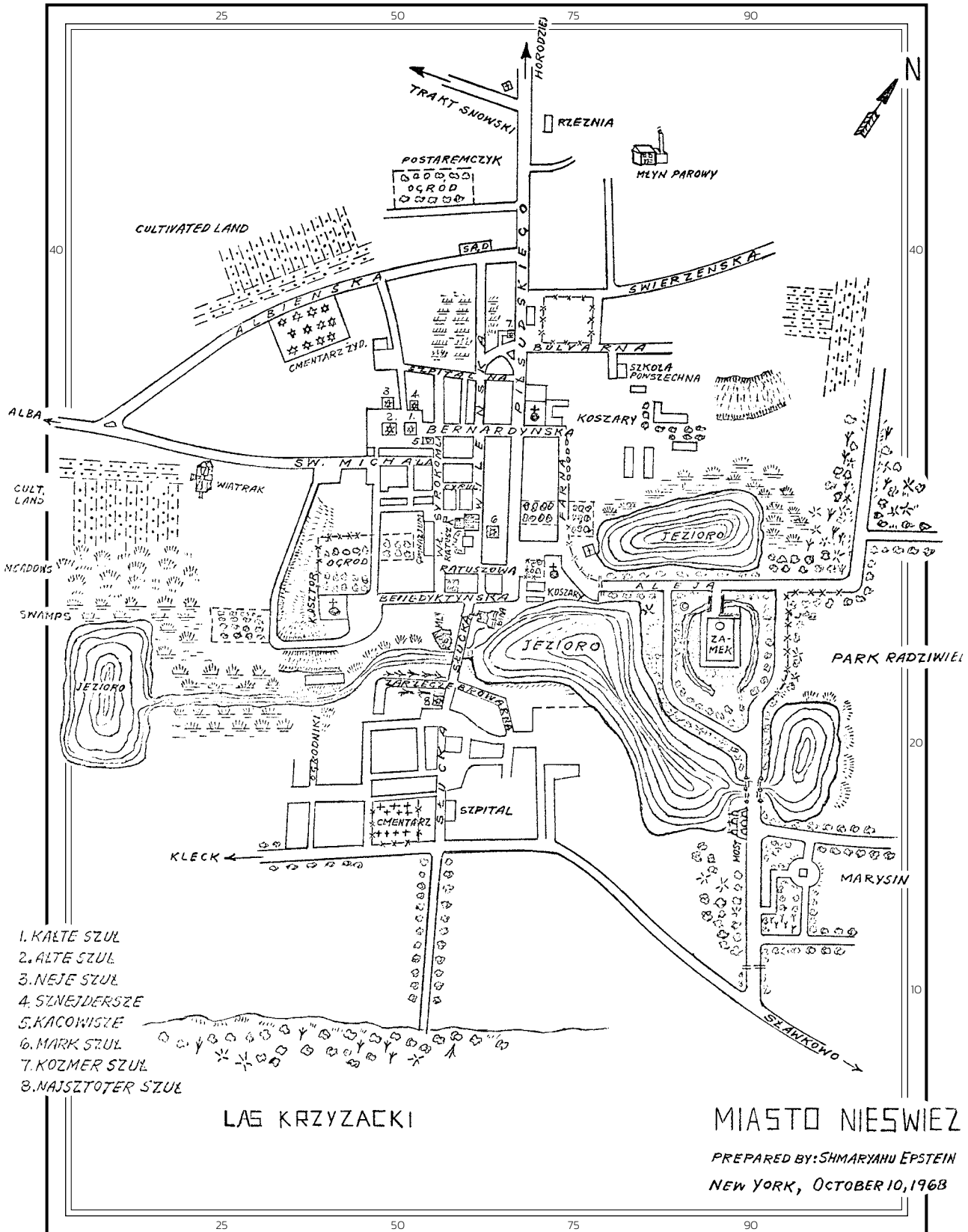
MOŁCZADŹ, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski. Źródło: *Sefer-zikaron li-kehilat Majczet*, red. B.CH. Ajalon, Tel Awiw 1973.

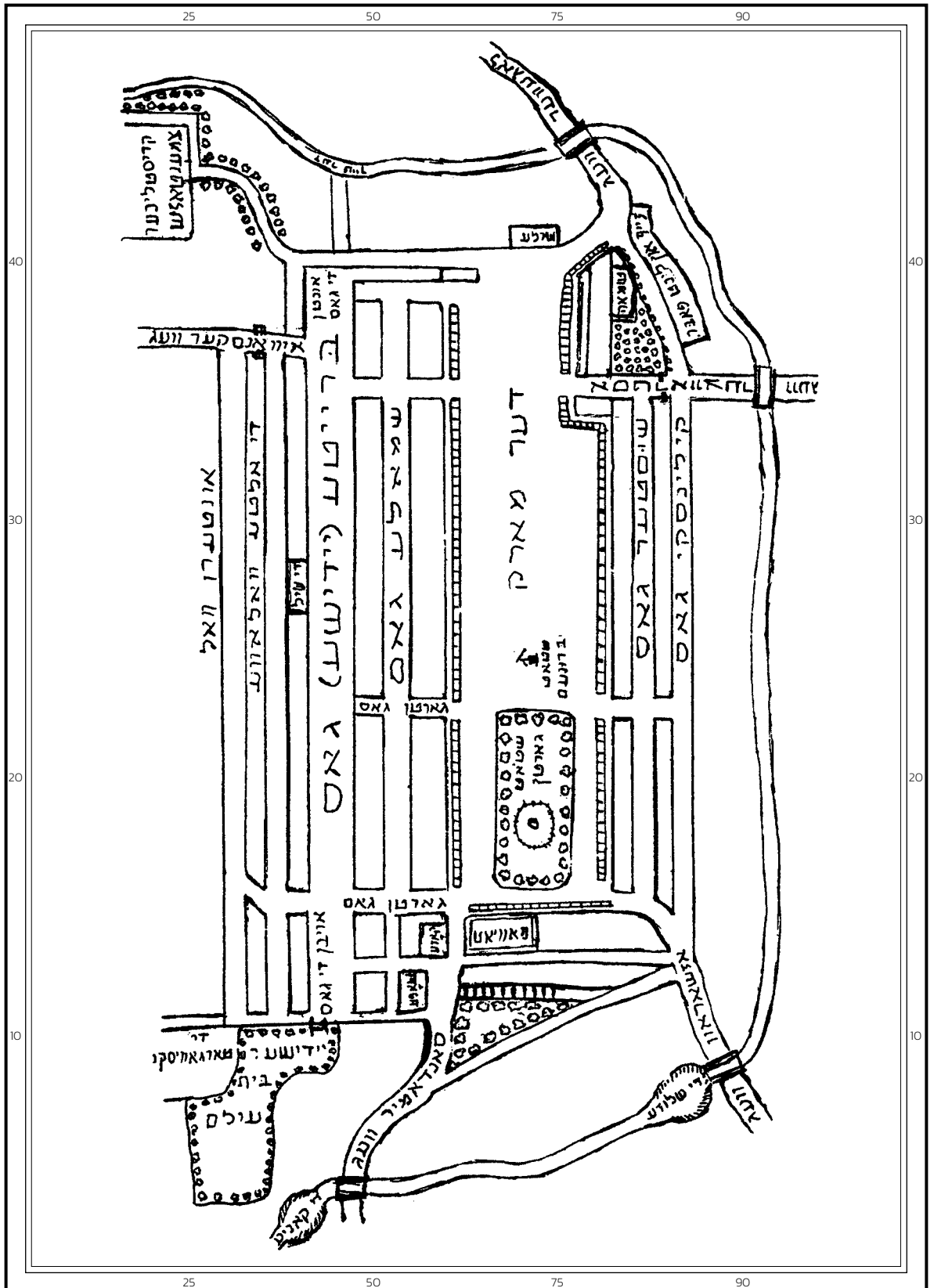
NADWÓRNA, UKRAINA (obwód iwanofrankowski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: IZRAEL KARMİ (OTTO KRAMER). Język: jidysz. Źródło: *Nadwurna; sefer edut we-zikaron*, red. I. Karmi, Tel Awiw 1975. Uwagi: getto A i B; liczne toponimy oraz prawdopodobnie nazwy zwyczajowe (m.in. Herzl gas – ulica Herzla; Bialik gas – Bialika; baron Hirs z gas – barona Hirscha); na mapie pojawia się również słowo סקארב (skarab).

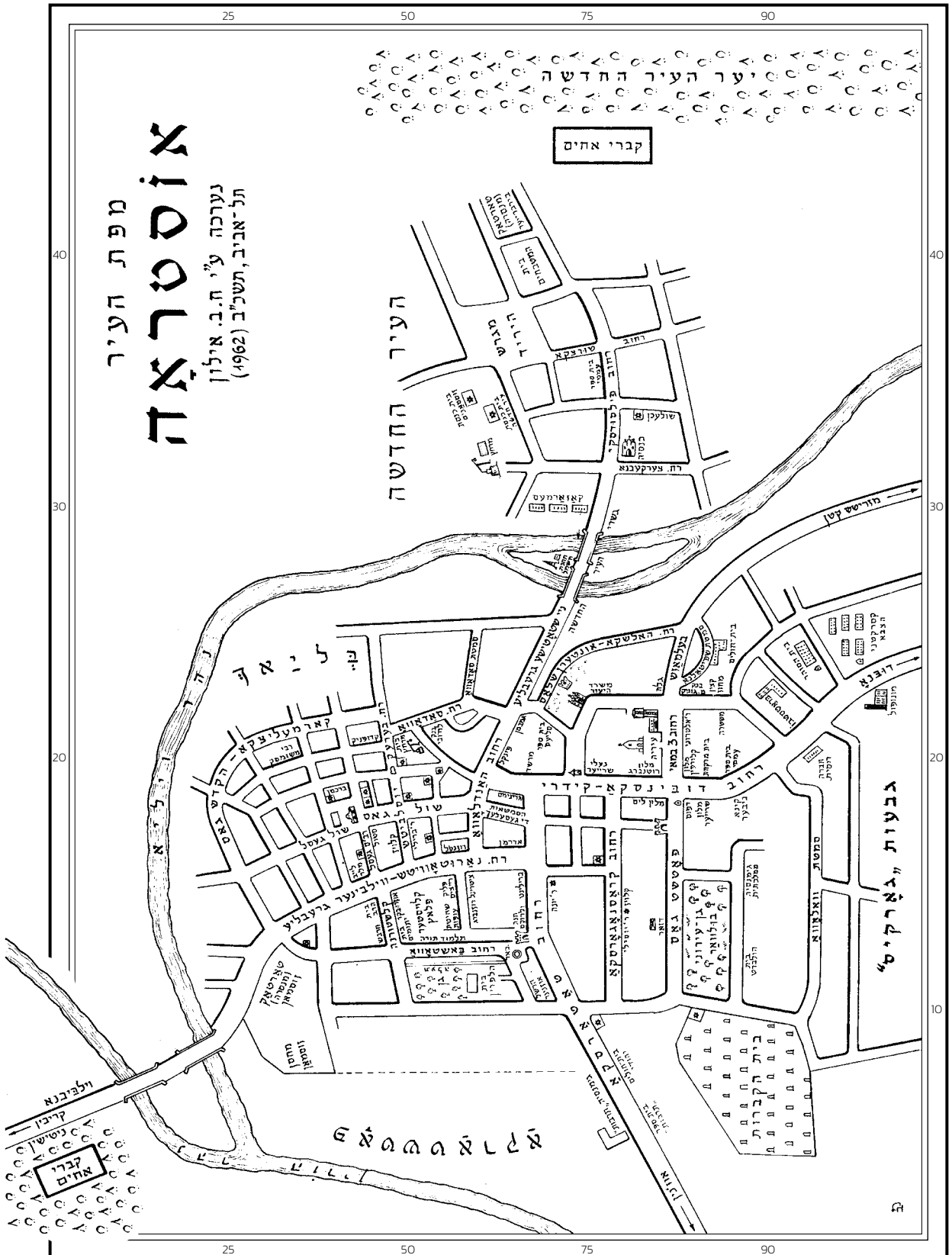
NARAJÓW, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski.
 Źródło: *Bżeżani, Narajow we-ha-sewiwa, toledot kehilot sze-neherwu*, red. M. Katz, Hajfa 1978.

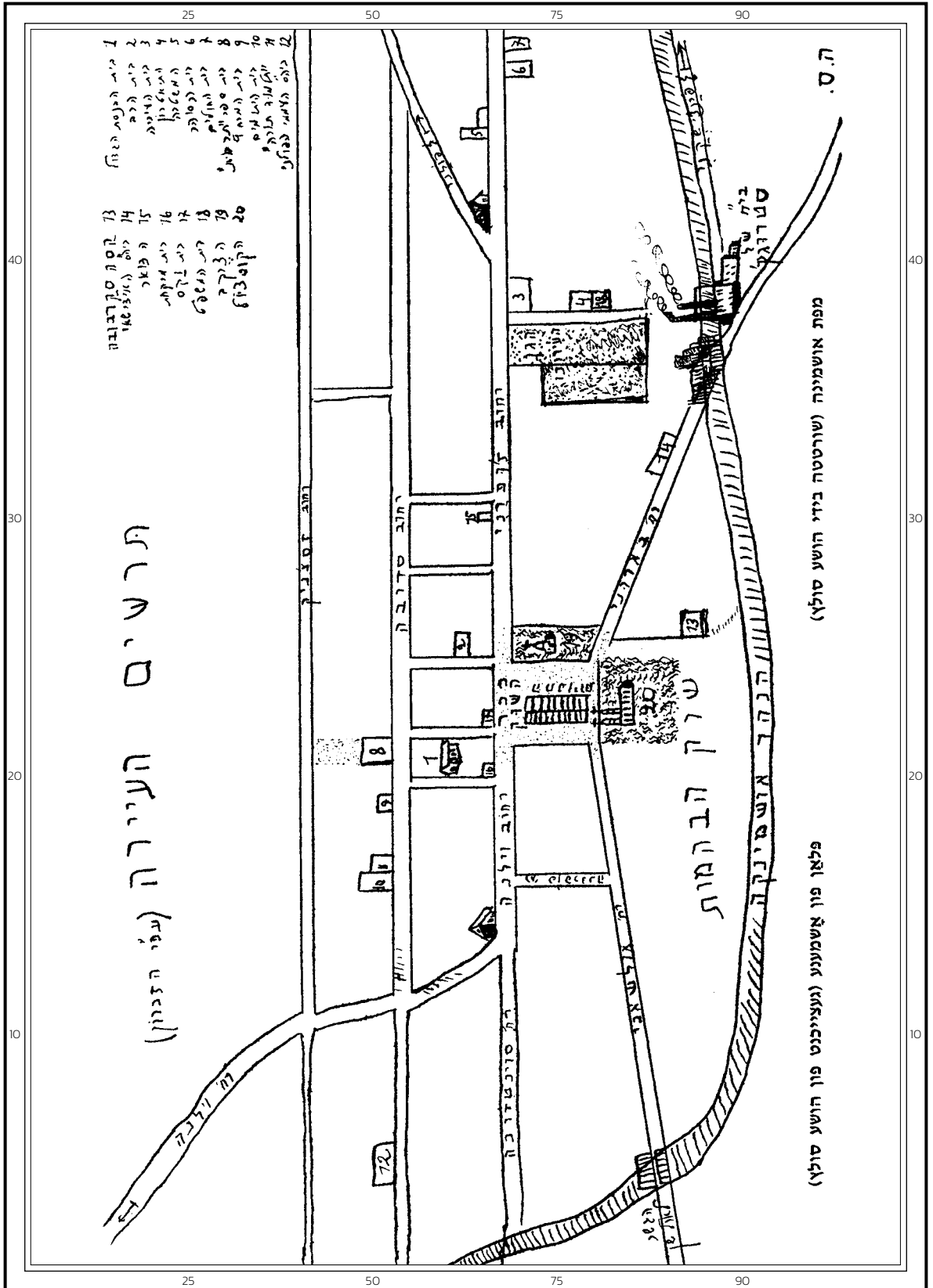
NIEŚWIEŻ, BIAŁORUŚ (obwód miński), okres międzywojenny. Rysunek: SHMARYAHU EPSTEIN, 10.10.1968, Nowy Jork. Język: angielski, jidysz, polski. Źródło: Sefer Niswiż, red. D. Sztokfisz, Tel Awiw 1976. Uwagi: nazwy synagog w legendzie po lewej stronie zapisane w języku jidysz w polskiej transkrypcji.

OPATÓW, POLSKA (województwo świętokrzyskie), okres międzywojenny. Rysunek: MOSZE GRINZSTEJN. Język: jidysz. Źródło: *Apt (Opatow); jizker-buch cum ondenk fun undzer geburts-sztot in Pojln welche iz mer nisztu*, red. C. Jasziw, Tel Awiw 1966. Uwagi: toponimy i nazwy zwyczajowe (jidysze gas – ul. Żydowska [tj. Szeroka]); nazwy zbiorników wodnych: di Kanie (Kania) i di Szluzę (śluza?).

OSTRÓG, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: B.CH. AJALON, 1962, Tel Awiw. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: Pinkas Ostra; sefer-zikaron li-kehilat Ostra, red. B.CH. AJalon-Baranik, Tel Awiw 1960. Uwagi: liczne toponimy i miejsca, w tym domy konkretnych osób i obiekty religijne (również chrześcijańskie); częste zbitki języków hebrajskiego i jidysz, np. רחוב האגודות – rechow handlowa (ulica Handlowa).

- 1 בית הינסים היזה
- 2 בית הכנסת
- 3 בית הכנסת
- 4 בית הכנסת
- 5 בית הכנסת
- 6 בית הכנסת
- 7 בית הכנסת
- 8 בית הכנסת
- 9 בית הכנסת
- 10 בית הכנסת
- 11 בית הכנסת
- 12 בית הכנסת

- 13 קסום סקרובוב
- 14 בית הכנסת
- 15 בית הכנסת
- 16 בית הכנסת
- 17 בית הכנסת
- 18 בית הכנסת
- 19 בית הכנסת
- 20 בית הכנסת

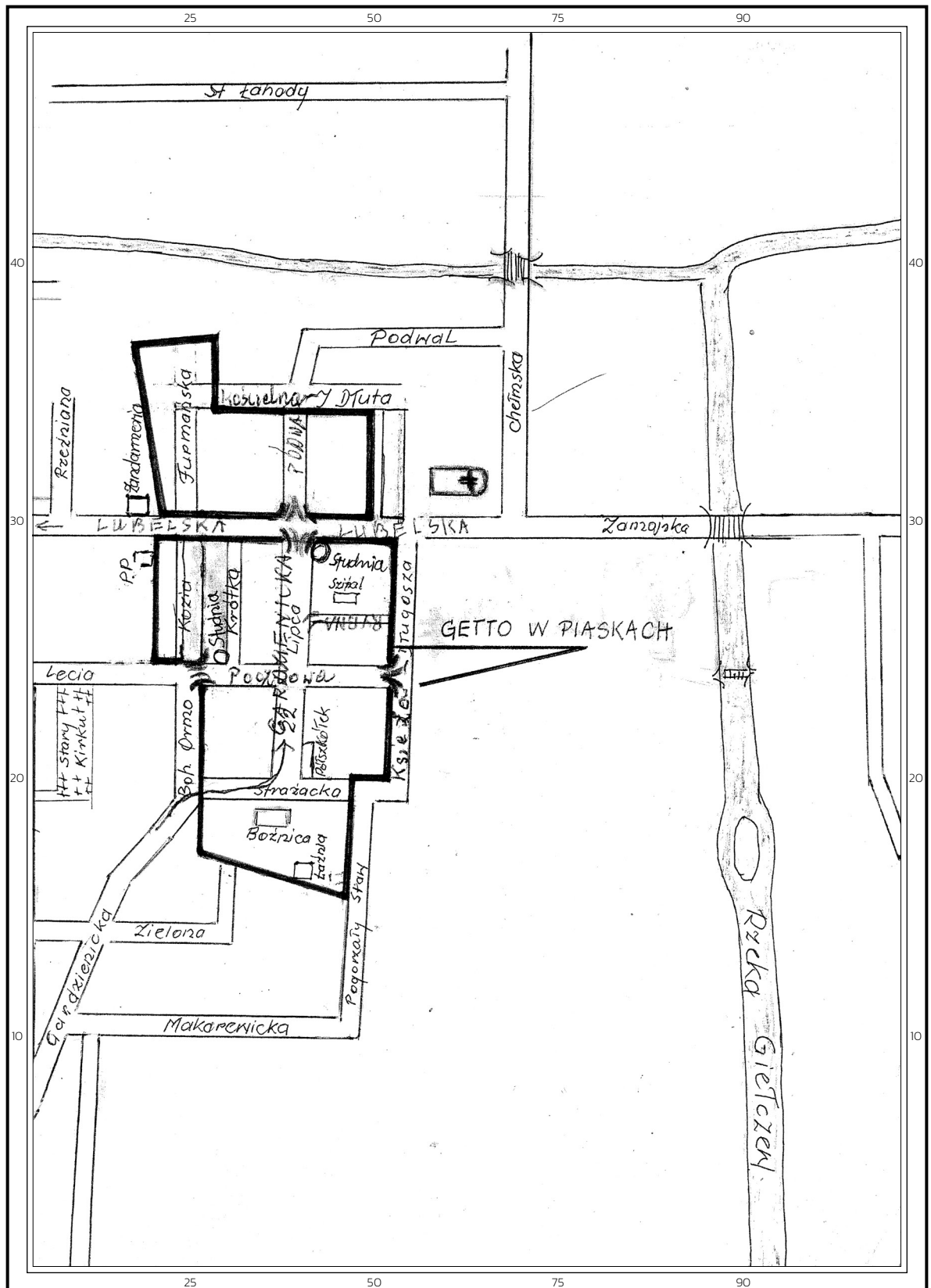
תרשים העירייה (עמ'י הדביון)

ה.ס.

מפת אושמינה (שרטטה בידי הושע סולץ)

פלאן פון אשמינע (געצייכנט פון הושע סולץ)

OSZMIANA, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), okres międzywojenny. Rysunek: OZJASZ (HOSZEA) SULC. Język: hebrajski. Źródło: Sefer zikaron li-kehilat Oszmiana, red. M. Gelbart, Tel Awiv 1969.

PIASKI, POLSKA (województwo lubelskie), II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany, zbiory ANNY ŚWIETLICKIEJ. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”. Uwagi: granice getta.

0 120 135 150 165

op. Mariańska Jhrsmo dębska
z d. Janusz

granicz gęsts
(od str. ul. Lubelskiej - w polu
drewniany płot; robiti dęty)

domu
polaeni rufeska

polska domy

domy
ul. Gordon

stodajny pa

polaca mienski
zabudowa

ul. Gordon
polska domy

ul. Gordon

ul. Gordon

ul. Gordon

ul. Gordon

przed zidu
i zypowiska

zabudowa
z ydowskimi
domami
z ydowskimi
domami

zabudowa
z ydowskimi
domami
komunikacji
z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami
z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

ul. Lubelska

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

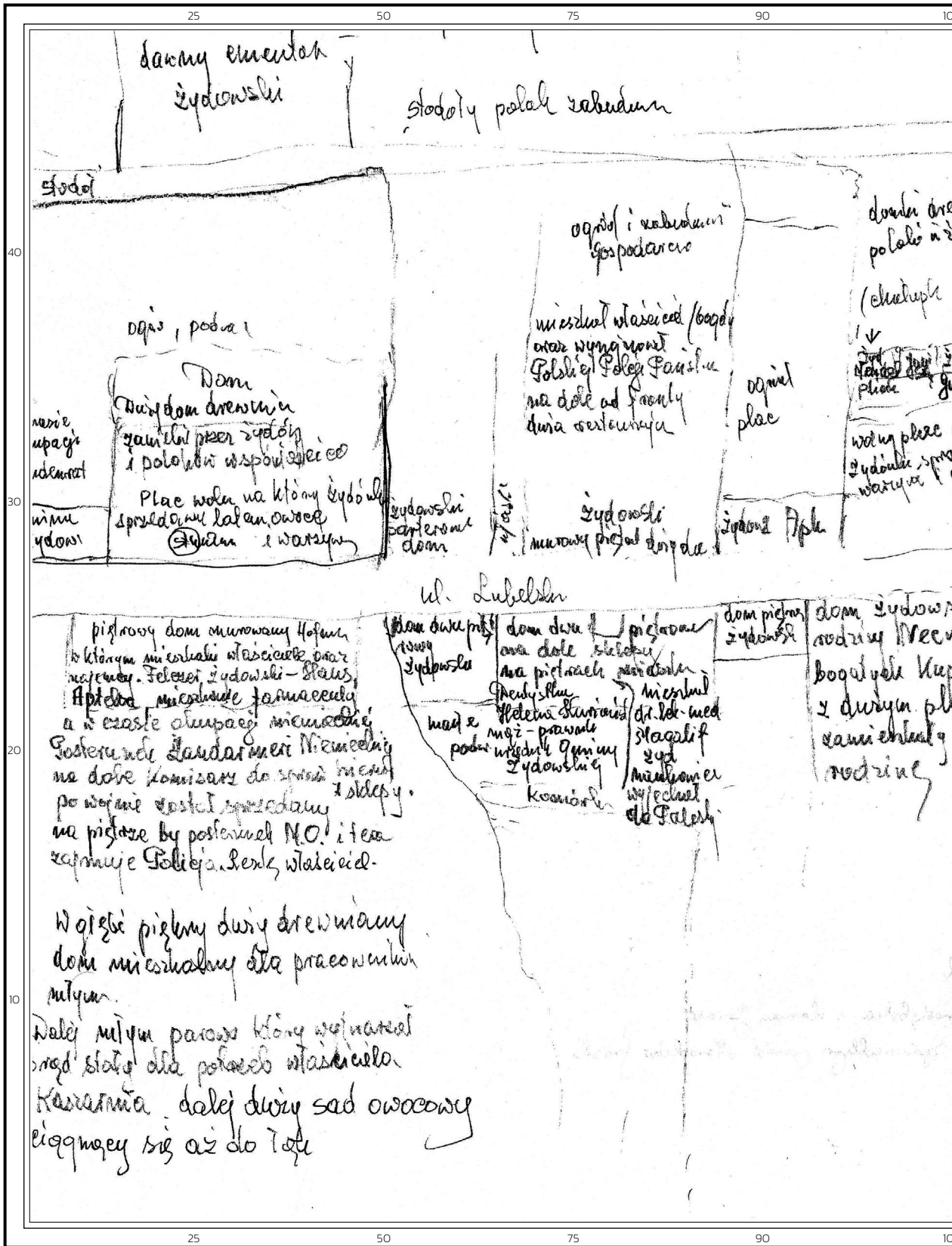
z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

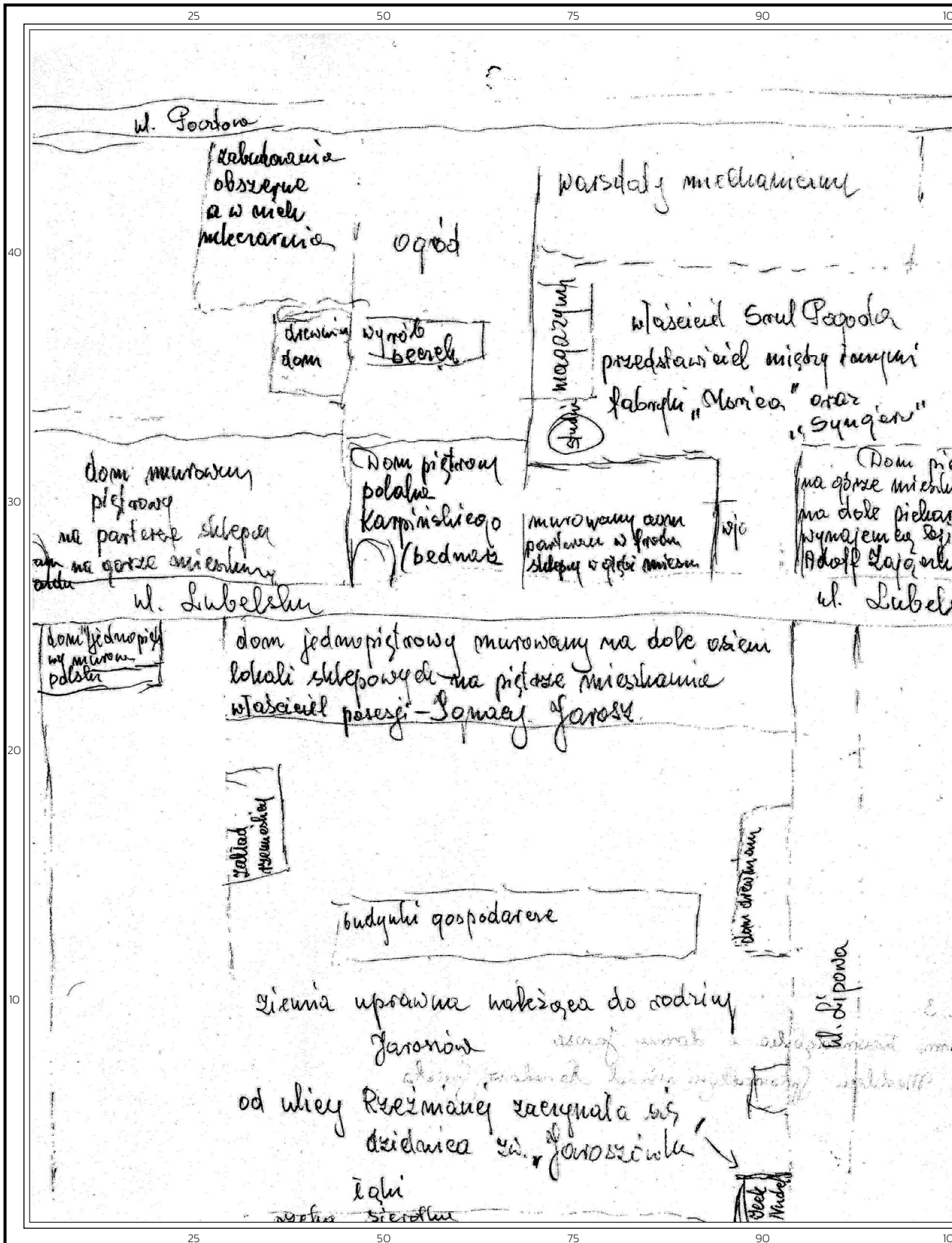
z ydowskimi
domami

z ydowskimi
domami

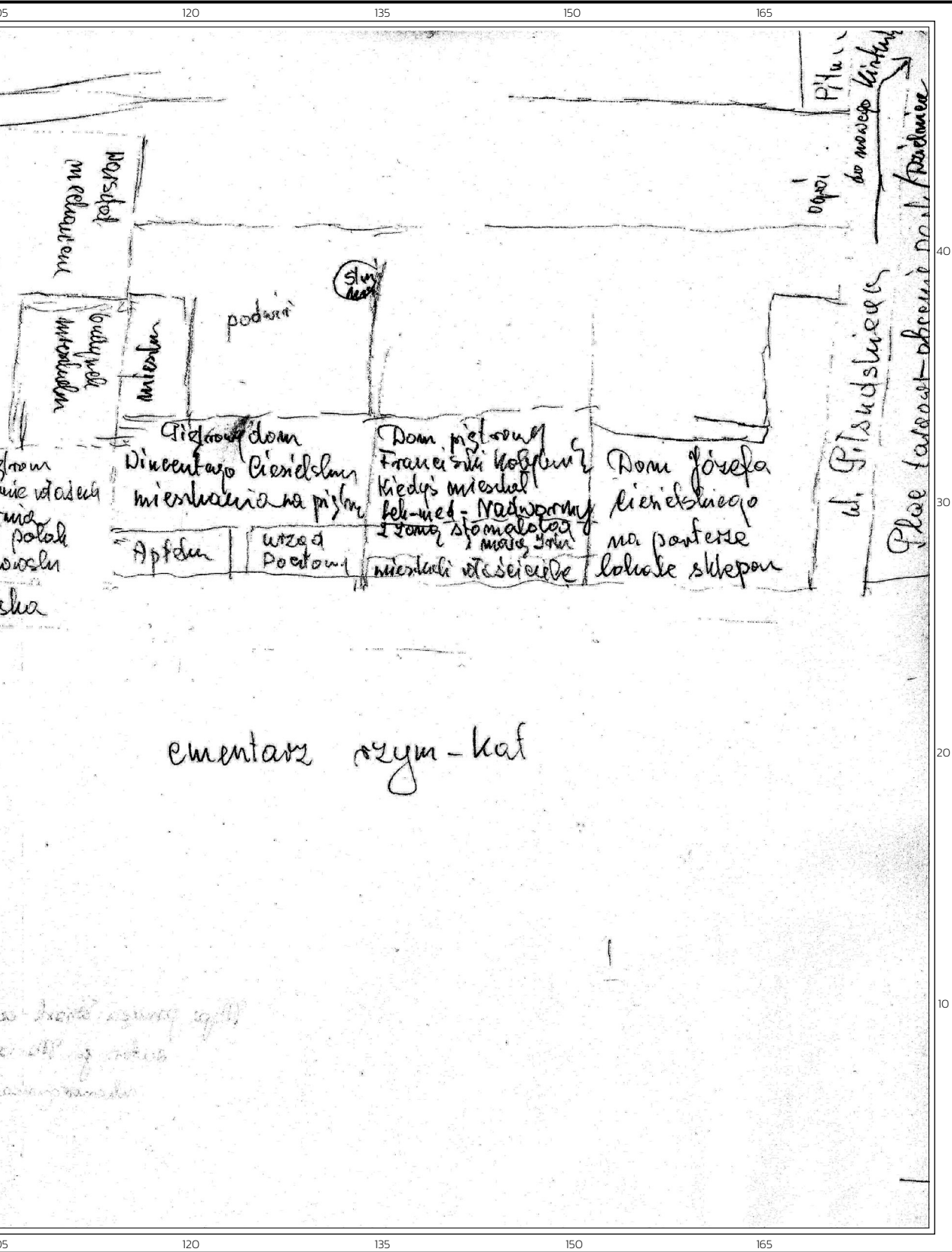
0 120 135 150 165

PIASKI, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: MARIANNA KRASNODĘBSKA, 6.04.2001, Lublin. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”. Uwagi: w 2001 r. Autorka została uhonorowana medalem Sprawiedliwej Wśród Narodów Świata.

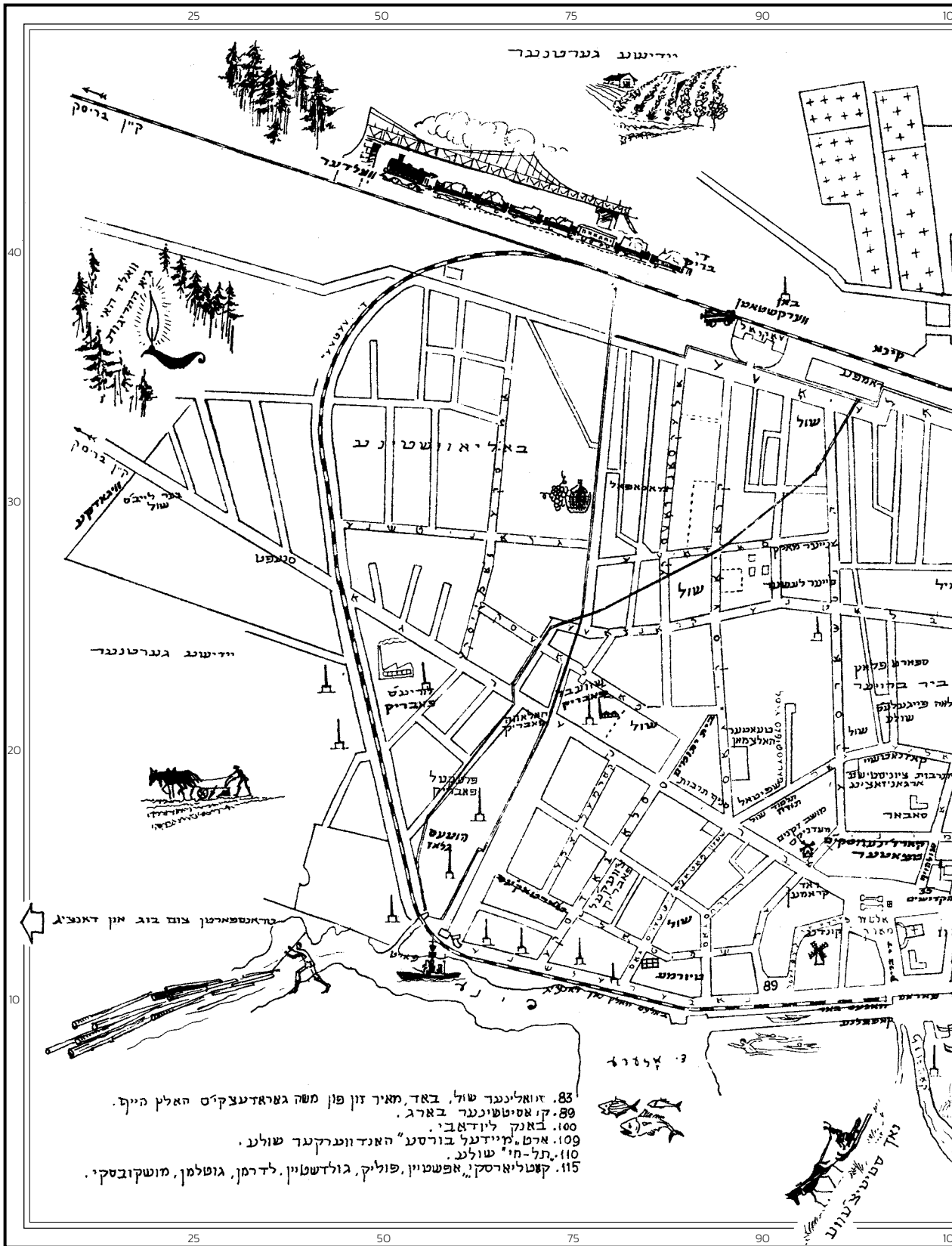

PIASKI, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: MARIANNA KRASNODĘBSKA, 6.04.2001, Lublin. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”. Uwagi: w 2001 r. Autorka została uhonorowana medalem Sprawiedliwej Wśród Narodów Świata.

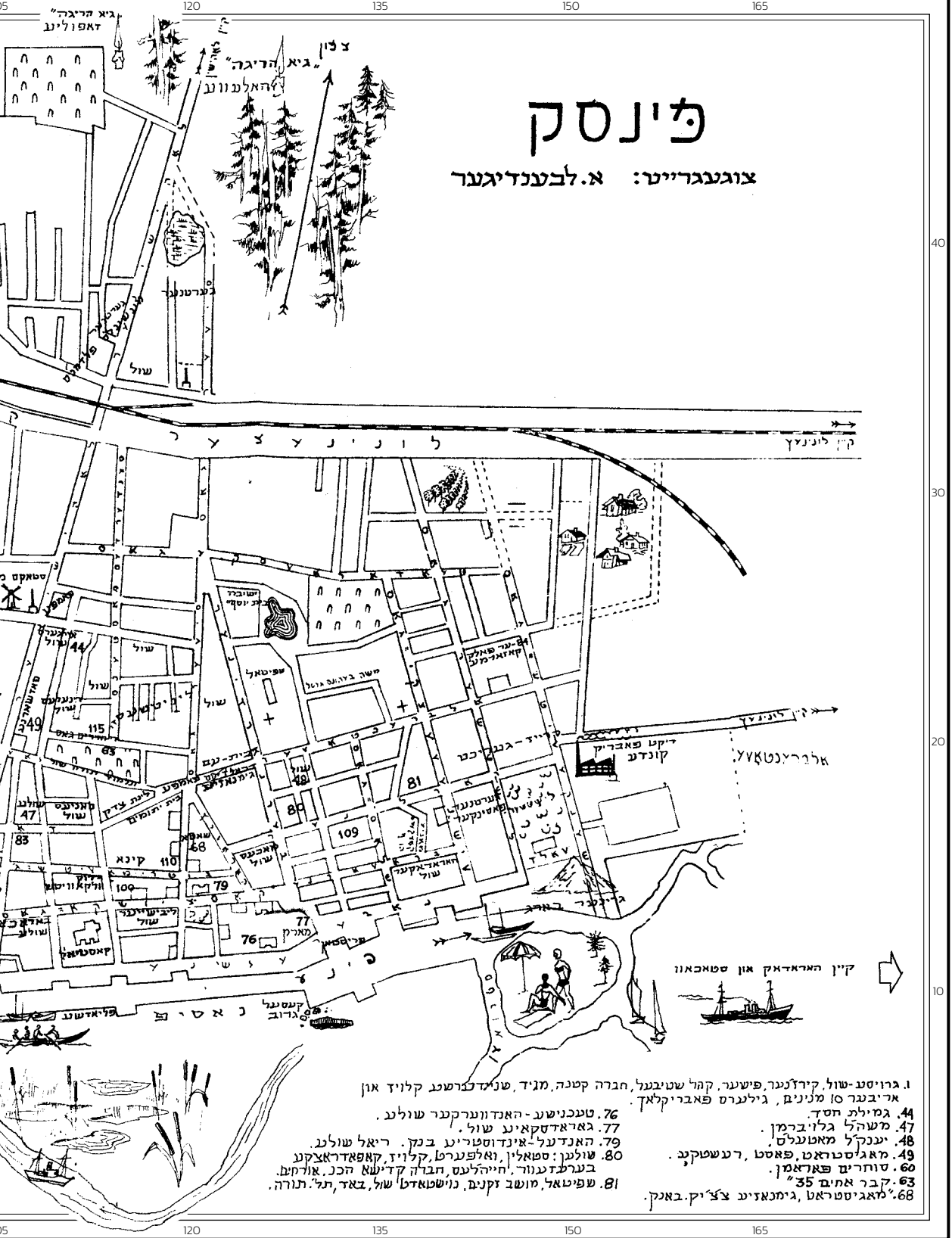
ementarz szym-kaf

nie ma w tym miejscu
nie ma w tym miejscu
nie ma w tym miejscu

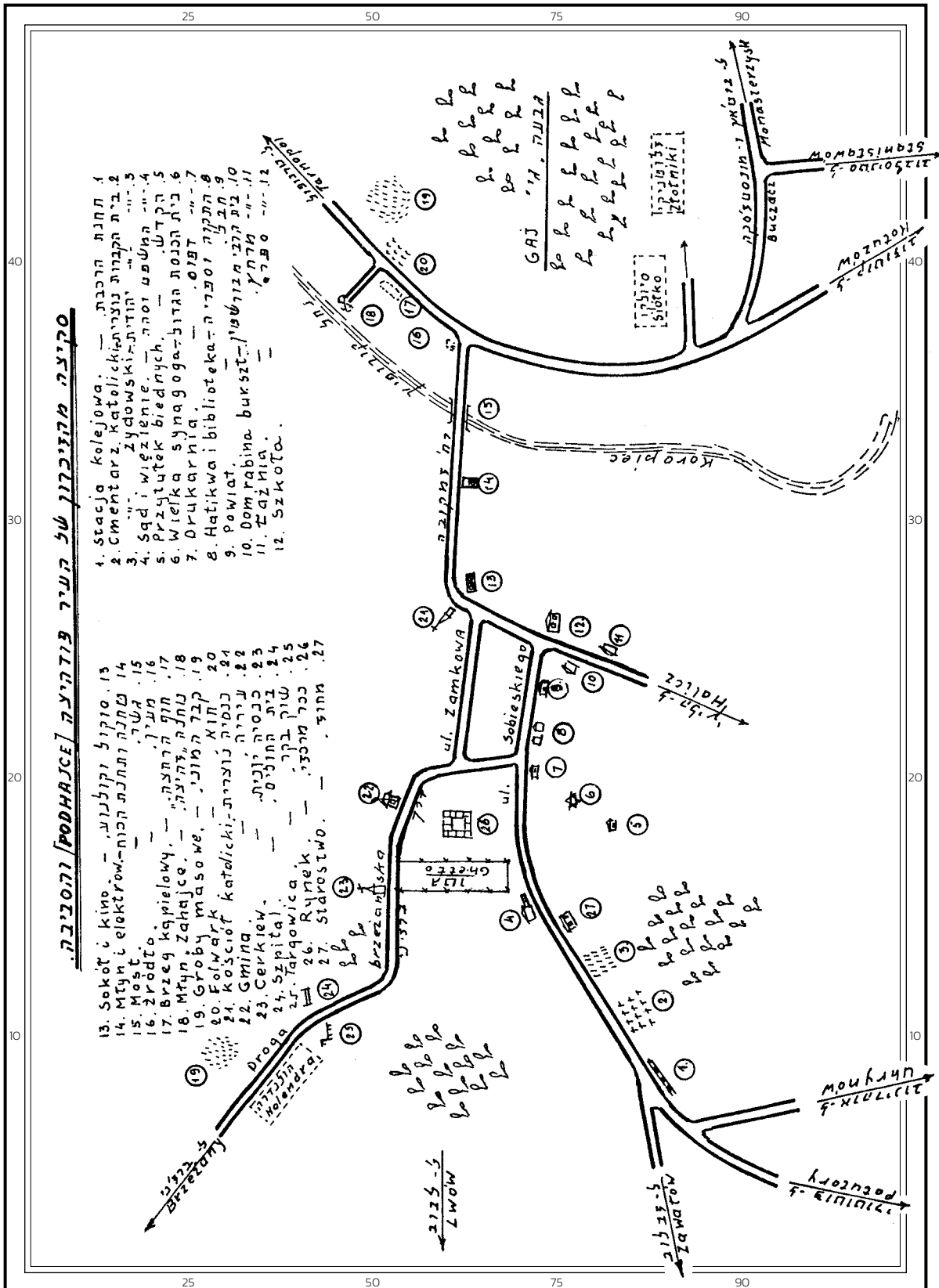
PIŃSK, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: A. LEBENDIGER. Język: jidysz. Źródło: *Pinsk; sefer edut we-zikaron li-kehilat Pinsk-Kartlin*, red. N. Tamir (Mirski), t. II, Tel Awiv 1966. Uwagi: na mapie m.in. miejsce masakry 35 Żydów z 5.04.1919 r. (pod nr. 1) oraz miejsce ich pochówku (63), miejsca

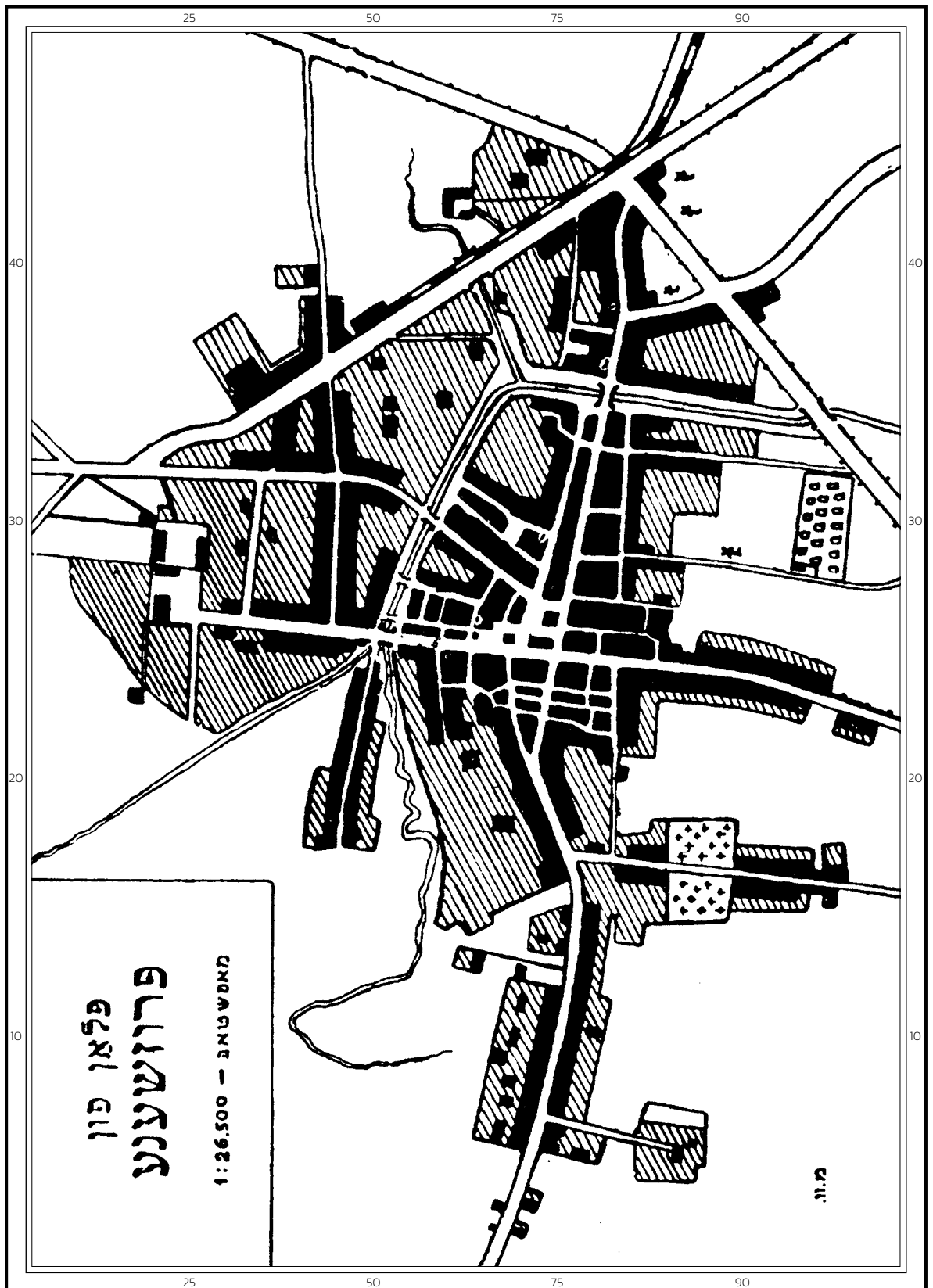

1. גרויסע-שול, קירזנער, פישער, קהל שטיבעל, חברה קטנה, מגיד, שניידערשטיב קלויז און אריבער 10 מינים, גילערס פאבריקלאך.
 44. גמילת חסד.
 47. משהל גלוי ברמן.
 48. יענקל מאטעליס.
 49. מאגיסטראט, פאסט, רעשטוקע.
 60. סוחרים פאראמן.
 63. קבר אהים "35".
 68. מאגיסטראט, גימנאזיע צ'צ'יק-באנק.
 76. טעכנישע-האנדווערקער שולע.
 77. גארדעסקאיע שול.
 79. האנדעל-אינדוסטריע בנק. ריאל שולע.
 80. שולען: סטאלין, וואלפערט, קלויז, קאפאדראצקע.
 בערעזענור, הייהלעס, חברה קדישא הכנ, אולחם.
 81. שפיטאל, מושב זקנים, נוישטאדט' שול, באד, תל-תורה.

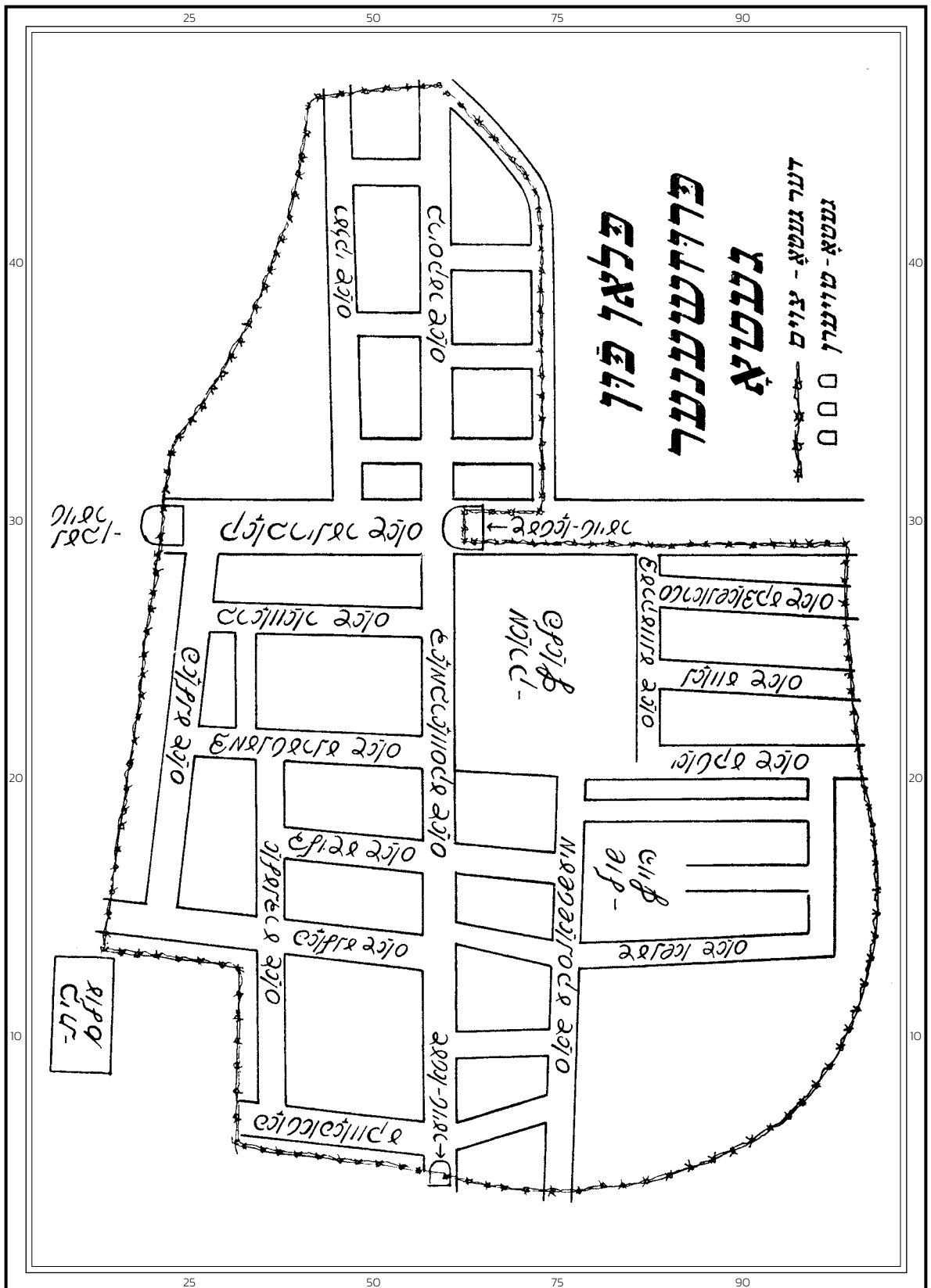
masowych mordów (oznaczone świecami), liczne synagogi, sztyble, kościoły i cerkwie, instytucje miejskie, szkoły (np. techniczko-handlowa, 76), banki, ORT i bursa dla dziewcząt (109), miejsca zamieszkania konkretnych osób, bale drewna transportowane do Bugu i Gdańska, zakłady przemysłowe, kino-teatry, plaże, bulgoczący dół (kesel grub), port rzeczny, „żydowskie ogrody”, nazwy zwyczajowe (np. Mojsze Behuns gesl – uliczka Mosze Behuna).

PODHAJCE, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, polski. Źródło: Seifer Podhajce; sefer Podhajca, red. M.Sz. Geszuri, Tel Awiw 1972. Uwagi: getto (symbol drutu kolczastego), szczegółowy wykaz najważniejszych miejsc.

PRUŻANA, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny. Rysunek: M.W. (Bernsztejn?). Język: jidysz. Źródło: *Pinkes fun finf fartilikte kehiles: Pruzene, Bereze, Malcz, Szerszew, Selc, zejer ojfkum, geshichte un umkum*, red. M.W. Bernsztejn, Buenos Aires 1958. Uwagi: do mapy dołączono wykaz nazw ulic w języku jidysz, w tym nazw zwyczajowych, m.in. chazer gesl (uliczka Świńska), nagedisze (Bogacka), szul-hojf (Szkolny Dwór).

PRUŻANA (GETTO), BIAŁORUŚ (obwód brzeski), II wojna światowa. Rysunek: autor nieznan. Język: jidysz. Źródło: Pinkes fun finf fartilikte kehiles: Pruzene, Bereze, Malcz, Szerszew, Selc, zejer ojfkum, geschichte un umkum, red. M.W. Bernsztejn, Buenos Aires 1958. Uwagi: ogrodzenie i bramy getta, liczne toponimy.

25 50 75 90

40

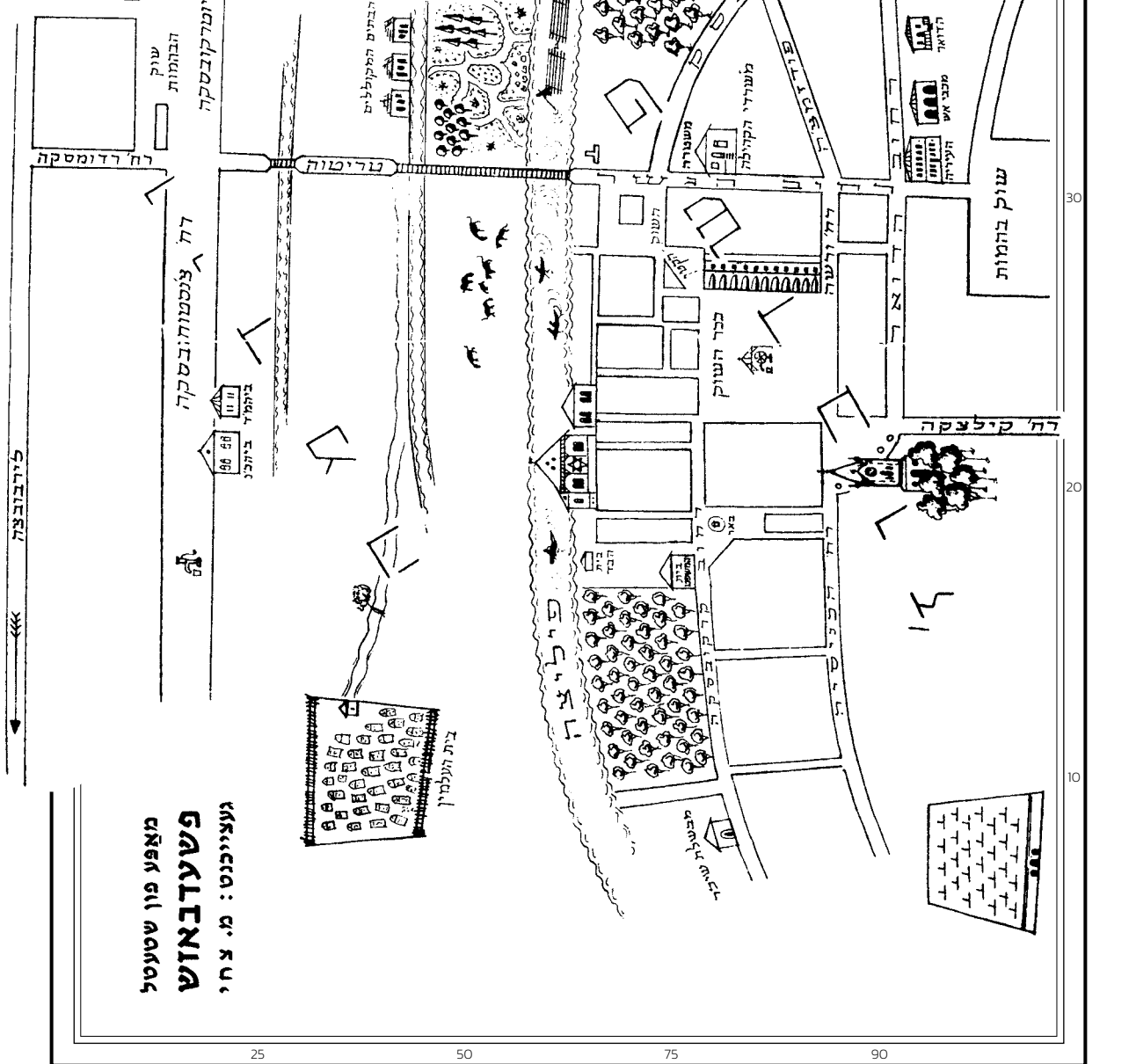
30

20

10

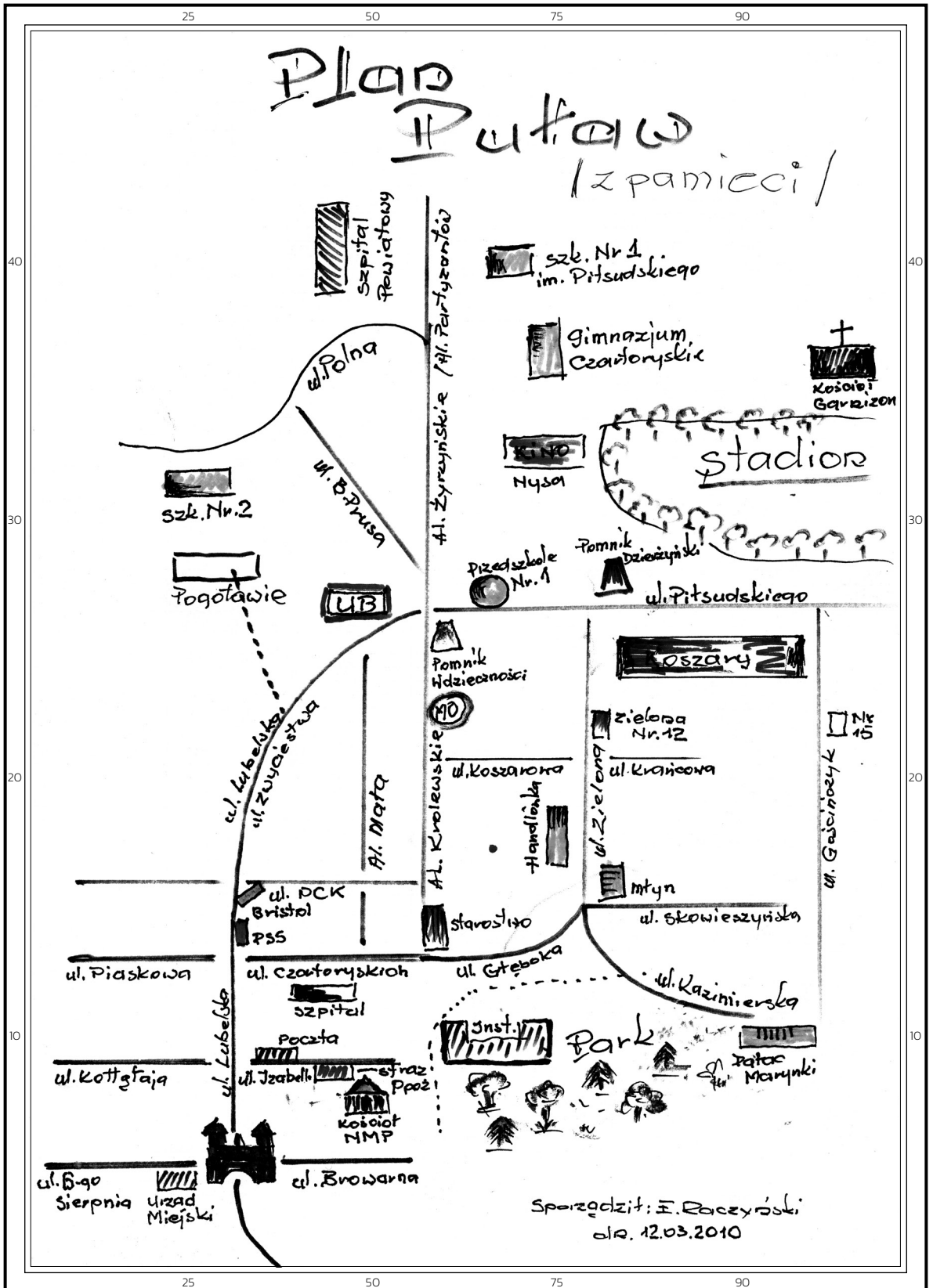
25 50 75 90

מפת העיירה
פּשֶׁדְבוֹרַז'
שורטטה מהזכרון
ע"י מ. אחי

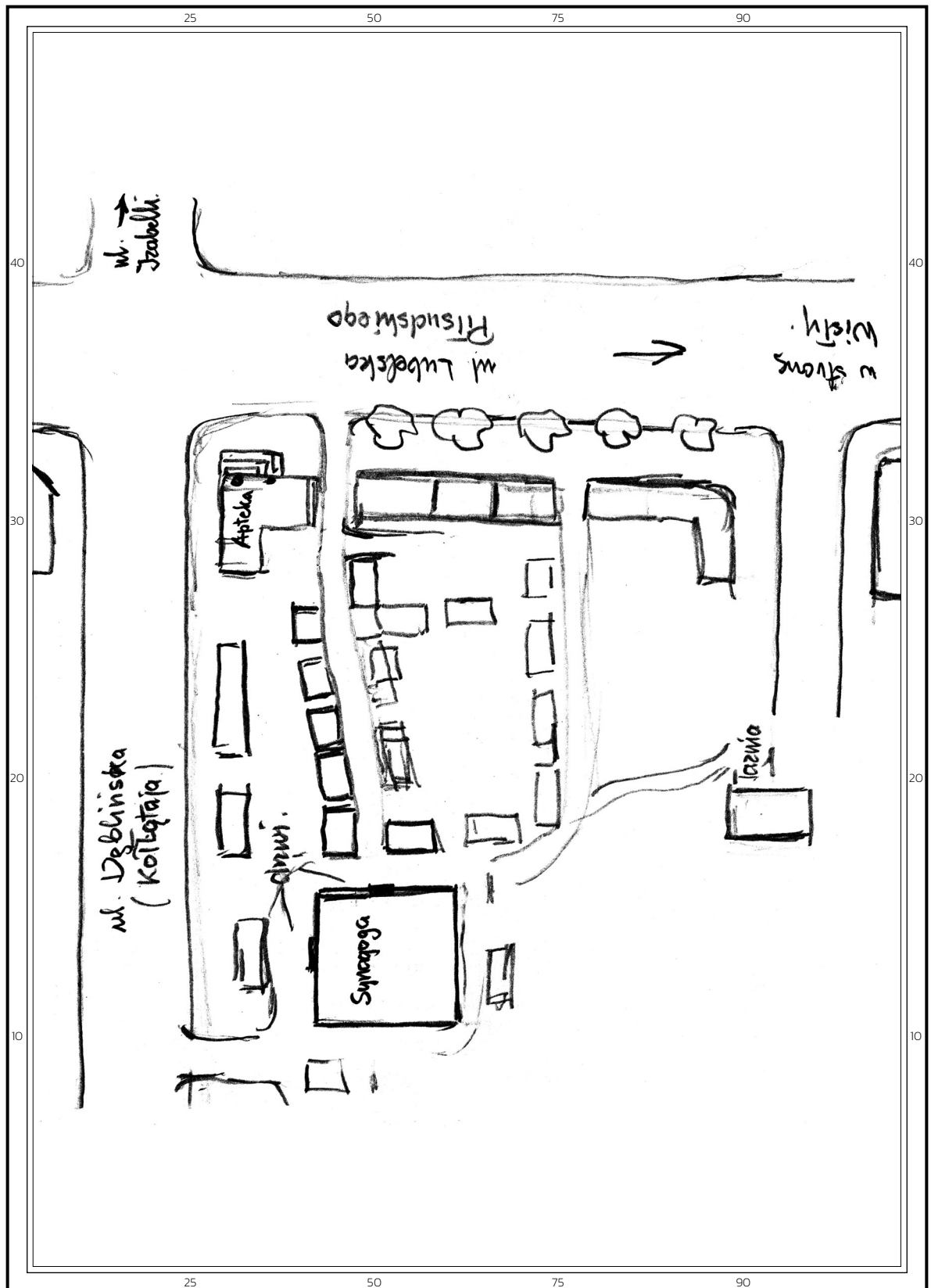

מאַפֶּע פֿון שטעטל
פּשֶׁדְבוֹרַז'
געצייכנט: מ. אחי

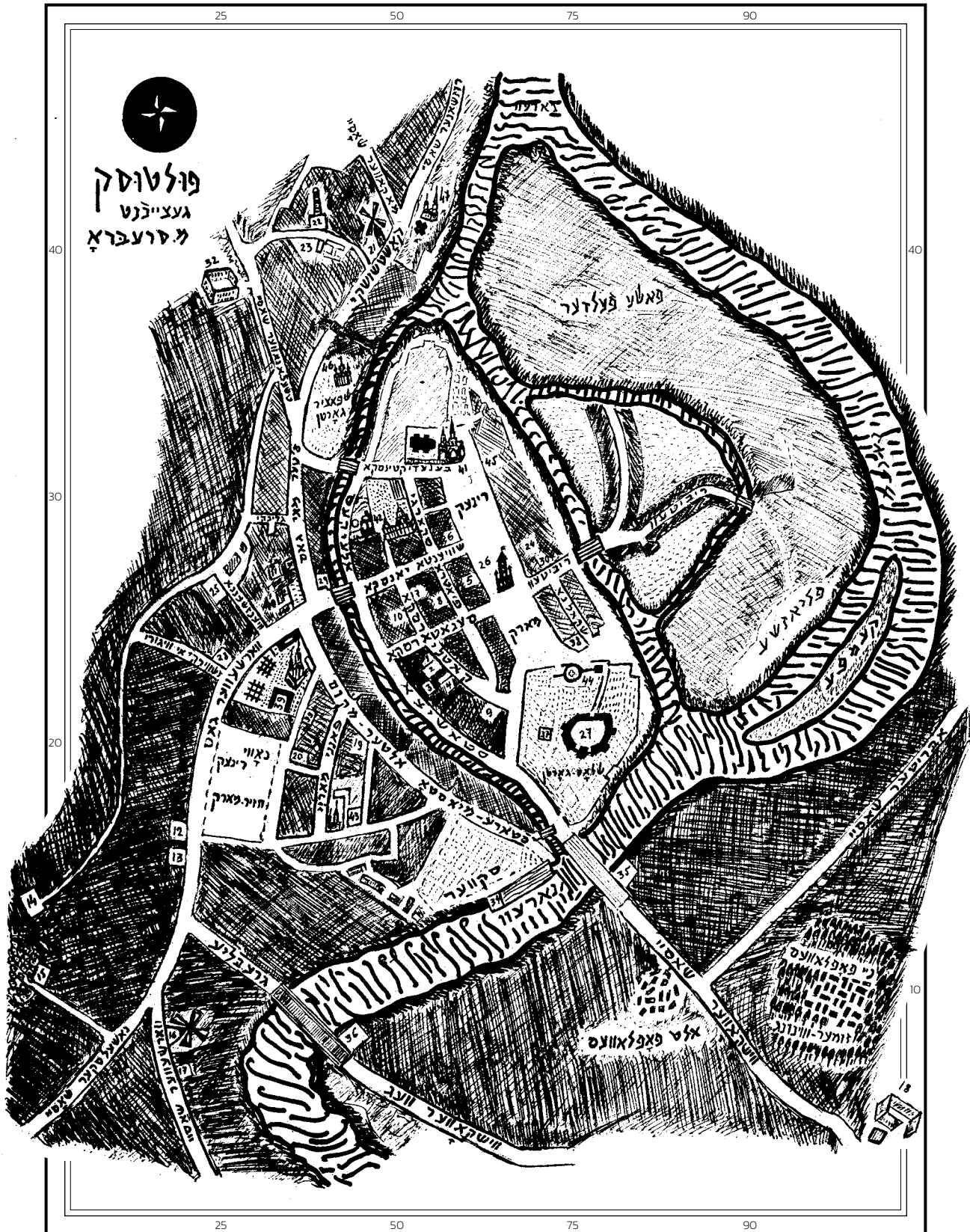
PRZEDBÓRZ, POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny. Rysunek: M. CACHI. Język: hebrajski. Źródło: Pszedboż; 33 szanim le-churbana, sefer zikaron, red. Sz. Kanc, Tel Awiw 1977.

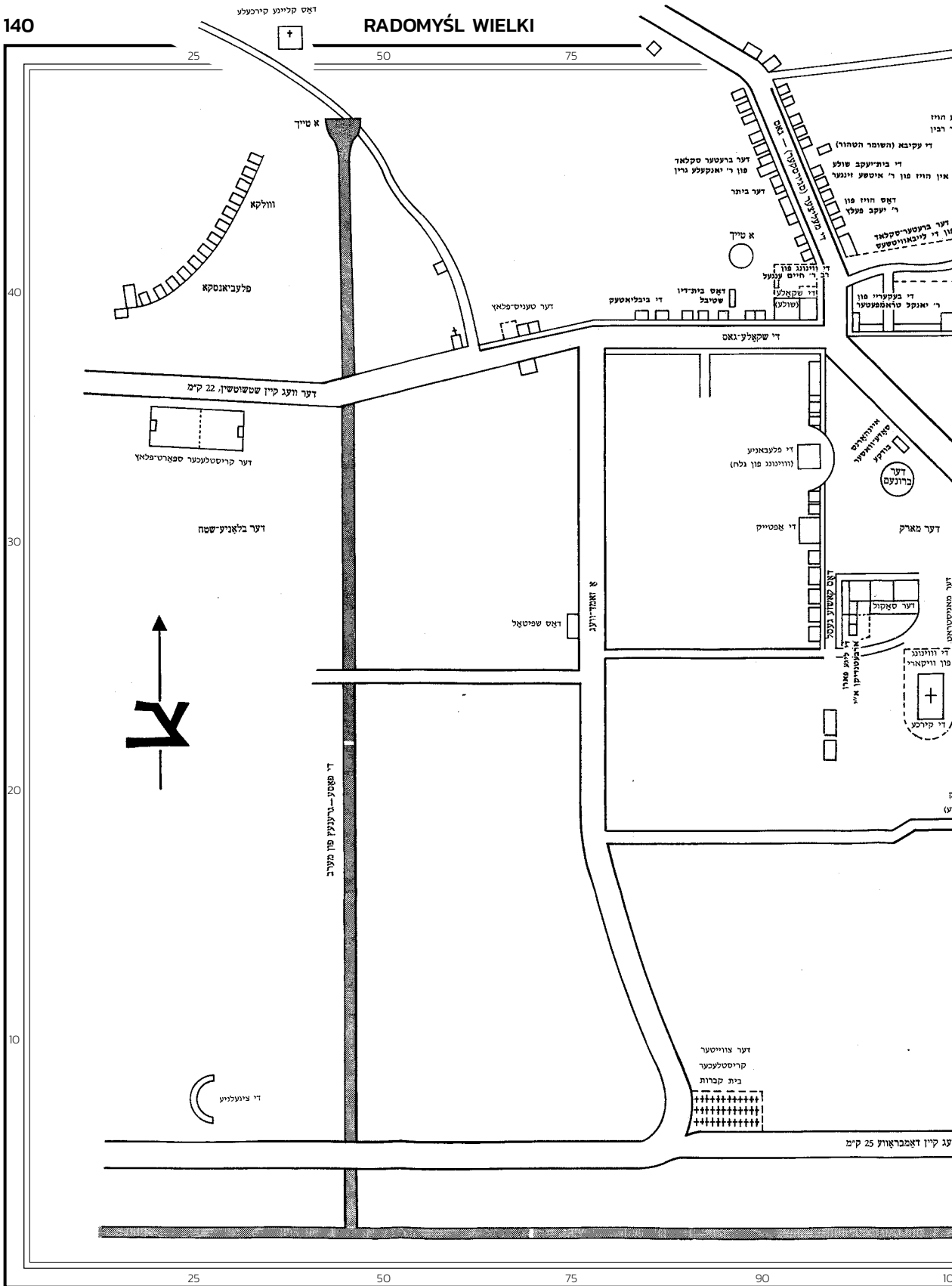
PUŁAWY, POLSKA (województwo lubelskie), okres powojenny. Rysunek: EDWARD RACZYŃSKI, 12.03.2010. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”. Uwagi: miasto w okresie PRL.

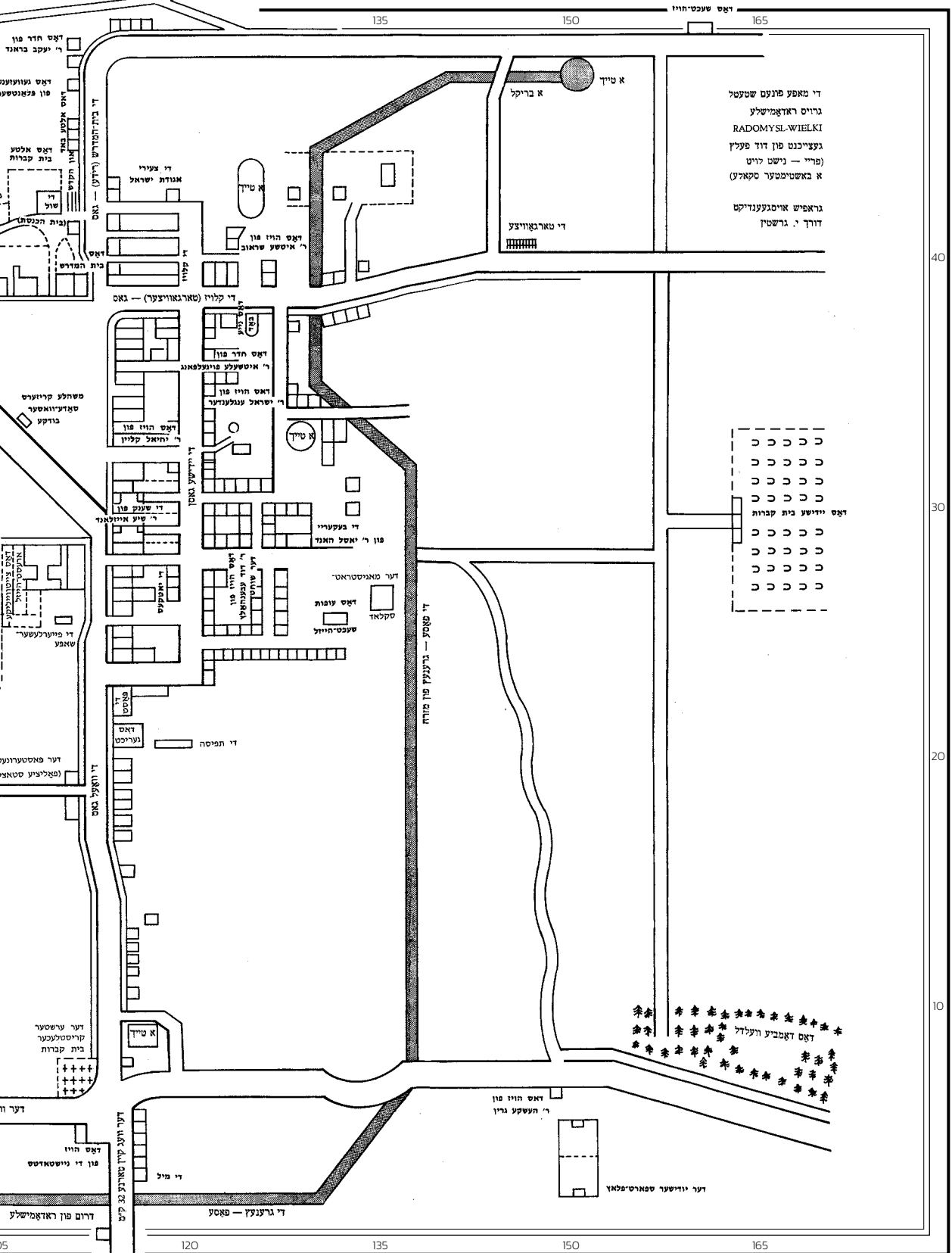
PUŁAWY (DZIELNICA ŻYDOWSKA), POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny. Rysunek: JERZY RADOMSKI, 2003. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”. Uwagi: dzielnica żydowska.

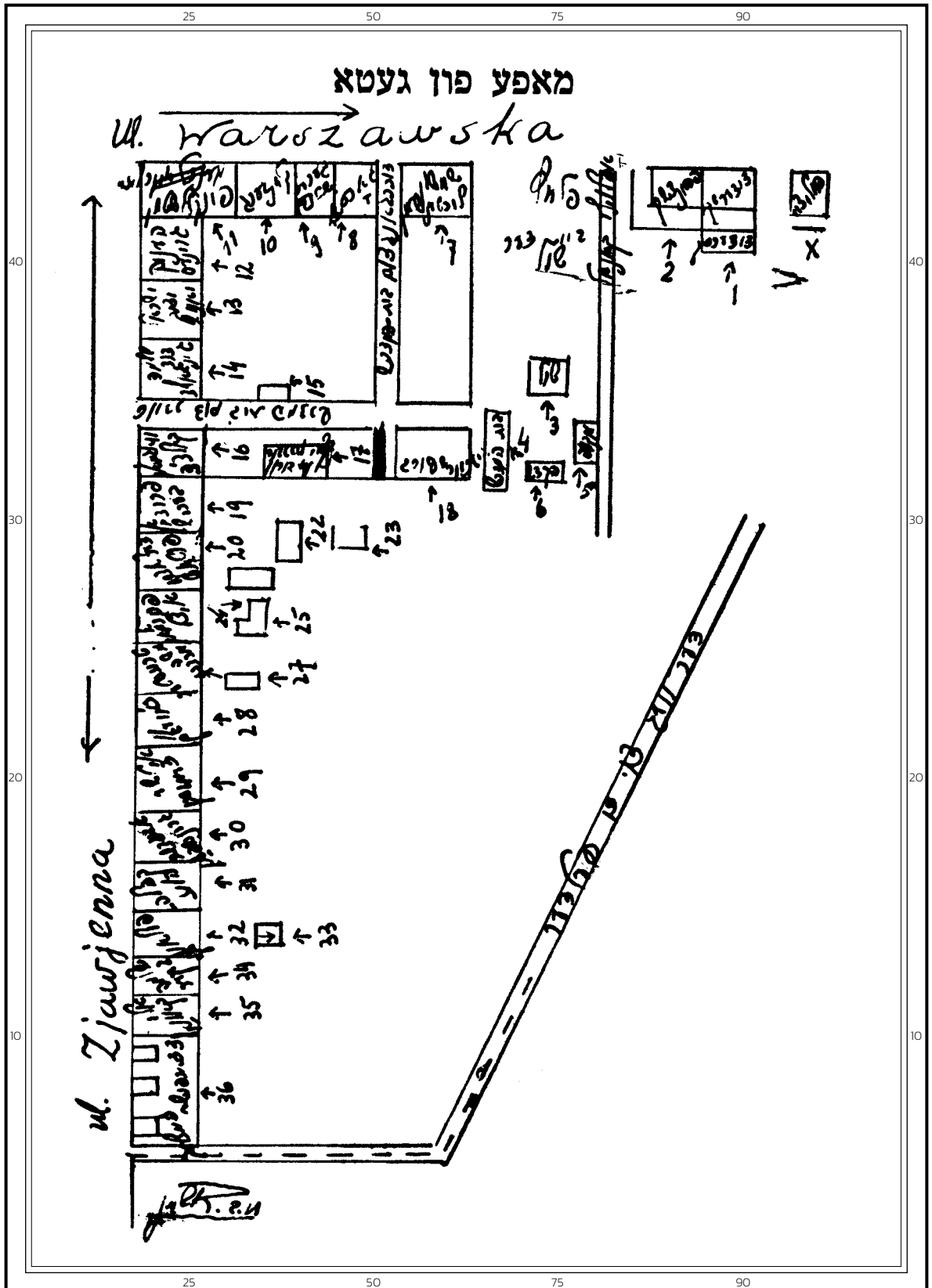
PUŁTUSK, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: MOSZE SREBRO. Język: jidysz. Źródło: *Pułtusk; sefer zikaron*, red. I. Iwri, Tel Awiw 1971. Uwagi: do mapy dołączono szczegółową legendę (m.in. instytucje, synagogi, sztyble, kościoły, szkoły, cmentarze, warsztaty, fabryki, kino-teatry, banki itp.); liczne toponimy; miejsca – plaża, pastwiska, ogrody miejskie, Stare i Nowe Popławy itp.

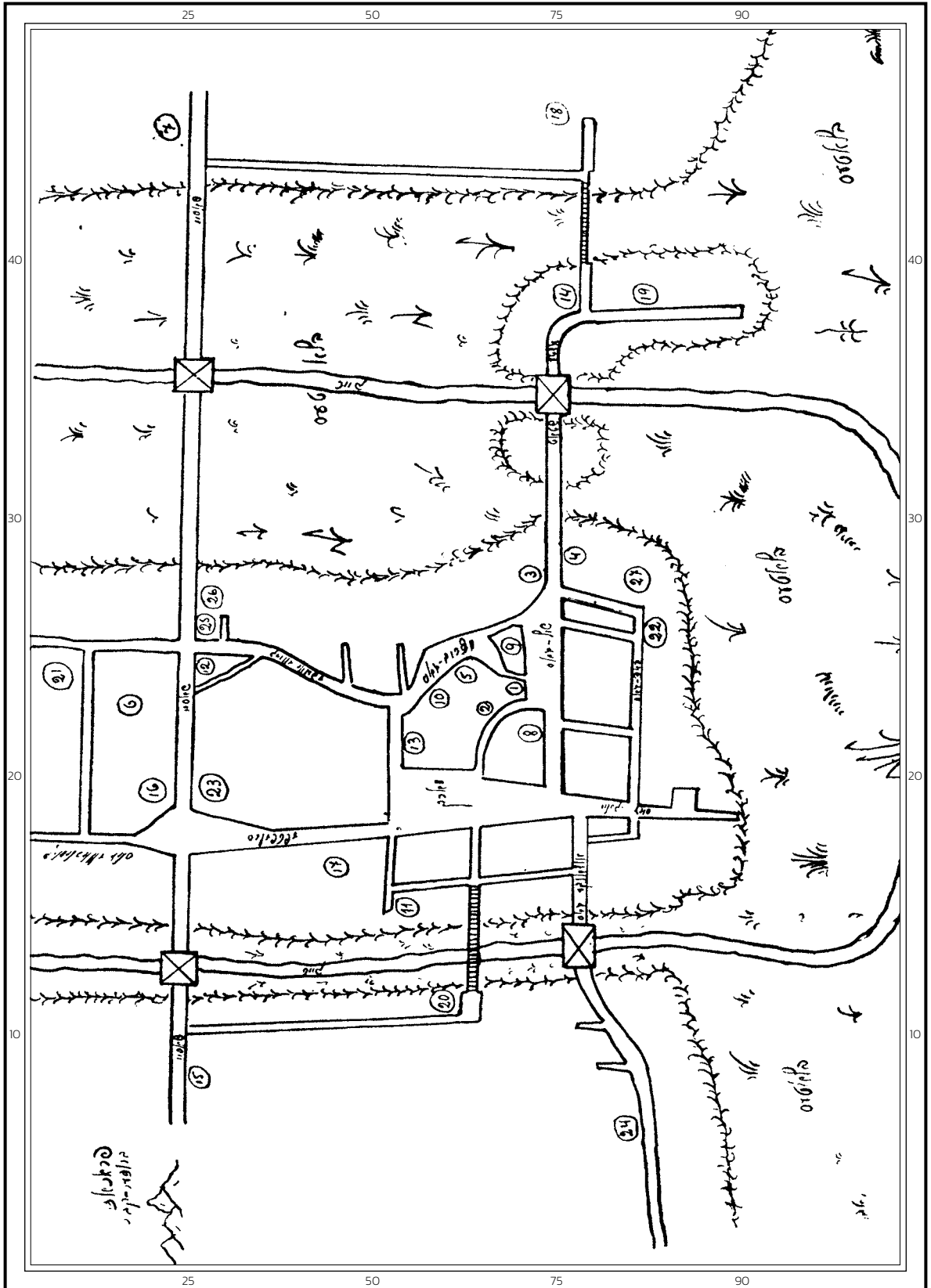
RADOMYŚL WIELKI, POLSKA (województwo podkarpackie), okres międzywojenny. Rysunek: I. GERSZTIN. Język: jidysz. Źródło: *Radomiszl Rabati we-ha-sewiwa; sefer zikaron*, red. H. Harszoszanim, I. Turkow-Grudberg, Tel Awiw 1971. Uwagi: na mapie m.in. synagogi, shtyble, szkoły (np. Bejs Jakob), domy rabinów i cadyków, w tym rabina

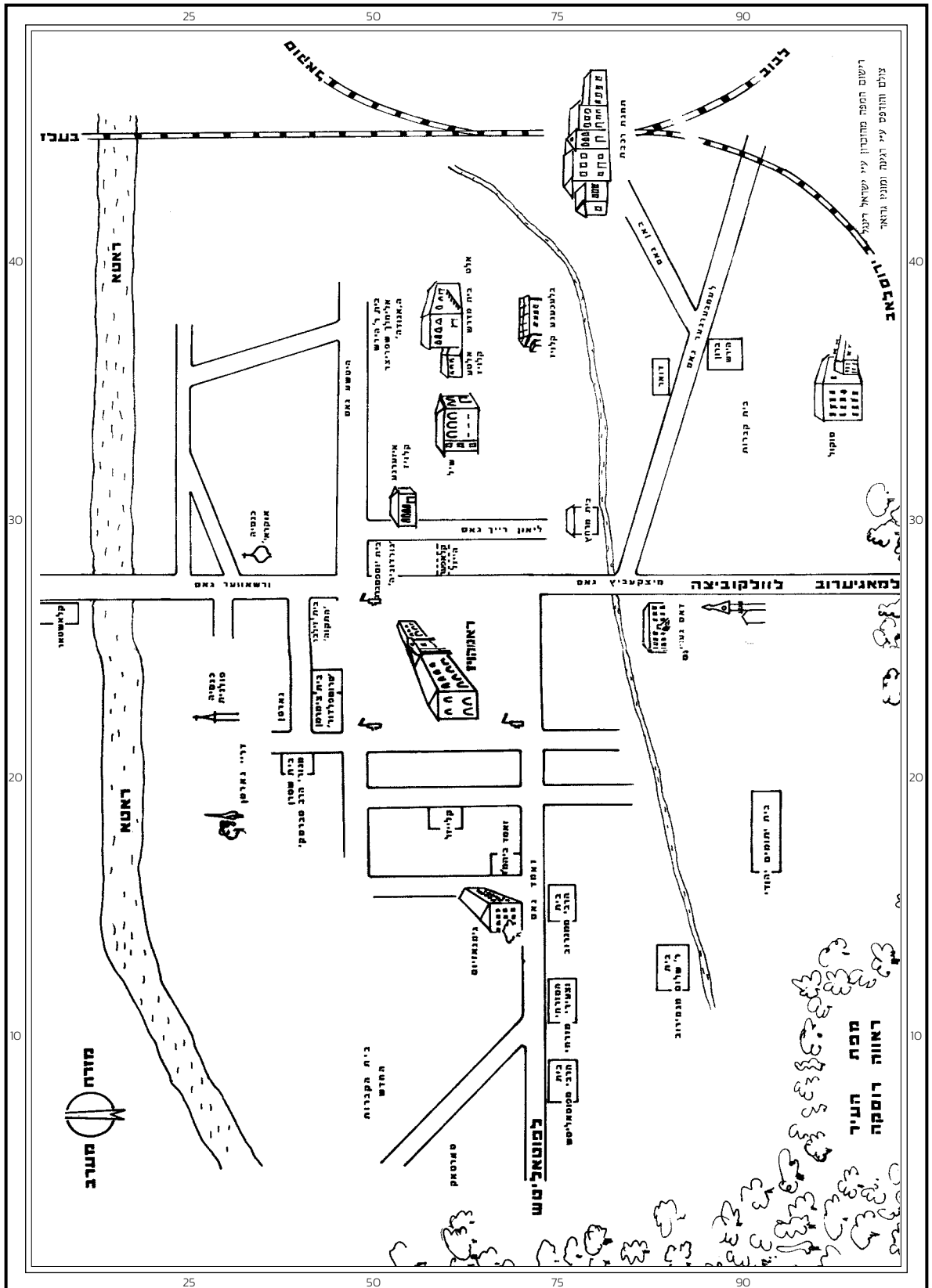
Chaima Engla oraz innych osób, np. rzeźnika Dawida Ebenholca, piekarnia Jankla Trampetera, siedziby org. syjonistycznych, fosa, budki z wodą sodową Ajnhorna i Mojszele Krizera na rynku, żydowskie boisko, instytucje miejskie, areszt i więzienie, plebania, dom wikarego; nazwy zwyczajowe: di klojz gas (ul. Klojzu), di besmedresz gas (ul. Besmedreszu), di jidisze gas (Żydowska).

RADZYMIN (GETTO), POLSKA (województwo mazowieckie), II wojna światowa. Rysunek: MOSZE BARUCH ASZMAN. Język: jidysz, polski. Źródło: Sefer zikaron li-kehilat Radzymin, G. Hel, Tel Awiw 1975. Uwagi: na dołączonej do mapy legendzie zaznaczono nazwiska mieszkańców poszczególnych domów według właścicieli lub znanych lokatorów.

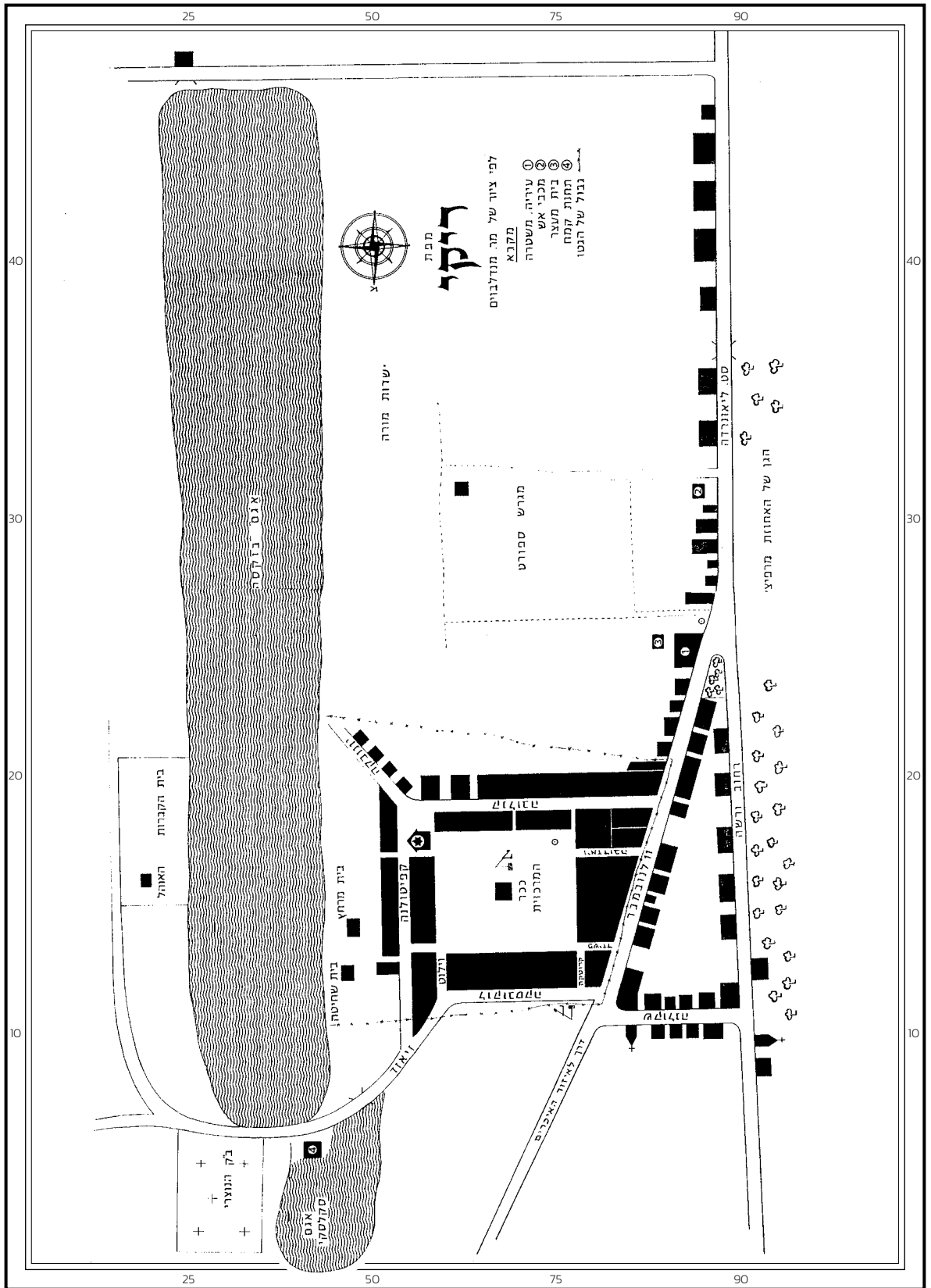
RATNO, UKRAINA (obwód wołyński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: jidysz. Źródło: *Ratna: sipura shel kehila jehidit sze-huszmeda*, red. N. Tamir, Tel Awiw 1983. Uwagi: na mapie często pojawia się słowo *blotes* – błota.

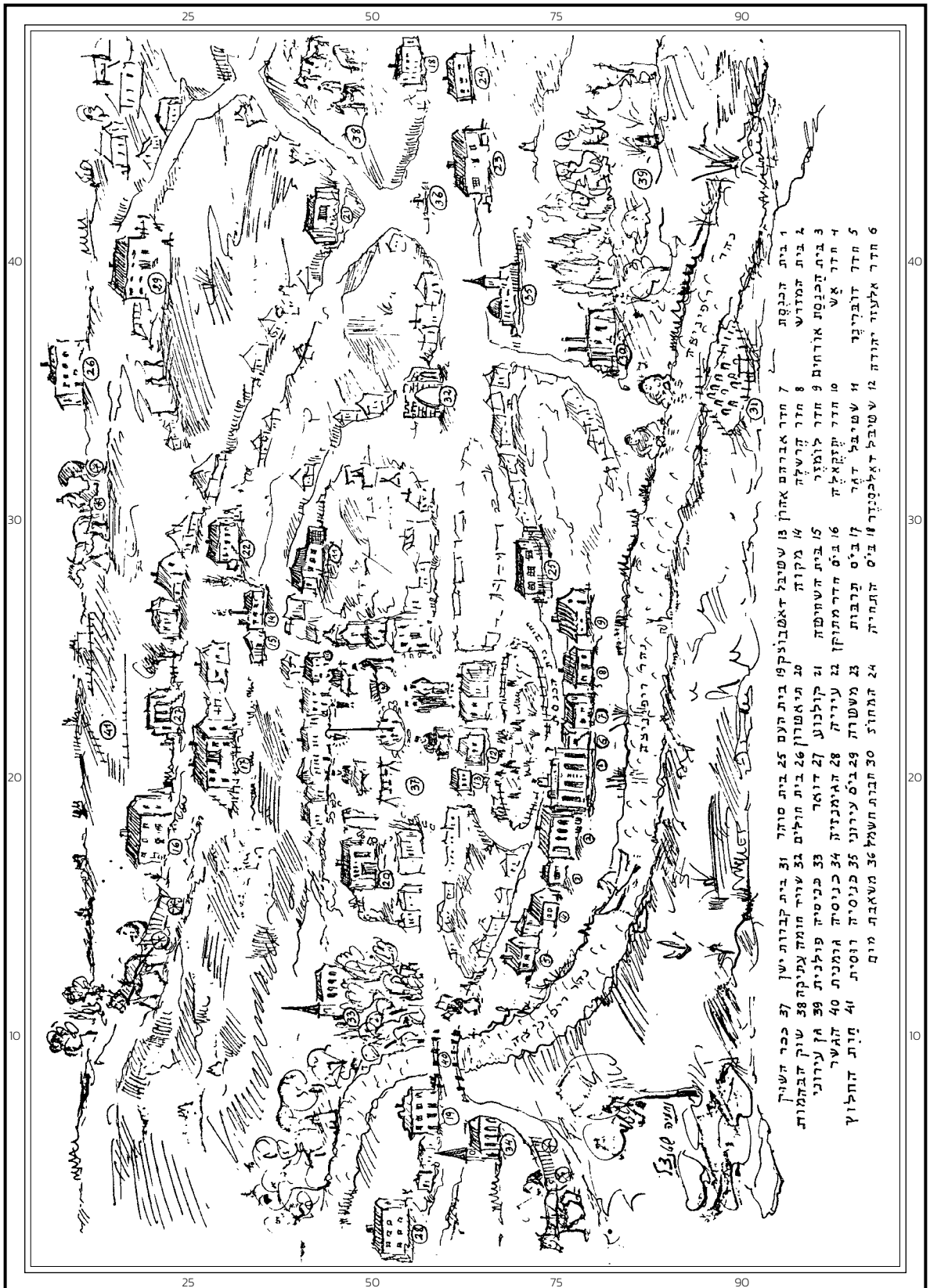
RAWA RUSKA, UKRAINA (obwód lwowski), okres międzywojenny. Rysunek: IZRAEL RINGEL, REGINA GRAUER. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer zikaron li-kehilat Rawa-Ruska we-ha-sewiwa*, red. A.M. Ringel, J.C. Rubin, Tel Awiw 1973. Uwagi: synagoga, sztyble, domy i nazwiska najważniejszych osób, klaper hajzl – domek klaperka (szamesa, szkolnika), który stukaniem młoteczką w okienicę lub kołatką wzywał do synagogi.

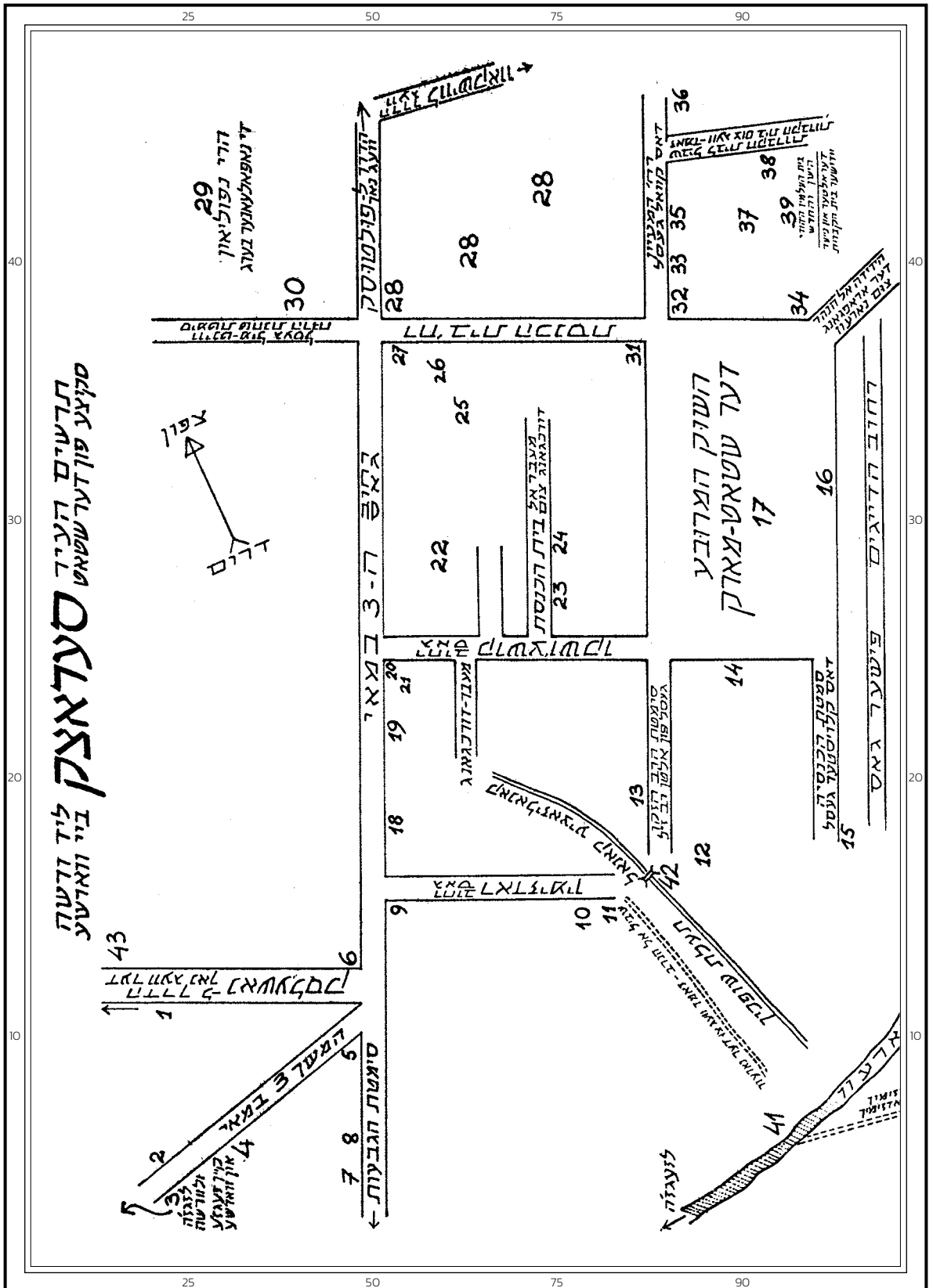
REMBERTÓW (WARSZAWA), POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: SZ. SZ. Język: polski, jidysz. Źródło: *Sefer zikaron li-kehilot Rembertow, Okuniw, Milosna*, red. Sz. Kanc, Tel Awiw 1974. Uwagi: nietypowa forma graficzna – wycinanka/ wyklejanka połączona ze schematycznym rysunkiem.

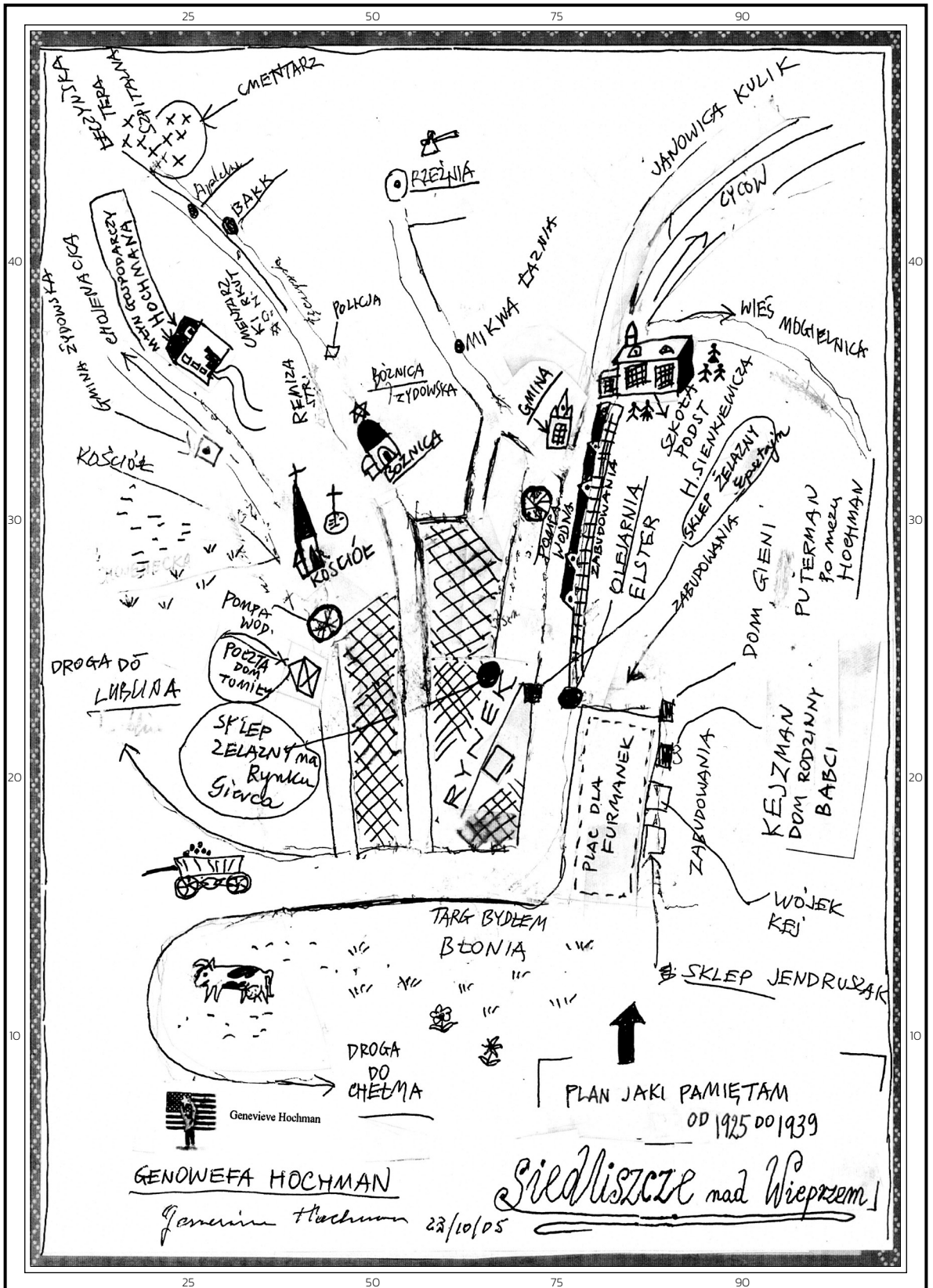
RYKI, POLSKA (województwo lubelskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: MANDELBAUM. Język: hebrajski. Źródło: *Sejfer Riki; jizker-buch cum farejbikn dem ondenk fun der horew-geworener jidiszer kehile Riki*, red. Sz. Kanc, Tel Awiw 1973. Uwagi: getto oznaczone symbolem drutu kolczastego.

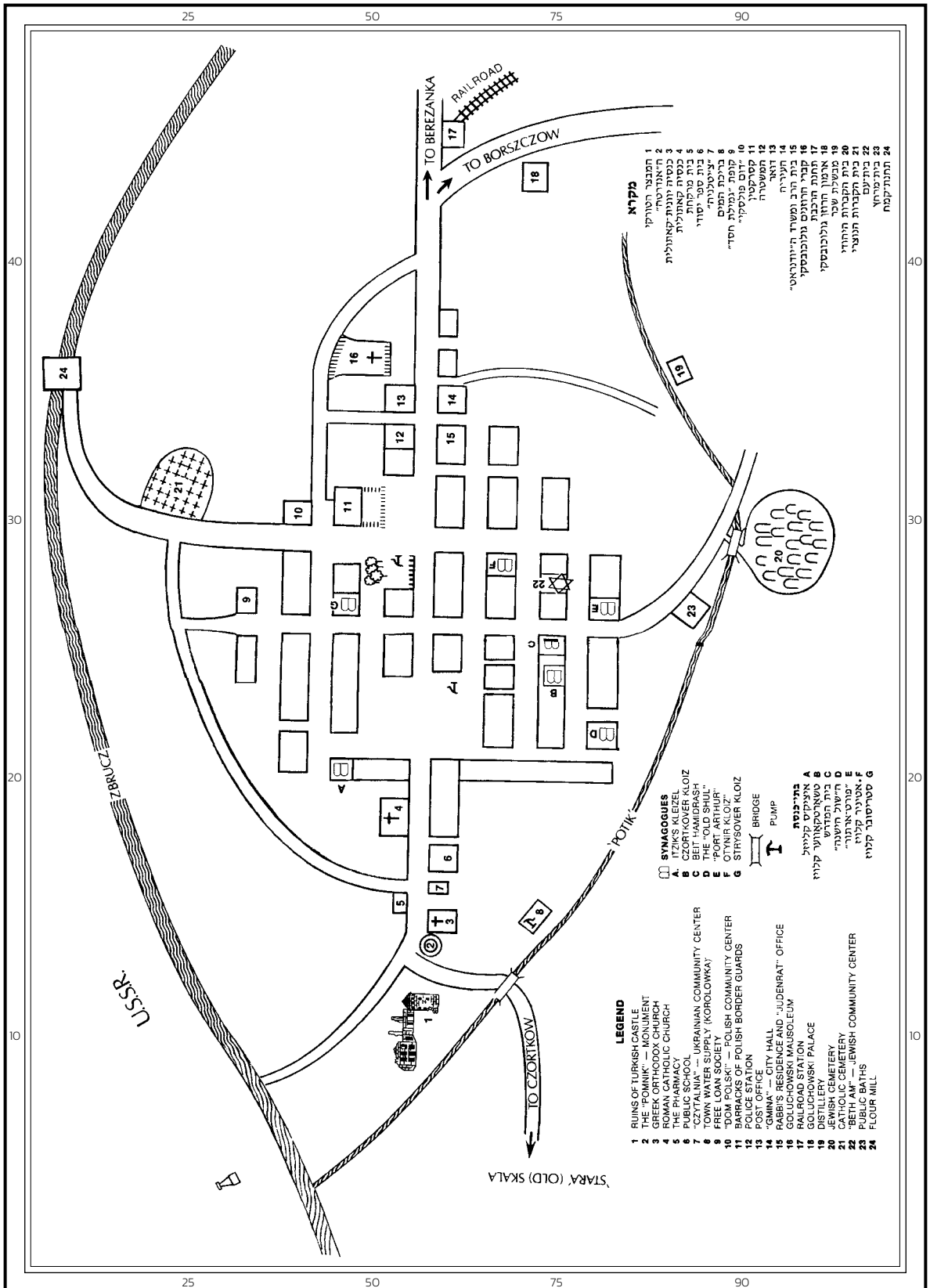
RYPIN, POLSKA (województwo kujawsko-pomorskie), okres międzywojenny. Rysunek: NECHEMIA SZTENDEL.
 Język: hebrajski. Źródło: *Hanecachat kehilat Ripin – Polin*, Bene Berak 1966. Uwagi: podobieństwo do mapy Dobrzyńia, być może oba rysunki są tego samego autorstwa.

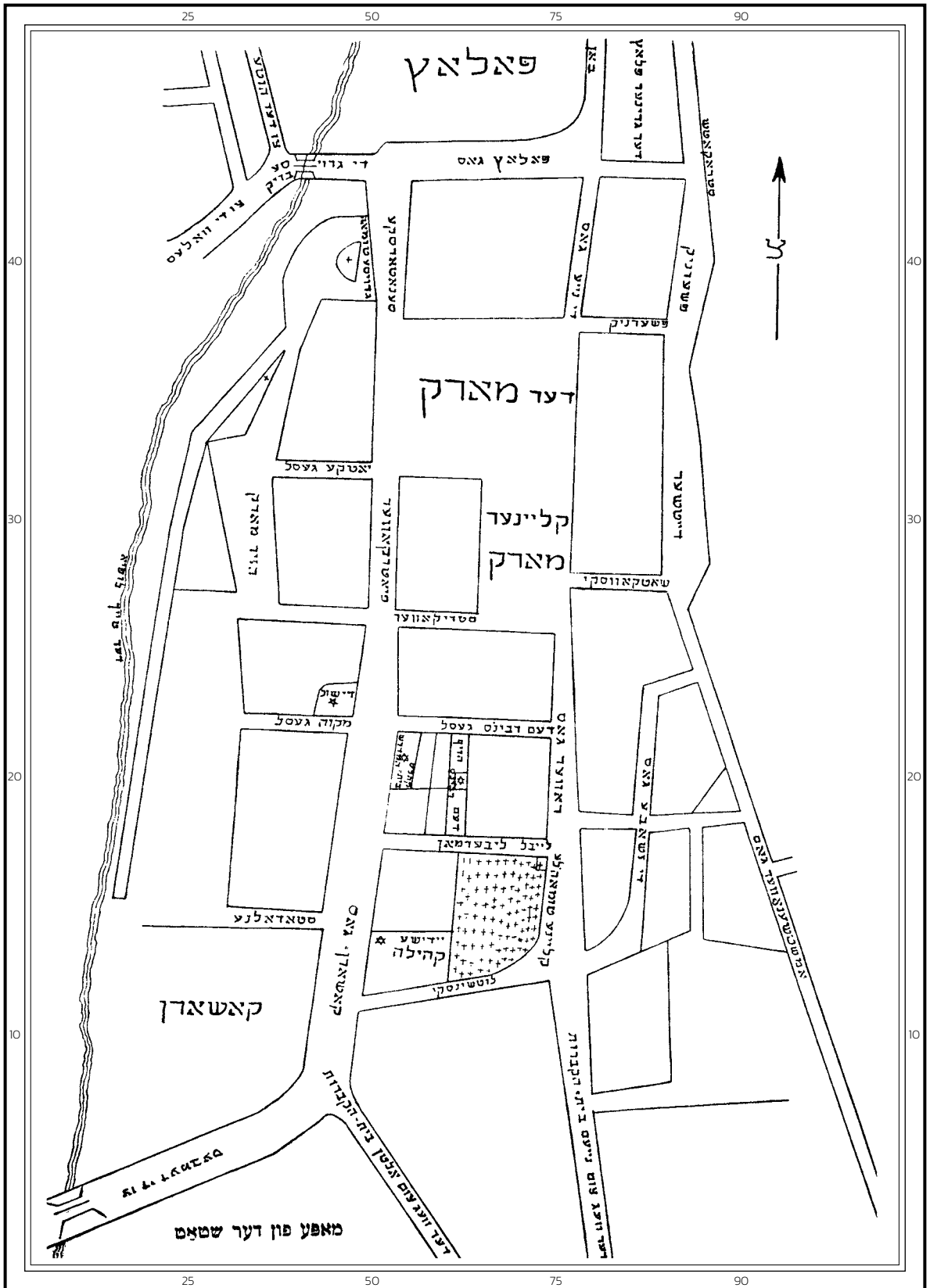
SEROCK, POLSKA (województwo mazowieckie), 1939 r. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer Serock*, red. M. Gelbart, Tel Awiv 1971. Uwagi: do mapy dołączono legendę z głównymi punktami, m.in. domy i zakłady konkretnych osób, „góra napoleońska”, „gorąca studzienka”, piwnica, w której podczas bombardowania zginęli pierwsi seroccy Żydzi (21), ostatnia droga podczas wysiedlenia 5 grudnia 1939 (43).

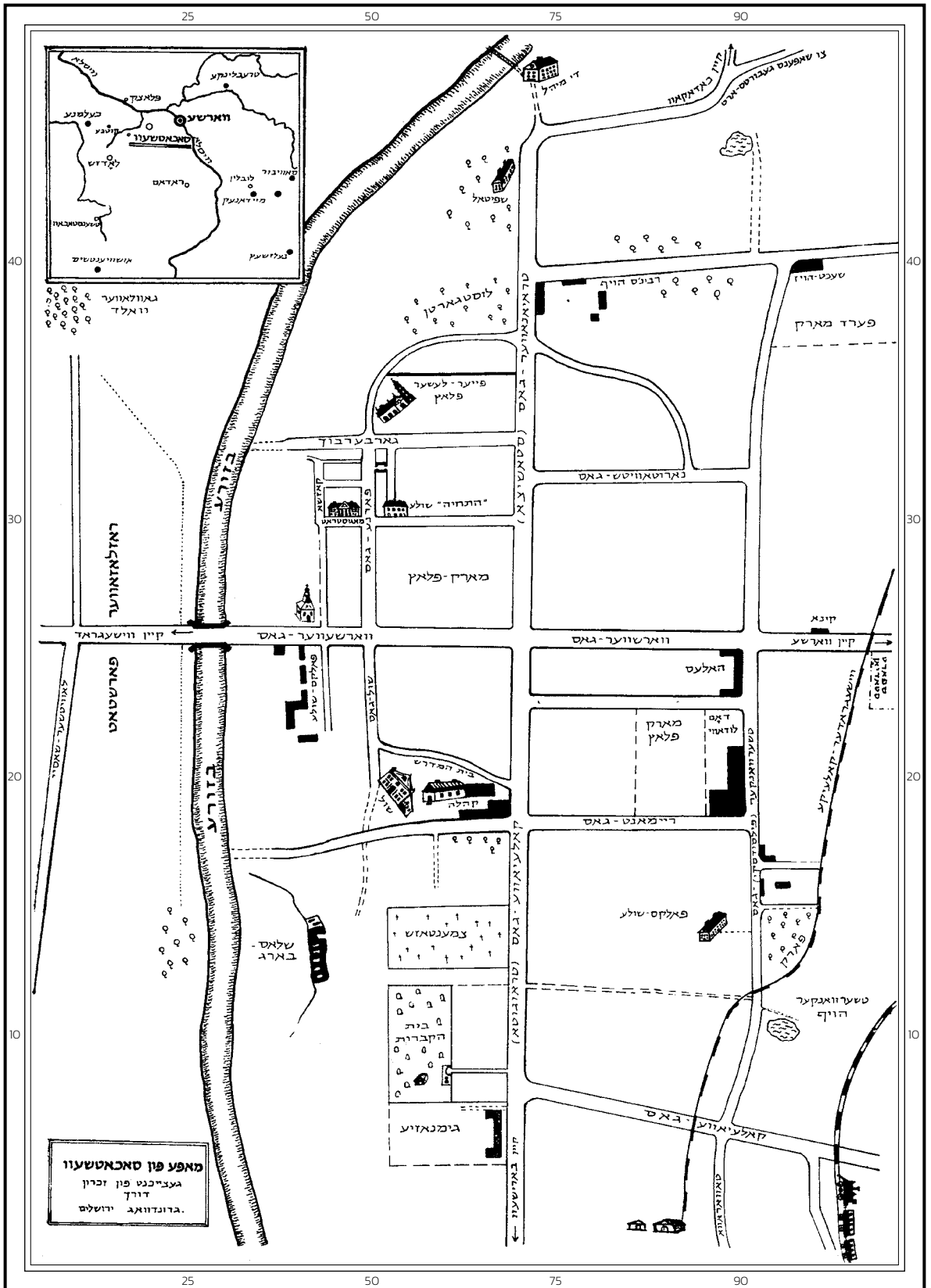
SIEDLISZCZE, POLSKA (województwo lubelskie), 1925-1939 r. Rysunek: GENOWEFA HOCHMAN, 23.10.2005, Flushing, Nowy Jork. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”.

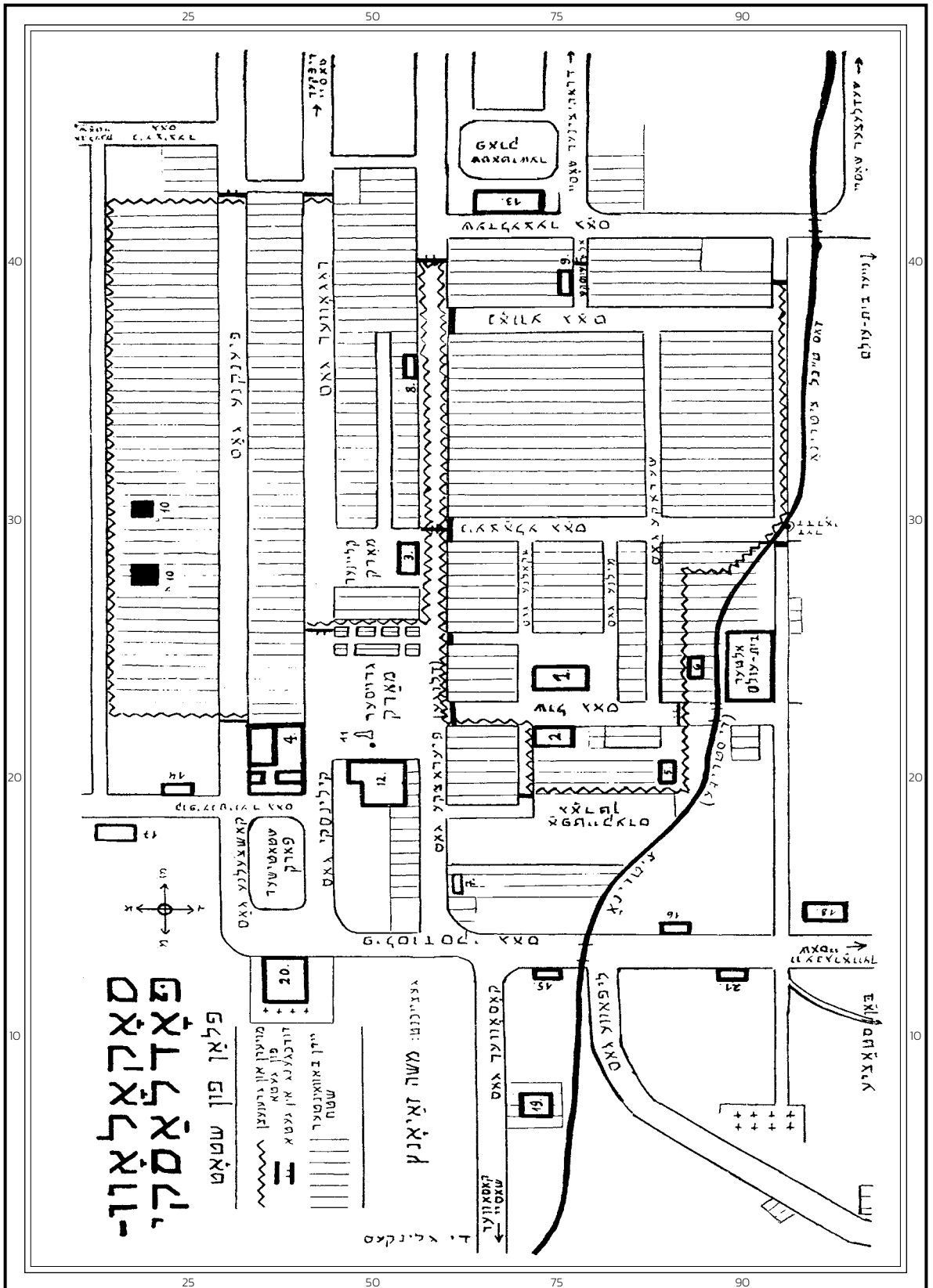
SKAŁA PODOLSKA, UKRAINA (obwód tarnopolski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: angielski, hebrajski, polski. Źródło: *Sefer Skala*, red. M. Widenfeld, Nowy Jork, Tel Awiw 1978. Uwagi: nazwa ruin zamku „tureckiego” wzięta się prawdopodobnie od rodu Tartów, jednych z jego właścicieli.

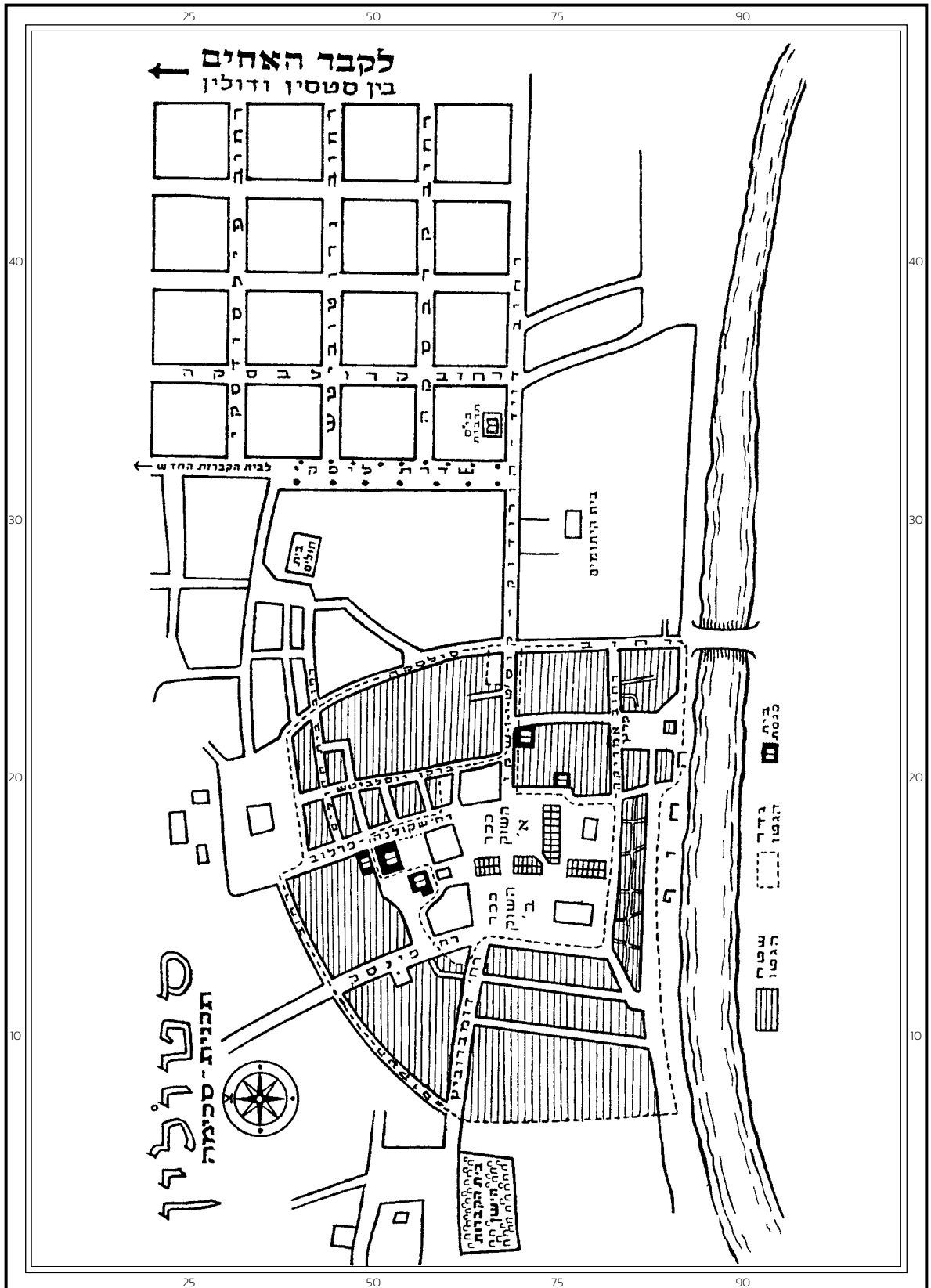
SKIERNIEWICE, POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: jidysz. Źródło: *Seifer Skierniewic; lezejcher der fartiliker kehile kdusze*, red. I. Perlow, Tel Awiw 1955. Uwagi: nazwy zwyczajowe, np. dem rebn's gesl (uliczka Rabina), mikwe gesl (uliczka Mykwy), Lejbl Liberman (ulica Lejbusia Libermana).

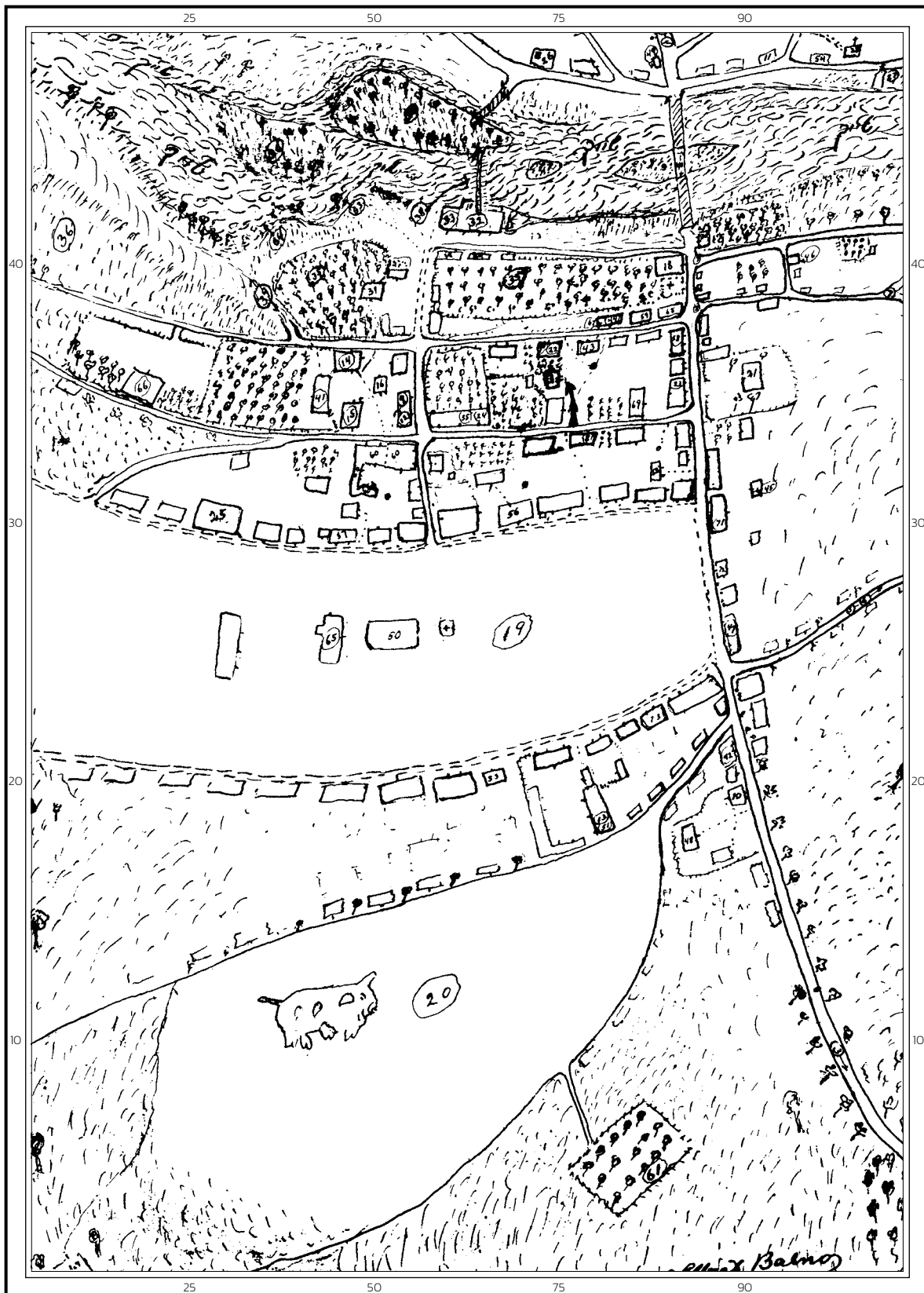
SOCHACZEW, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: GRUNDWAG, Jerozolima. Język: jidysz. Źródło: Pinkas Sochaczew; mekudasz le-zecher kedoszej irenu, red. A.SZ. Szejn, G. Wajsman, Jerozolima 1962. Uwagi: liczne toponimy, najważniejsze miejsca, m.in. cmentarze, najważniejsze instytucje miejskie i religijne, szkoły, wzgórze zamkowe, stadion sportowy, kino.

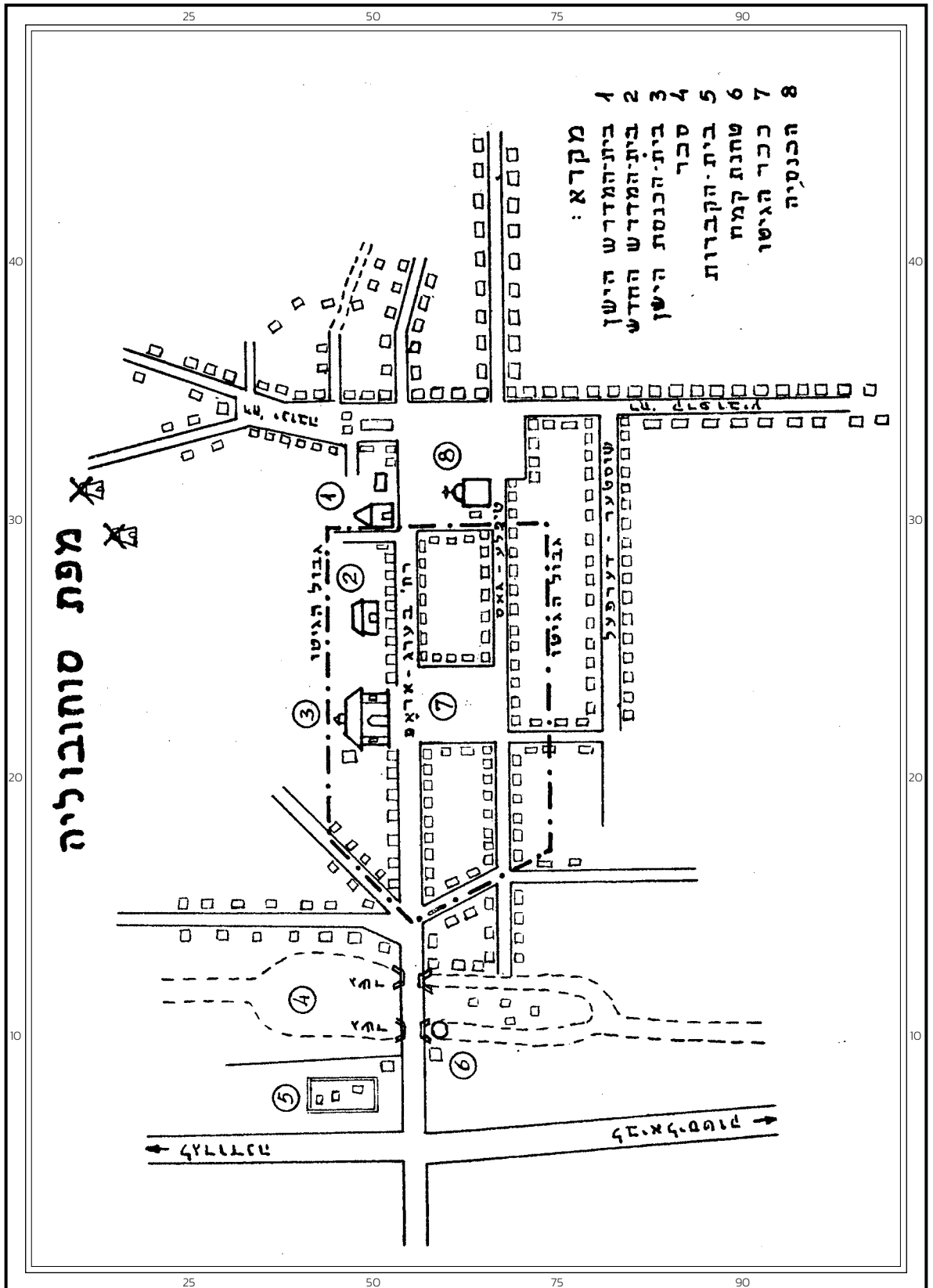
SOKOŁÓW PODLASKI, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: MOSZE ZAJONC. Język: jidysz. Źródło: *Sejfer ha-zikaron Sokolow-Podliask*, red. M. Gelbart, Tel Awiw 1962. Uwagi: granice getta, liczne toponimy; na dołączonej legendzie nazwy zwyczajowe (np. Chane dem rebs plac – Plac Chany od rabina [córki lub żony], 10), miejsca egzekucji oraz ważne obiekty (m.in. szkoły, lokale partyjne itp.).

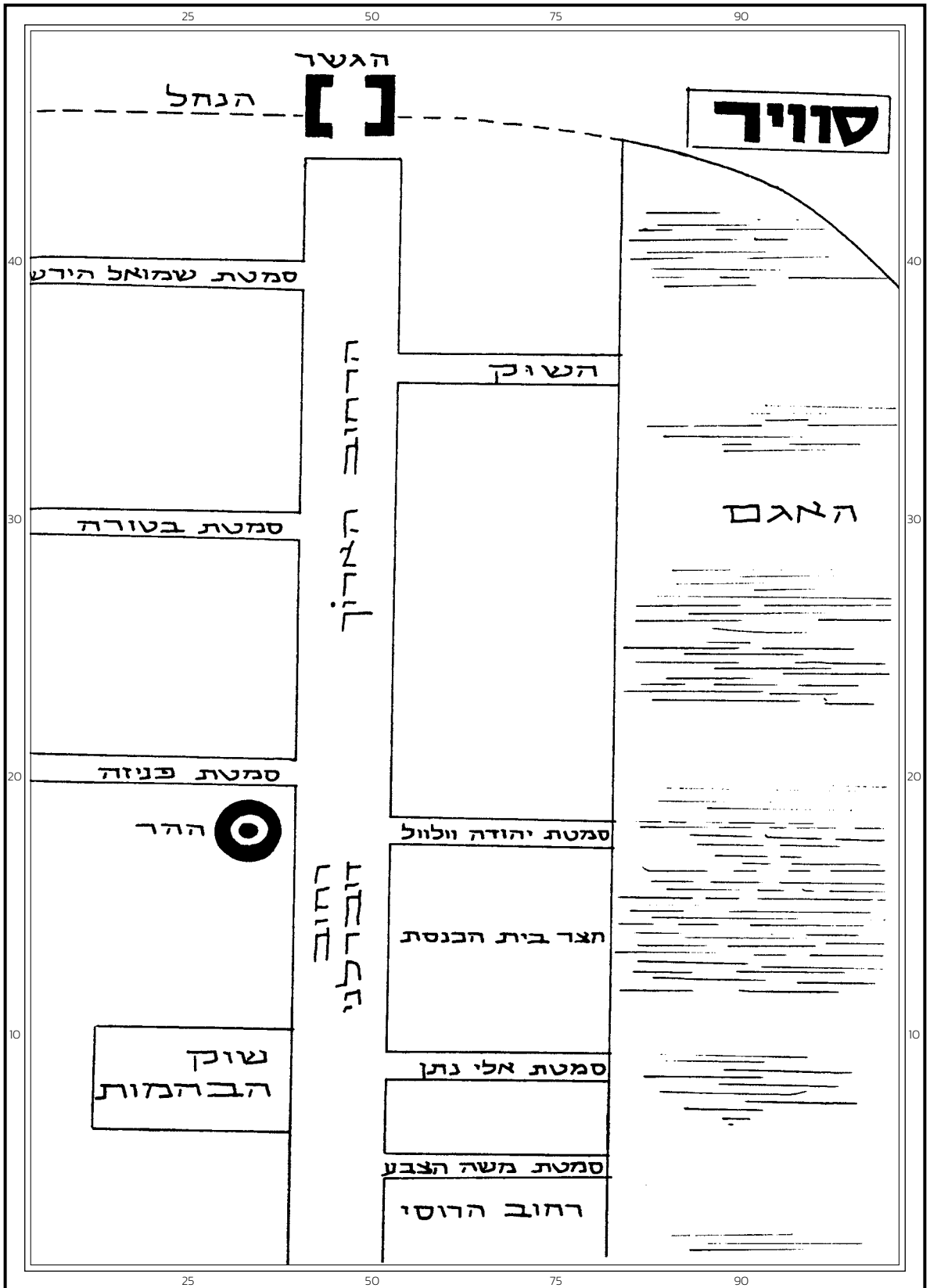
STOLIN, BIAŁORUŚ (obwód brzeski), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski. Źródło: Sefer zikaron li-kehilat Stolín we-ha-sewiwa, red. A. Awatichi, I. Ben-Zakaj, Tel Awiw 1952. Uwagi: granice i obszar getta (linia przerywana, kreskowanie).

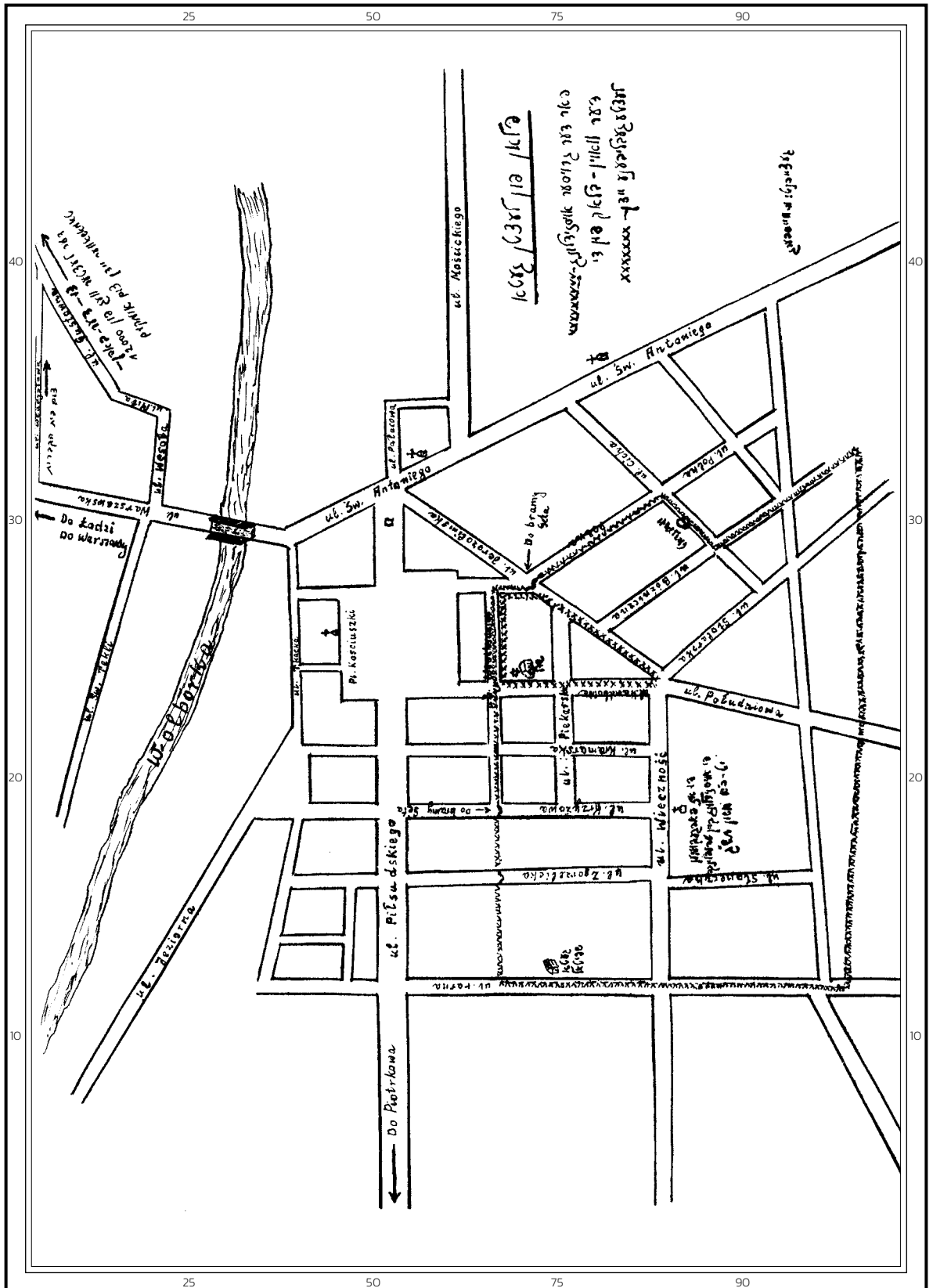
STRZEGOWO-OSADA, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: ABRAM MAJER (ALBERT) BOLNO. Język: jidysz (legenda). Źródło: *Stszegowe jizker-buch*, Nowy Jork 1951. Uwagi: rozbudowana legenda, m.in. domy konkretnych osób (oraz ich przewiska), instytucje, obiekty kulturalne, oświatowe i religijne (także chrześcijańskie), sklepy i warsztaty, dynamo wytwarzające prąd (38).

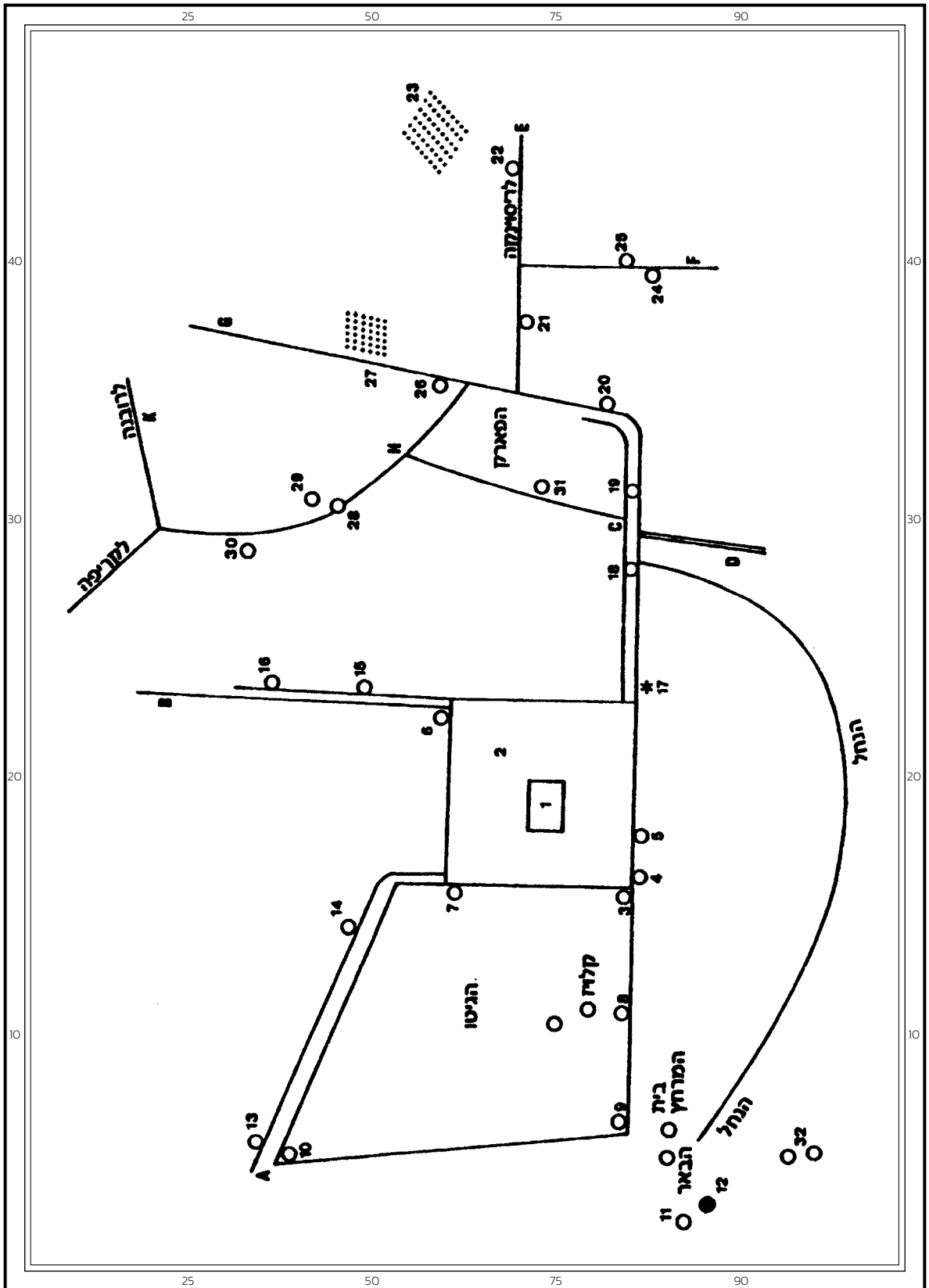
SUCHOWOLA, POLSKA (województwo podlaskie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: I. CABAN. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Sefer Suchowola; dos buch fun Suchowolie*, red. Ch. Sztajenberg, Jerozolima 1957. Uwagi: granice getta (kropka i kreska).

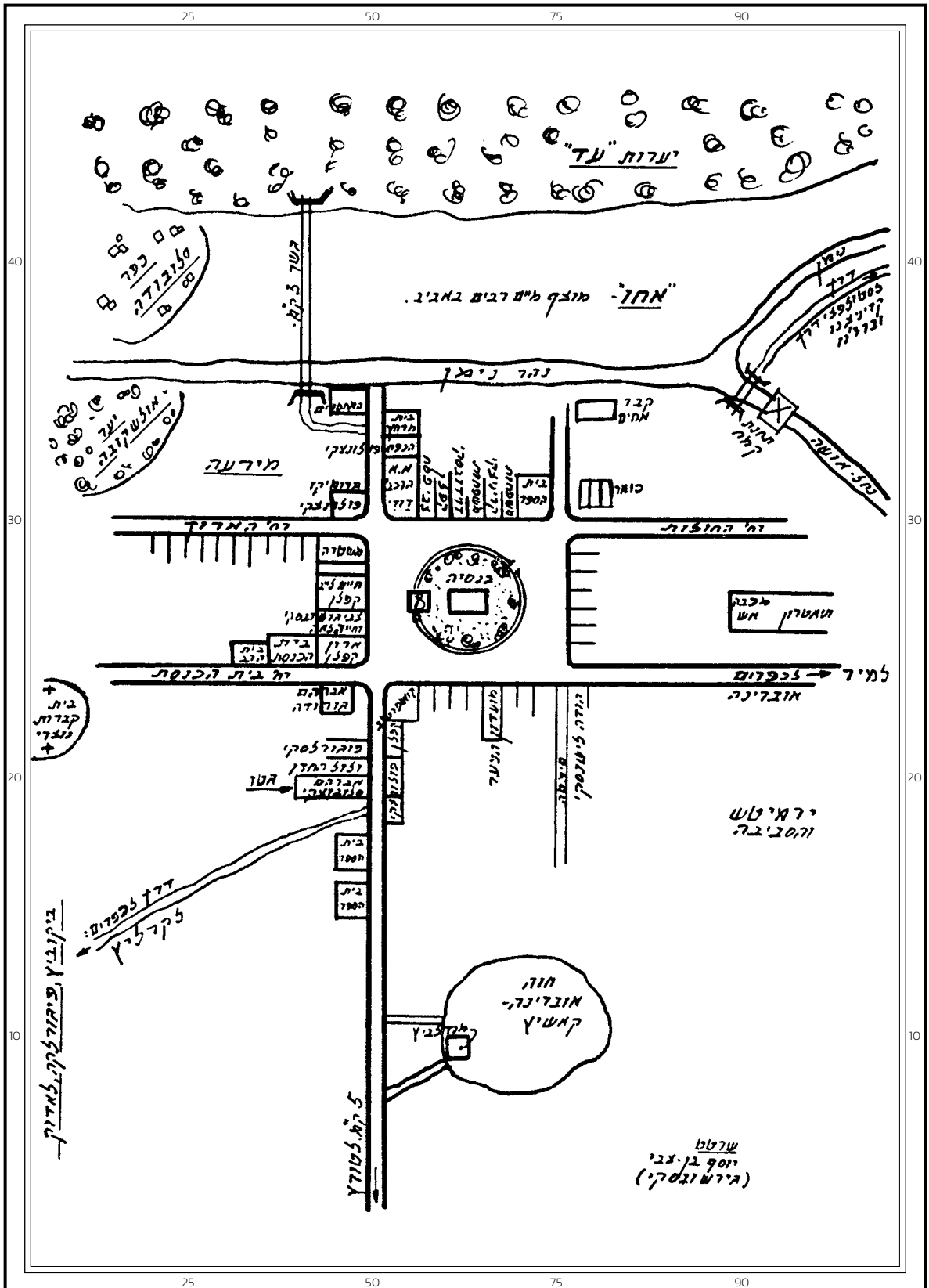
ŚWIR, BIAŁORUŚ (obwód miński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski. Źródło: Hajoh hajta ajarat Swir; ben szete milhemot ha-olam, red. H. Wajner, Kefar Sawa, 1975.

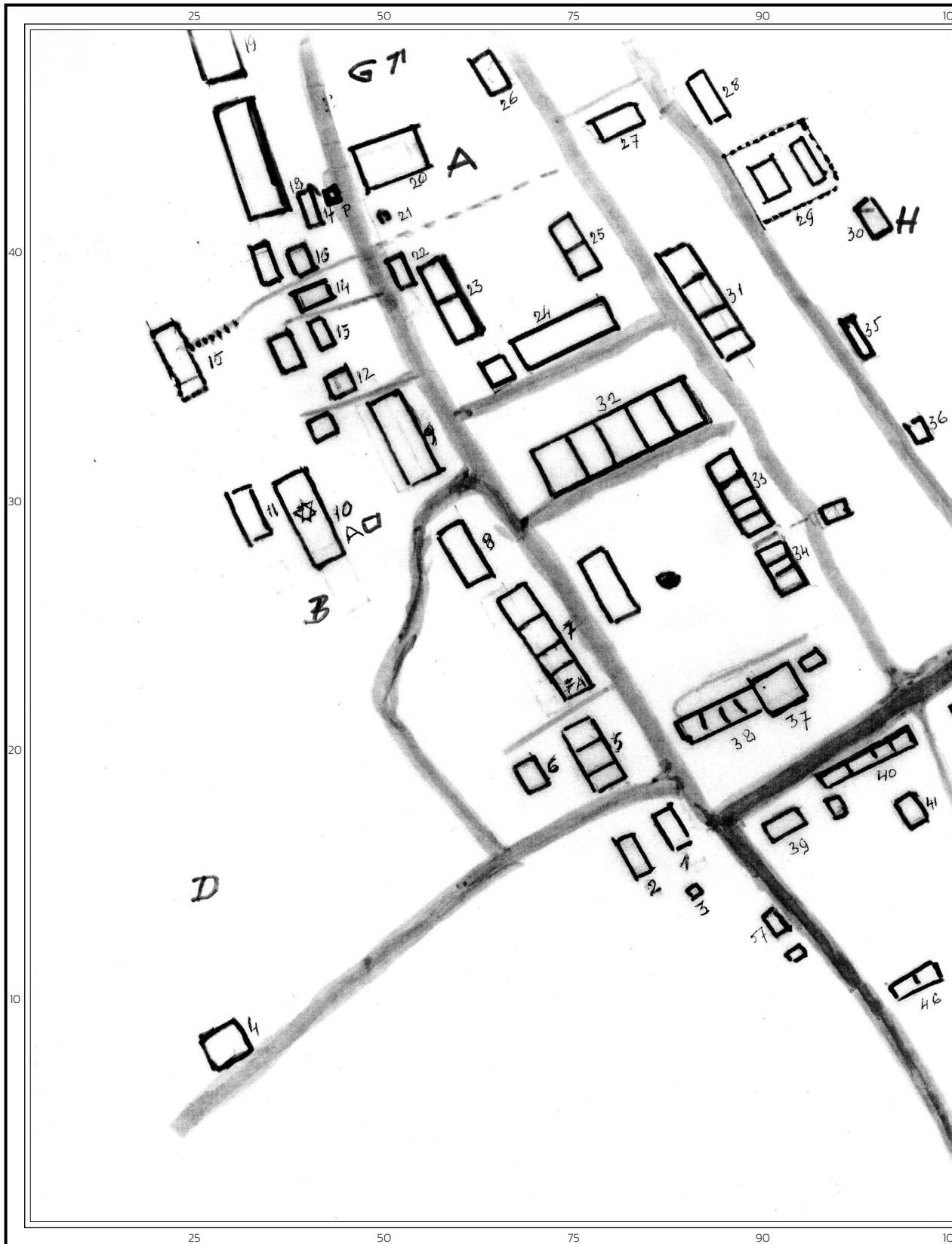
TOMASZÓW MAZOWIECKI, POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny, II wojna światowa. Rysunek: MOSZE WAJSBERG. Język: jidysz, polski. Źródło: Sefer zikaron li-kehilat Tomaszow-Mazowick, red. M. Wajsberg, Tel Awiw 1969. Uwagi: granice getta przed (vvv) i po wysiedleniu (xxx).

TUCZYN, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznan. Język: hebrajski. Źródło: *Jehudej Tuczyn we-Kripe mul rocechejhem, esrim we-arba edujoť*, red. A. Sade, L. Deror, K. Frisz, Tel Awiw 1990. Uwagi: szczegółowa legenda (język hebrajski).

TURZEC, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), 1933 r. Rysunek: JOSEF BEN CWI (GERSZOWSKI). Język: hebrajski. Źródło: Kehilot Turc we-Jeremic; sefer zikaron, red. M. Walcer-Fas, M. Kaplan, Tel Awiw 1978.

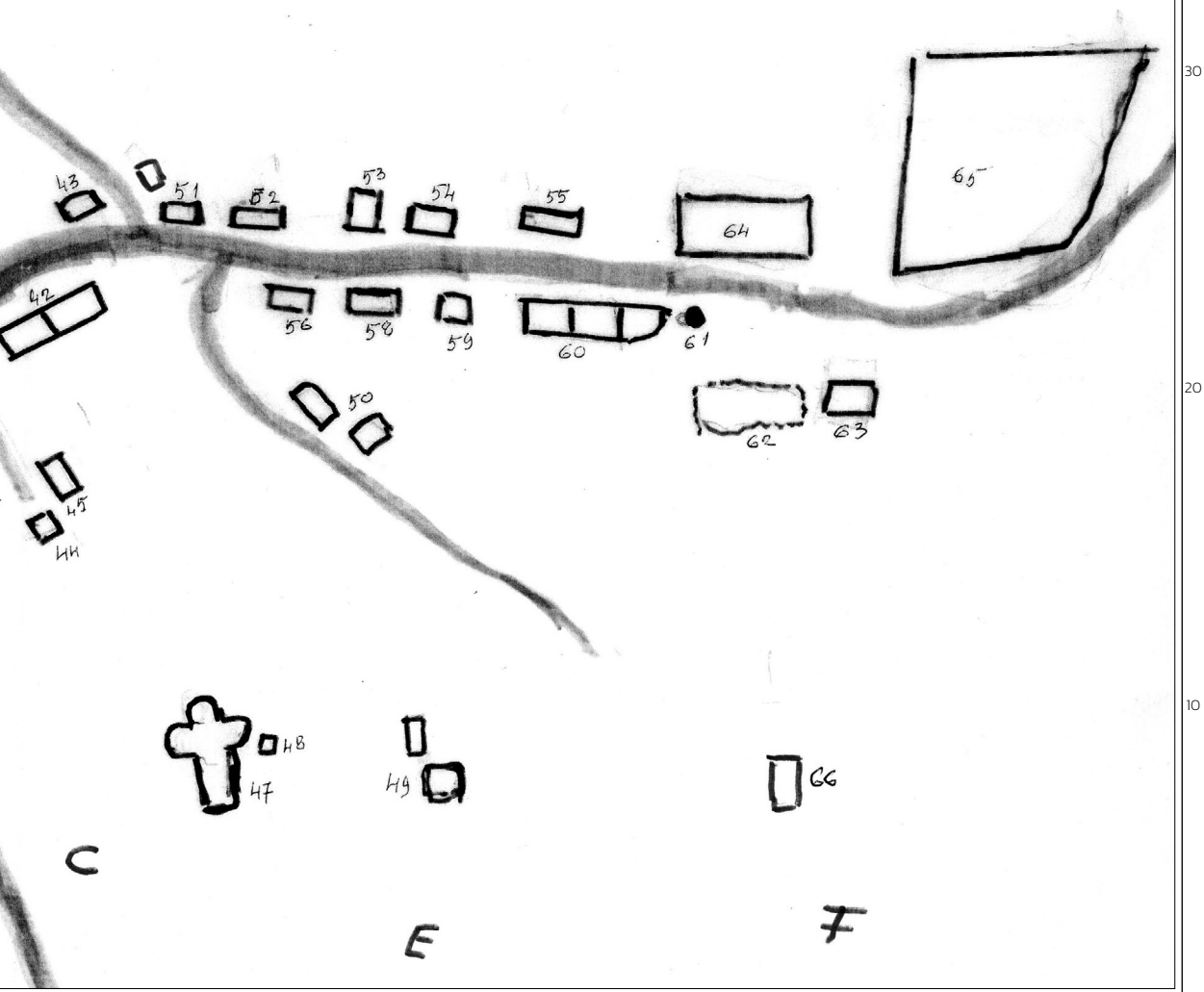

UCHANIE, POLSKA (województwo lubelskie), 1939 r. Rysunek: JERZY SKARŻYŃSKI, 04.2016. Język: polski. Źródło: Archiwum Pracowni Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka - Teatr NN”. Uwagi: legenda dołączona do mapy na kolejnej stronie.

05 120 135 150 165

UCHANIE

1939

05 120 135 150 165

25

50

75

90

MIASTECZKO UCHANIE 1939 = plan odtworzony z pamięci -
oraz
zapamiętani mieszkańcy i obywatele.

1. Zarząd Gminy - wójtowie: Mołodecki - woźny: Wiech
2. Areszt gminny
3. Mieszkanie woźnego
4. Młyn wodny
5. Jan Jonak - nauczyciel
6. Posterunek policji - 4 osoby - posterunkowy - Tchurzewski
7. Sklep - słodycze i następne...
8. Kiwa Klajn, przedst. gminy Żydów.
9. Sklepy różne i piekarz żydowski
10. Synagoga - A rabin mieszkanie
11. Łaźnia
12. Fryzjer
13. Grudniowski
14. Do 1930 poczta - Skarżyński lek.
15. Szczupak - olejarnia
16. Kulczycki
17. Popek - Gałan - Krynicki, Panas - Tumidajski /nauczycielka/- Mykieta
Panas Krynicki
P. Popówka stara szkoła
18. Brzozowski - Franecki
19. Milewicz
20. Szkoła - Pilipczuk woźny.
21. Studnia - pompa
22. Dubicki
23. Apteka - Pliszczynski - Staniszk
24. Wewa/woźnica/- Chaskiel - sklepy
25. Krawiec
26. Stefanik - Struszcak
27. Rużycki
28. Frankowski - Wojtkiewicz - naucz.
Milewicz
29. Karczewski /kier. szkoły/
30. Milewicz
31. różni rzem. żydowscy
32. Ciąg sklepów
33. Hajwola - restauracja - sklepy
34. ~~kwadrat~~ sklepy
35. różni izraelici
36. kowal - mieszkanie
37. Zjazd szlachecki - Miadin - piekarz
38. sklepiki
39. Skarżyński lekarz, nauczycielka
40. Mieszkania izrael.
41. emeryt - kolejarz
42. mieszk. izrael. - Korona /prac UG/
43. sołtys
44. Klonowski /ukrainiec/
45. Franecki
46. "organistówka" - mieszk. kościeln.
47. kościół rzym - kat
48. dzwonnica
49. plebania: ks. Kiliński, Józwiak,
Makulec /katecheta/
50. Wlazko - os. Jurydaka

51. Winiczenko
52. Brzozowski
53. Mastalerczuk
54. Pieniążek
55. Masztalerczyk
56. Sowiński
57. ~~xxxxxx~~ Fr. necki - organista
58. Sowiński
59. Czerwonka
60. Domadaj
61. Studnia kopana
62. cegielnia
63. kopalnia gliny
64. cementarz żydowski
65. cementarz katolicki
66. majątek ziemski - R. Raciszewski

- . . . - . . . - . . .

Powyższy zapis pamięciowy
jest załącznikiem do - również
pamięciowego szkicu miasteczka.

Naniósł to na papier
w kwietniu 2010 roku - dla -
Bramy Grodzkiej

Jerzy Skarżyński

Dodatek - legenda:

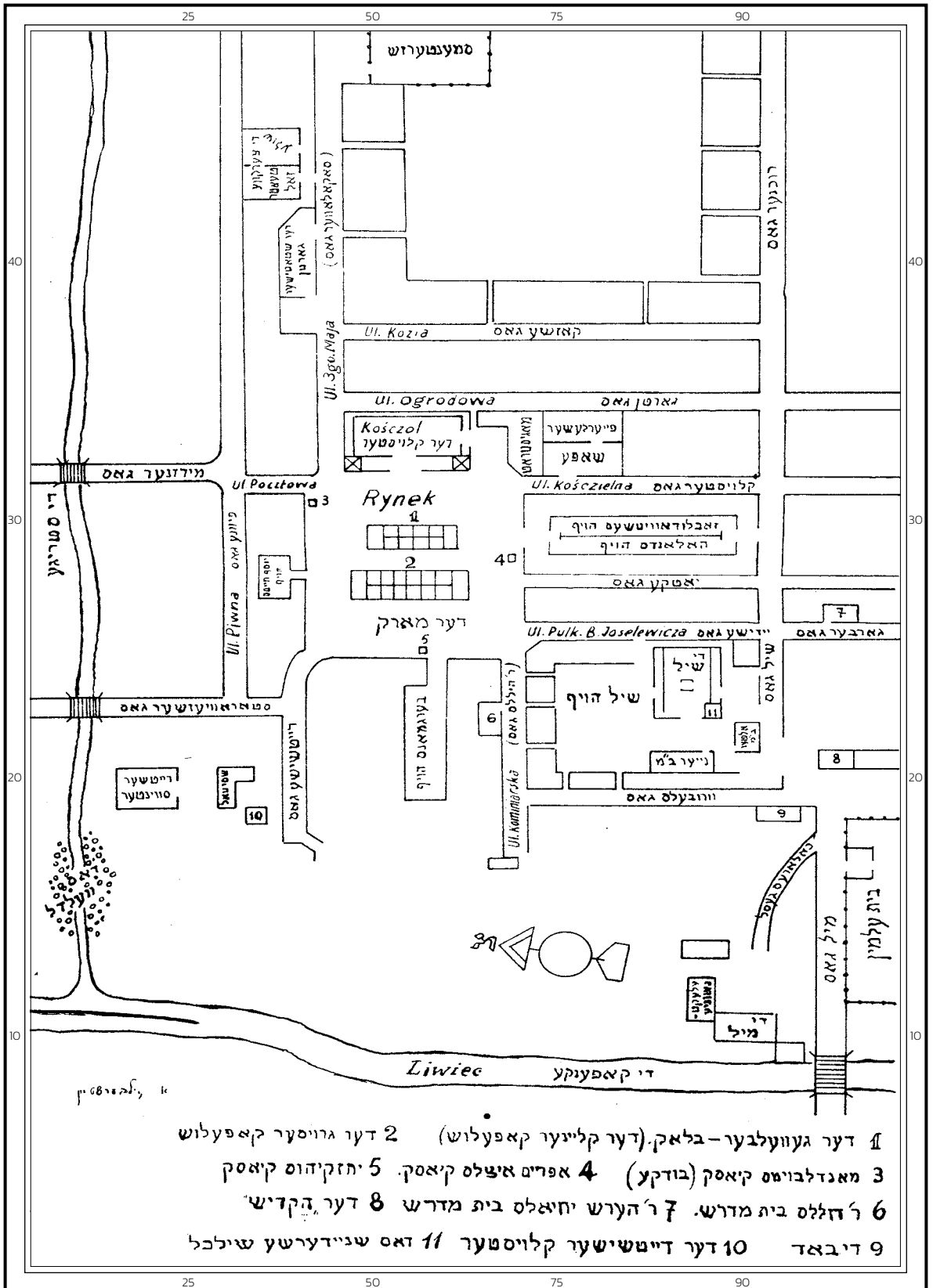
- A - boisko szkolne - siatkówka
- B - piłka nożna - wakacje
- C - zima - hokej na lodzie stawu
- D - zima - wylane wody Weźnianki
na łąki dworskie - łyżwy
- E - sady dworskie - zabawy "indianie"
- F - trasa do wodopoje koni "ułani"
- G - trasa spacerów niedzielnych do
stacji kolejki dawniej czynnej
kierunek m. rubieszów - Wojsławice
- H - stodoła w sadzie Milewiczów
spotkania pokościelne w sadzie
- I - las "Bondysz" - zabawy w lesie
, harcerstwo

25

50

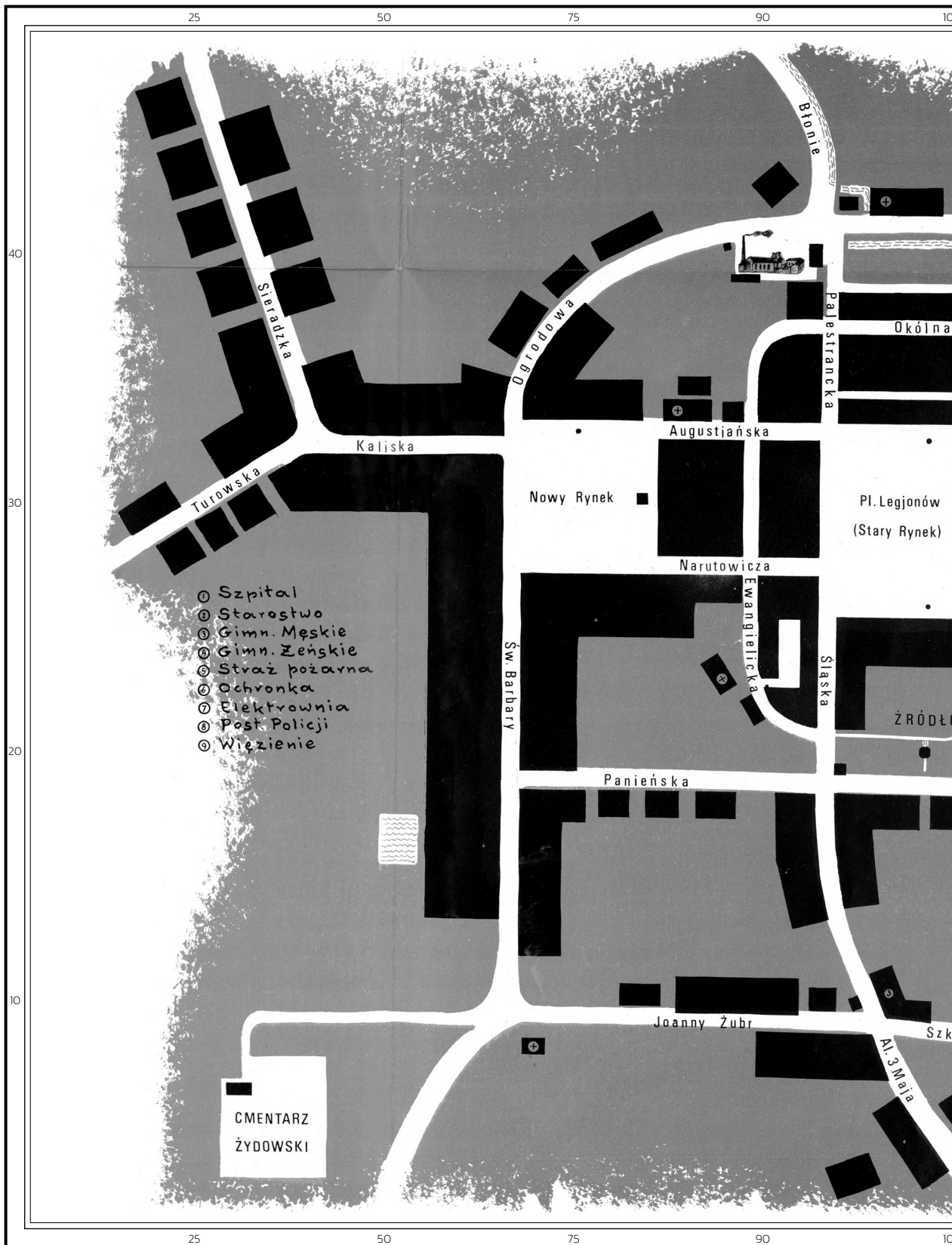
75

90

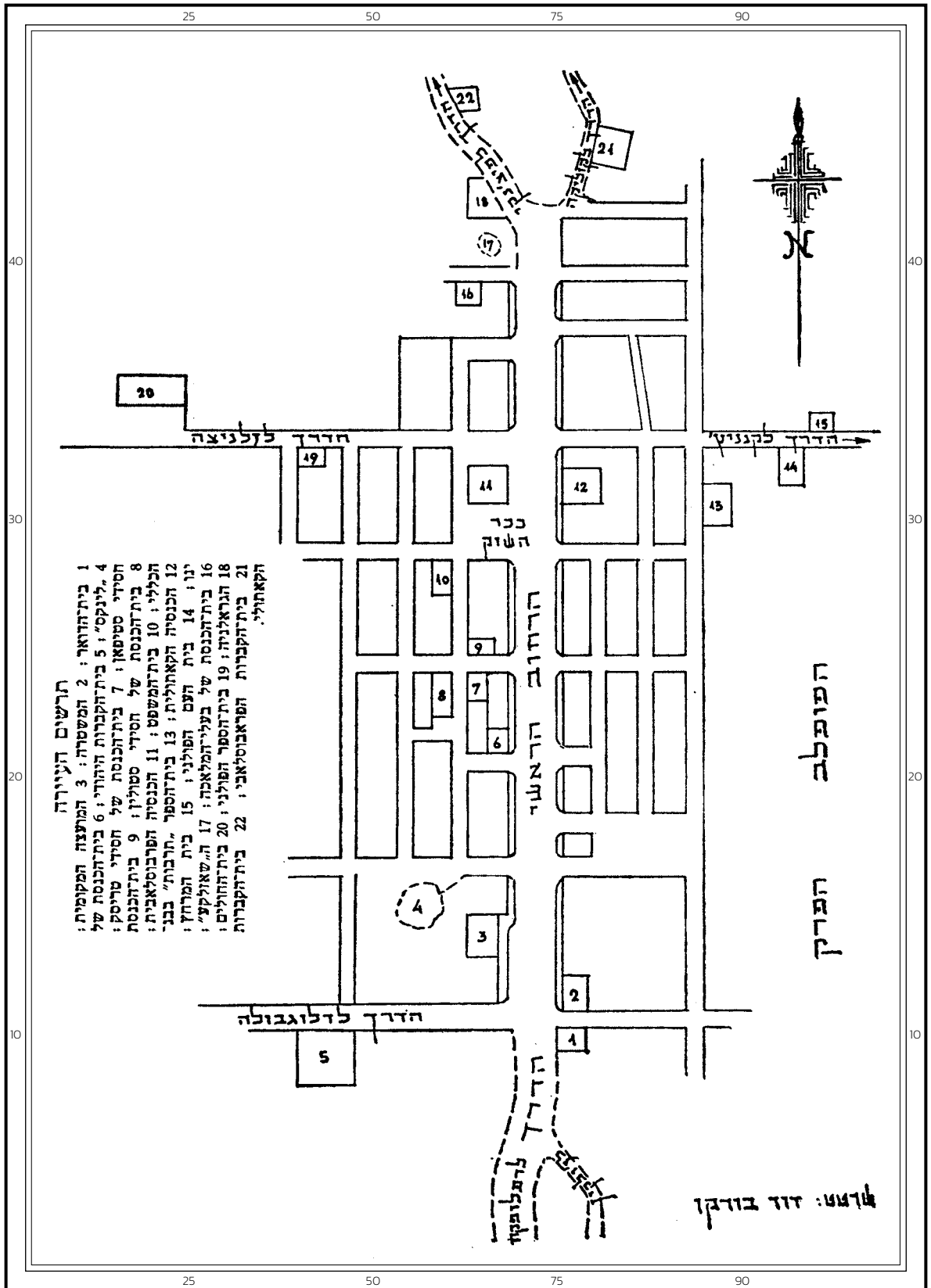
- 1 דער געוועלבער - בלאק. (דער קליינער קאפעלוש) 2 דער גרויסער קאפעלוש
- 3 מאנדלבוים קיאסק (בודקע) 4 אפרים איזלס קיאסק. 5 יחזקיהוס קיאסק
- 6 ר' חללס בית מדרש. 7 ר' הערש יחיאלס בית מדרש 8 דער הקדיש
- 9 די באד 10 דער דייטשישער קלויסטער 11 דאס שניידערשע שילכל

WĘGRÓW, POLSKA (województwo mazowieckie), okres międzywojenny. Rysunek: A. ZYLBERSZTAJN. Język: jidysz, polski. Źródło: Kehilat Wengrow; sefer zikaron, red. M. Tamari, Tel Awiw 1961. Uwagi: nazwy zwyczajowe: der klejner i der grojser [mały i duży] kapelusz – ciągi zabudowań na rynku; rebe Hilels gas (ul. rebe Hilela [Kominiarska]); di Kapenke – rzeka Liwiec; di Strige – rzeczka Czerwonka; liczne miejsca, m.in. zbór kalwiński.

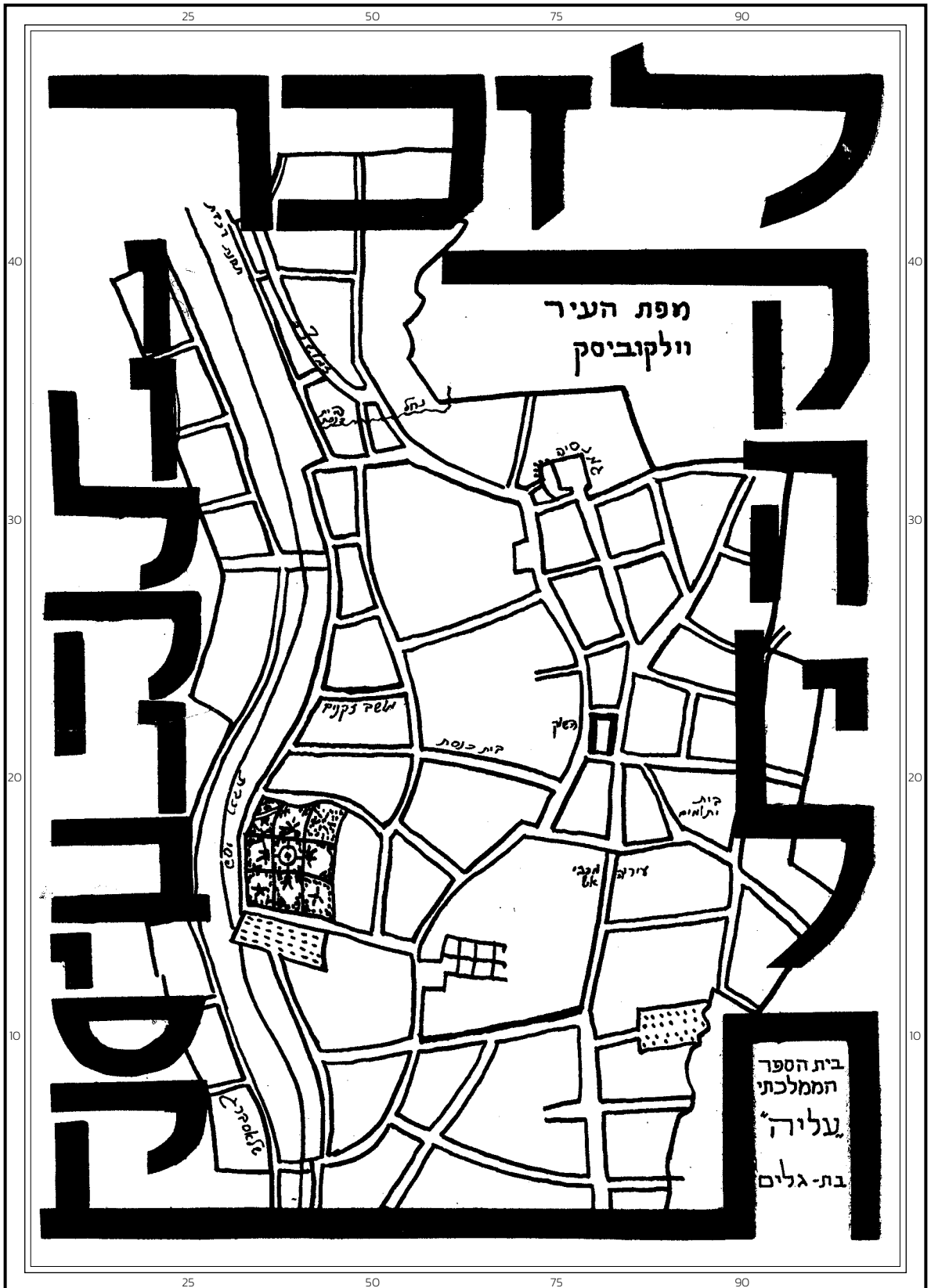

WIELUŃ, POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny. Rysunek: J. LANDSBERGER. Język: polski. Źródło: *Sefer zikaron li-kehilat Wieluń*, Tel Awiw 1971. Uwagi: nietypowa forma graficzna.

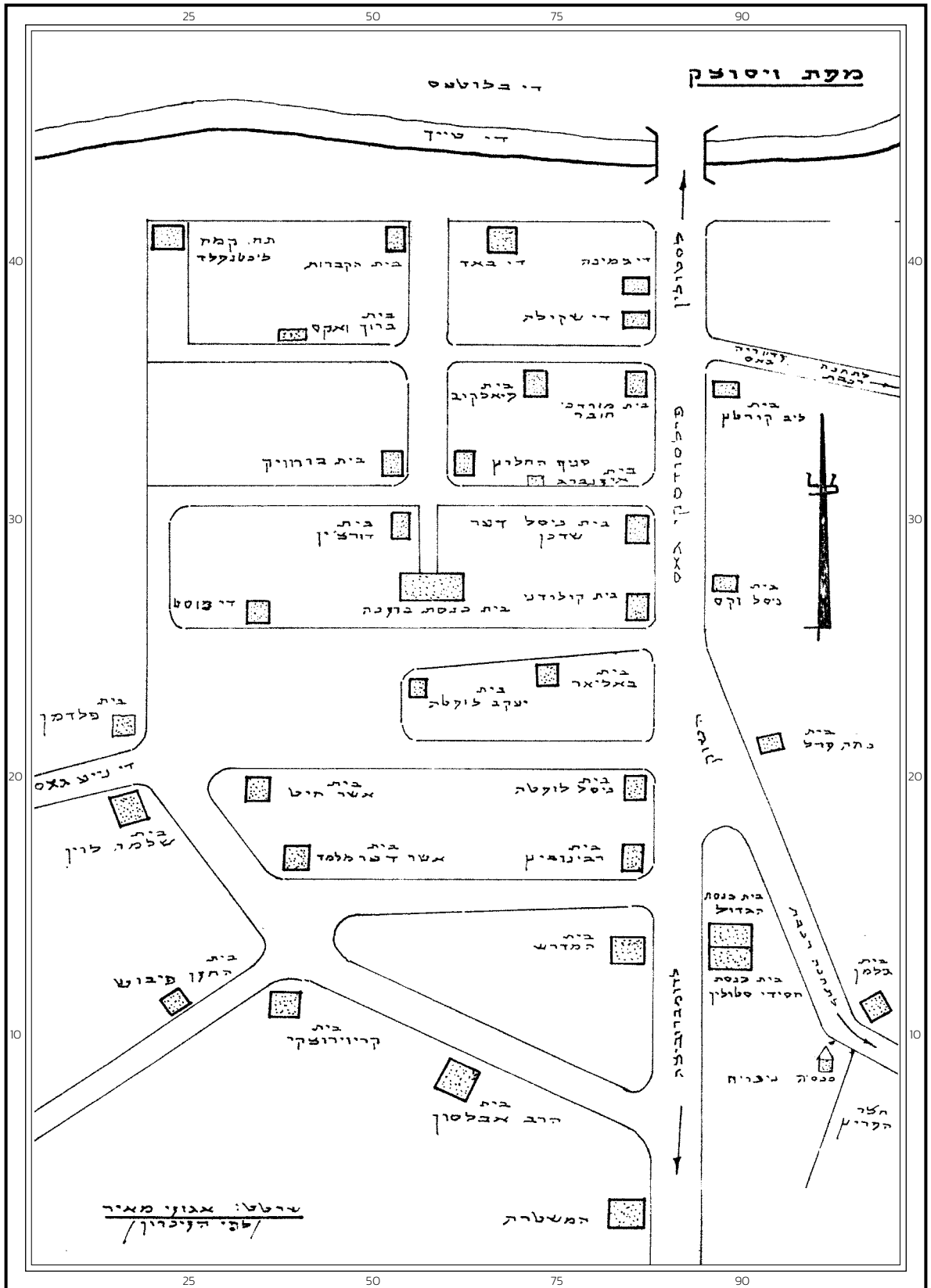

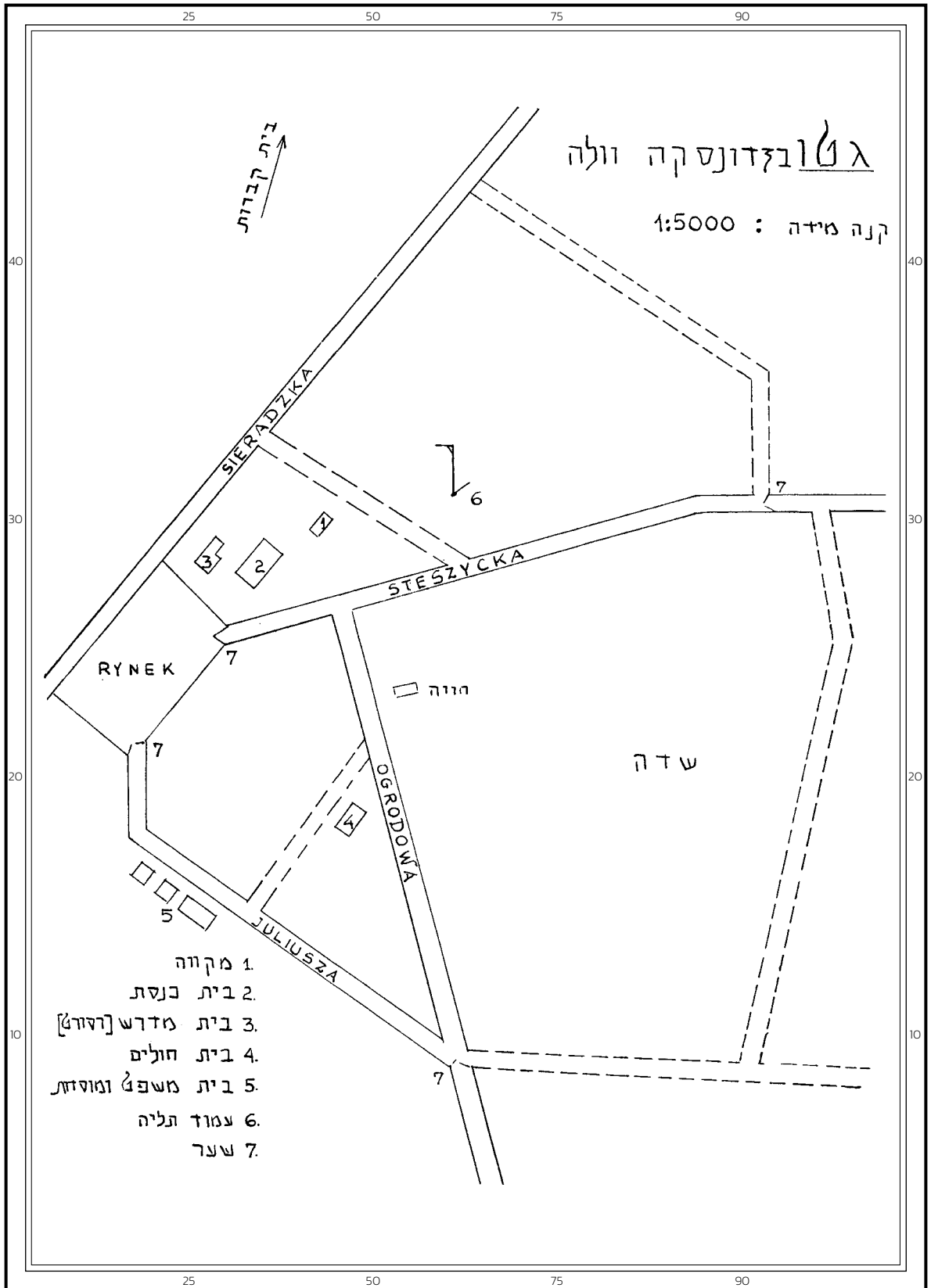
WŁODZIMIERZEC, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: DAWID BUDKO. Język: hebrajski. Źródło: Sefer Wladimerec; gal-ed le-zecher irenu, red. A. Majerowicz, Tel Awiw 1962.

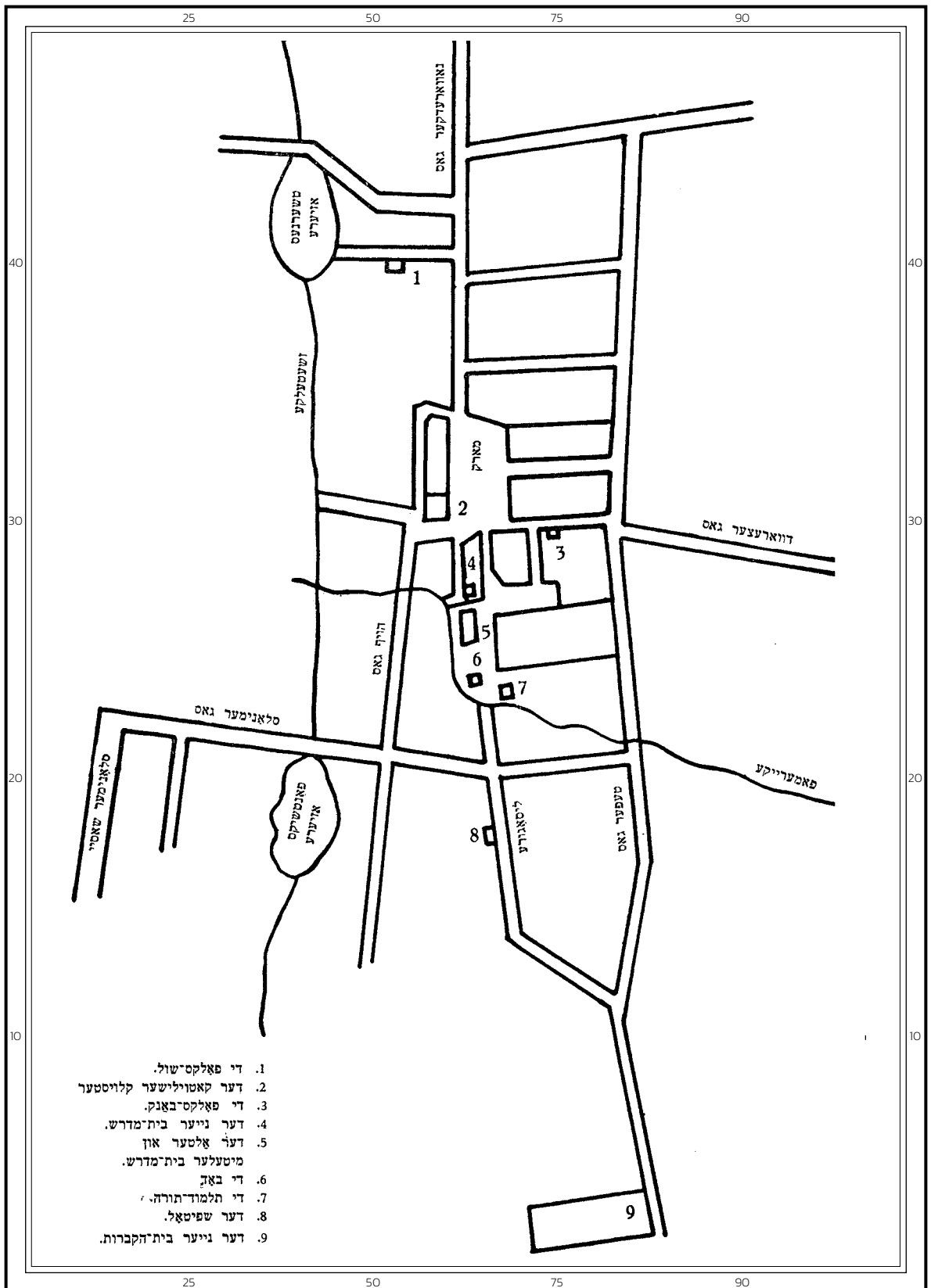
WOLKOWYSK, BIAŁORUŚ (województwo lubelskie), obwód grodzieński. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski. Źródło: *Le-zecher kehilat Wolkowisk*, [red. nieznany], Hajfa 1969. Uwagi: mapa wkomponowana w okładkę książki pamięci.

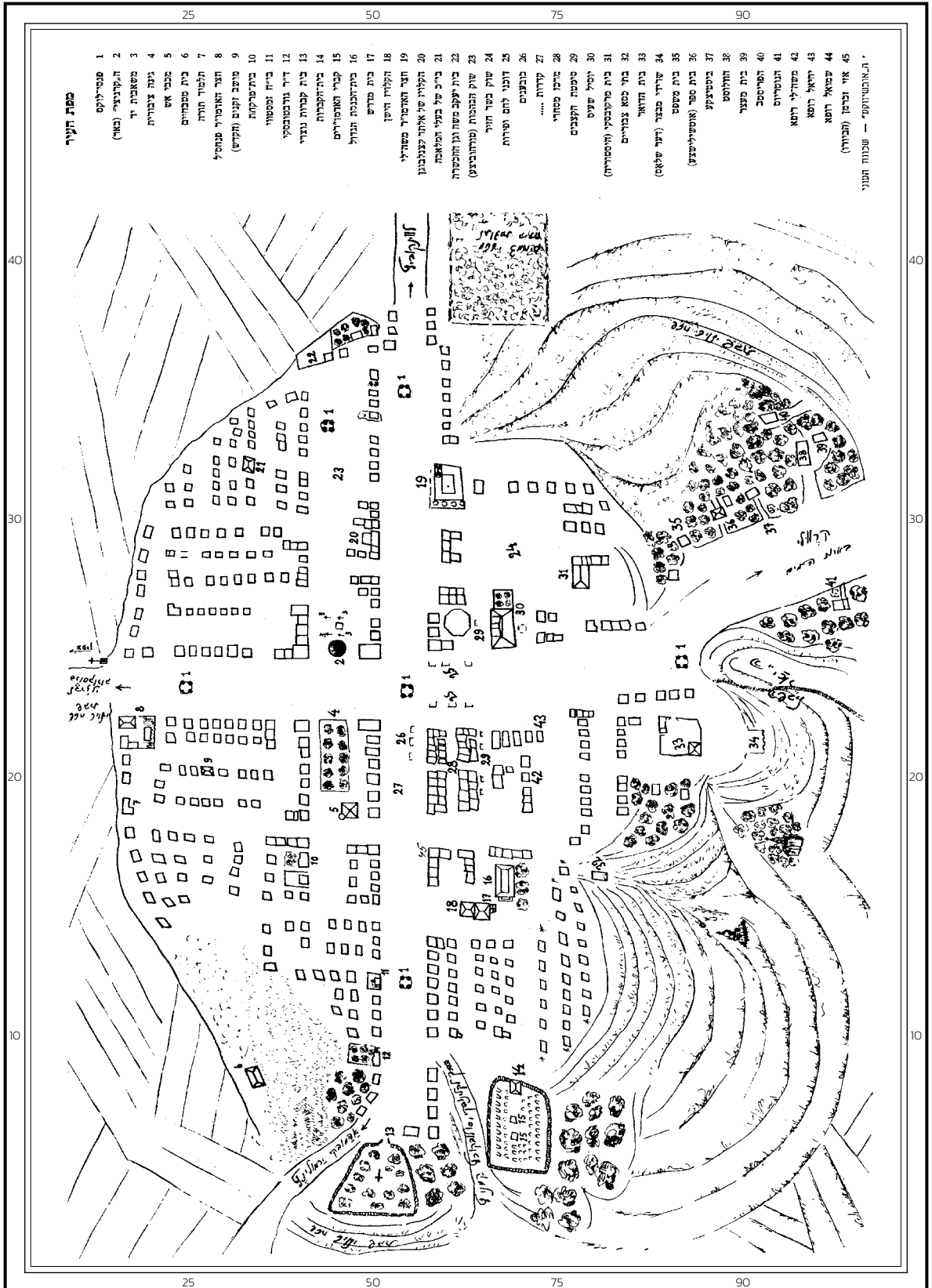
WYSOCK, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: MAJER EGOZI. Język: hebrajski, jidysz. Źródło: *Ajaratenu Wisock; sefer zikaron*, red. A. Fialkow, Hajfa 1963. Uwagi: nazwiska mieszkańców poszczególnych domów.

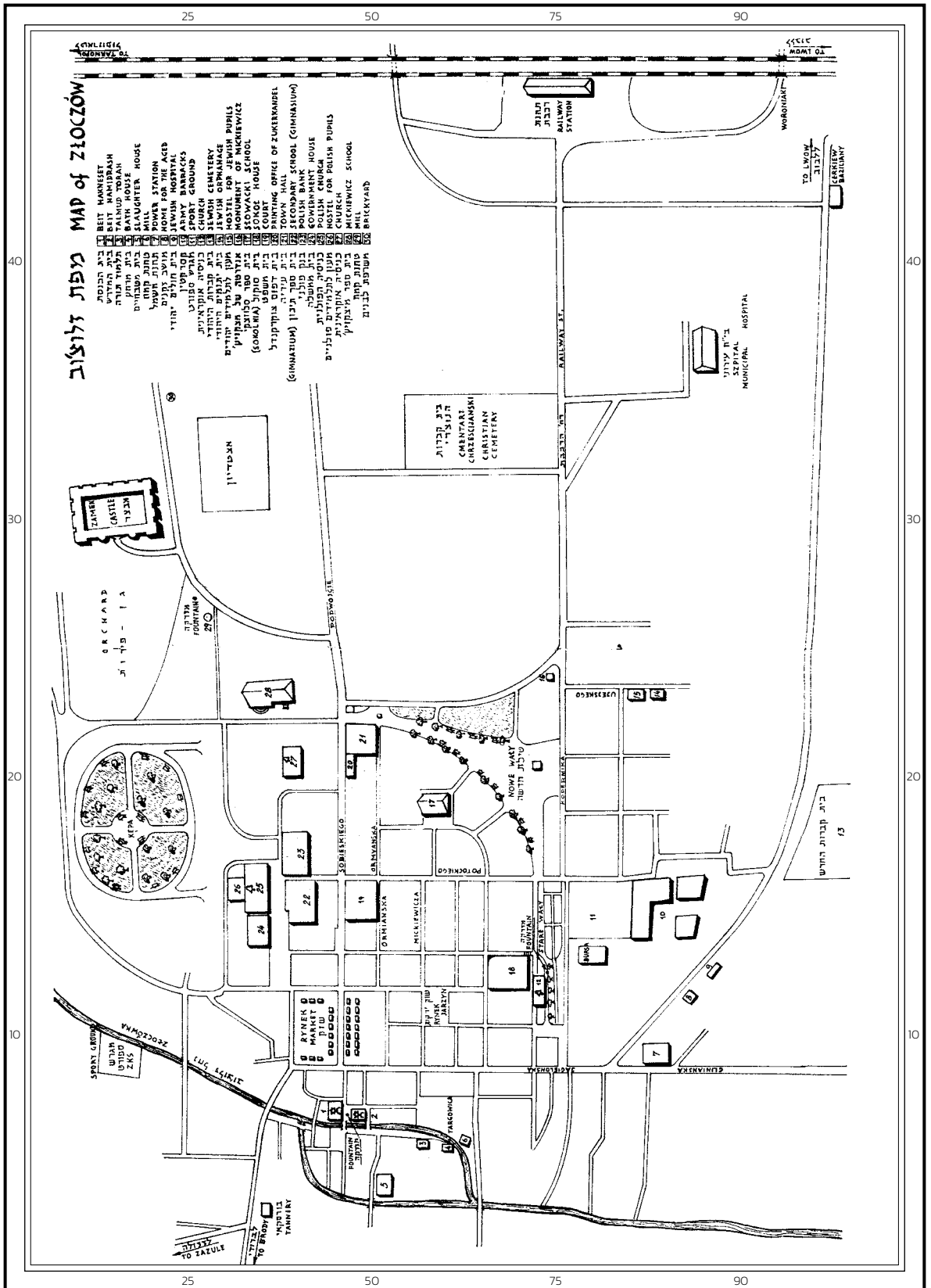
ZDUŃSKA WOLA (GETTO), POLSKA (województwo łódzkie), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski, polski. Źródło: *Zdunska-Wola*, red. E. Erlich, Tel Awiv 1968.

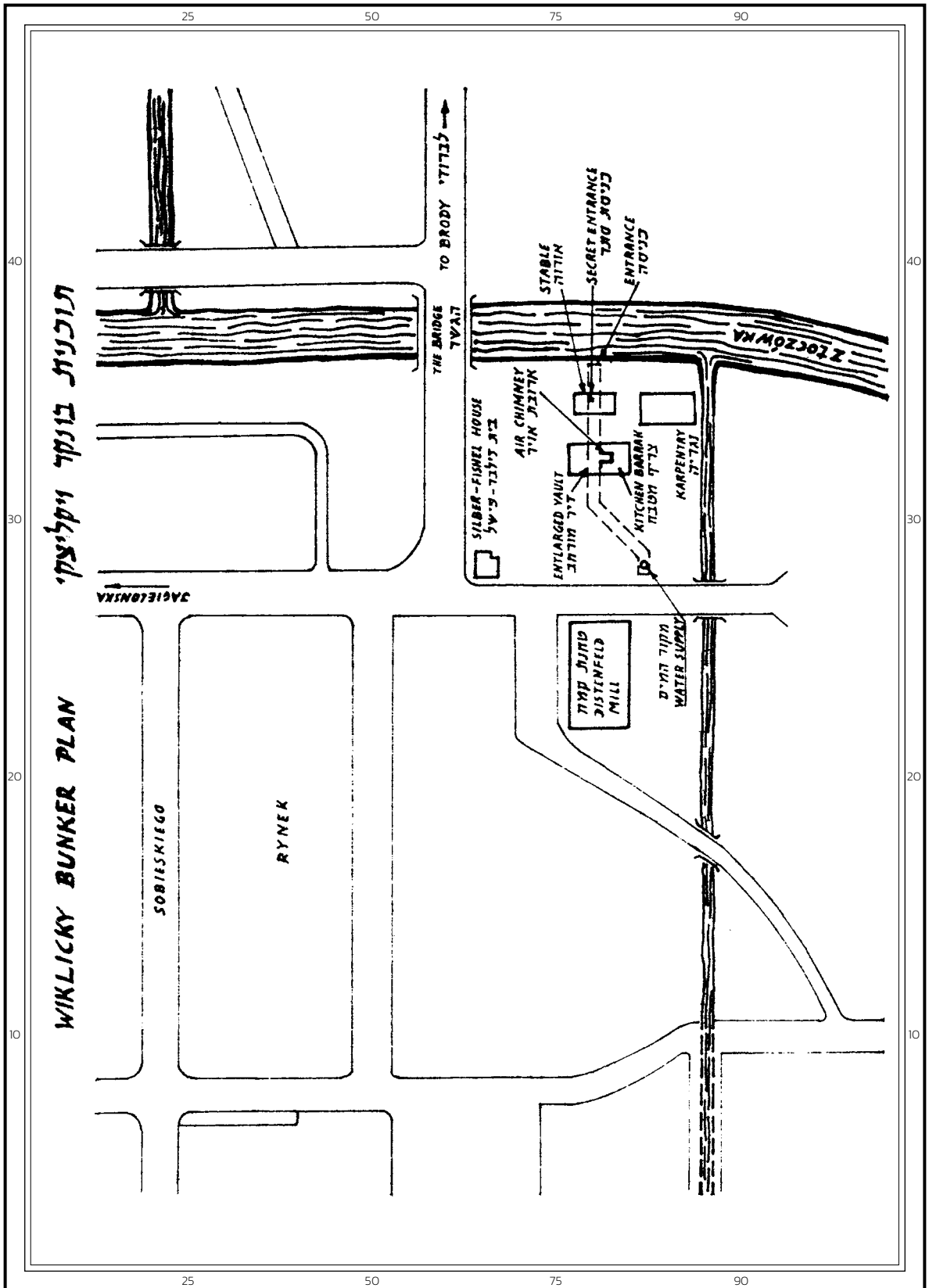
ZDZIĘCIOŁ, BIAŁORUŚ (obwód grodzieński), okres międzywojenny. Rysunek: RUBIN MIRSKI. Język: jidysz. Źródło: Pinkes Żetł; cum 15-tn jor tog noch dem grojzamen churbn fun unzer gewezener hejm, red. B. Kaplinski, Tel Awiw 1957. Uwagi: nazwa rzeki Zdzięciołki – Żetelke, nazwa drugiego potoku – Pamerajke, nazwy zbiorników wodnych – Czernes oziere (u góry) i Ponczyk's oziere (poniżej).

ZINKÓW, UKRAINA (obwód chmielnicki), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski. Źródło: Pinkas Zinkow; gedenbuch, red. Sz. Ajzensztadt, Tel Awiv 1966. Uwagi: rozbudowana legenda (język hebrajski).

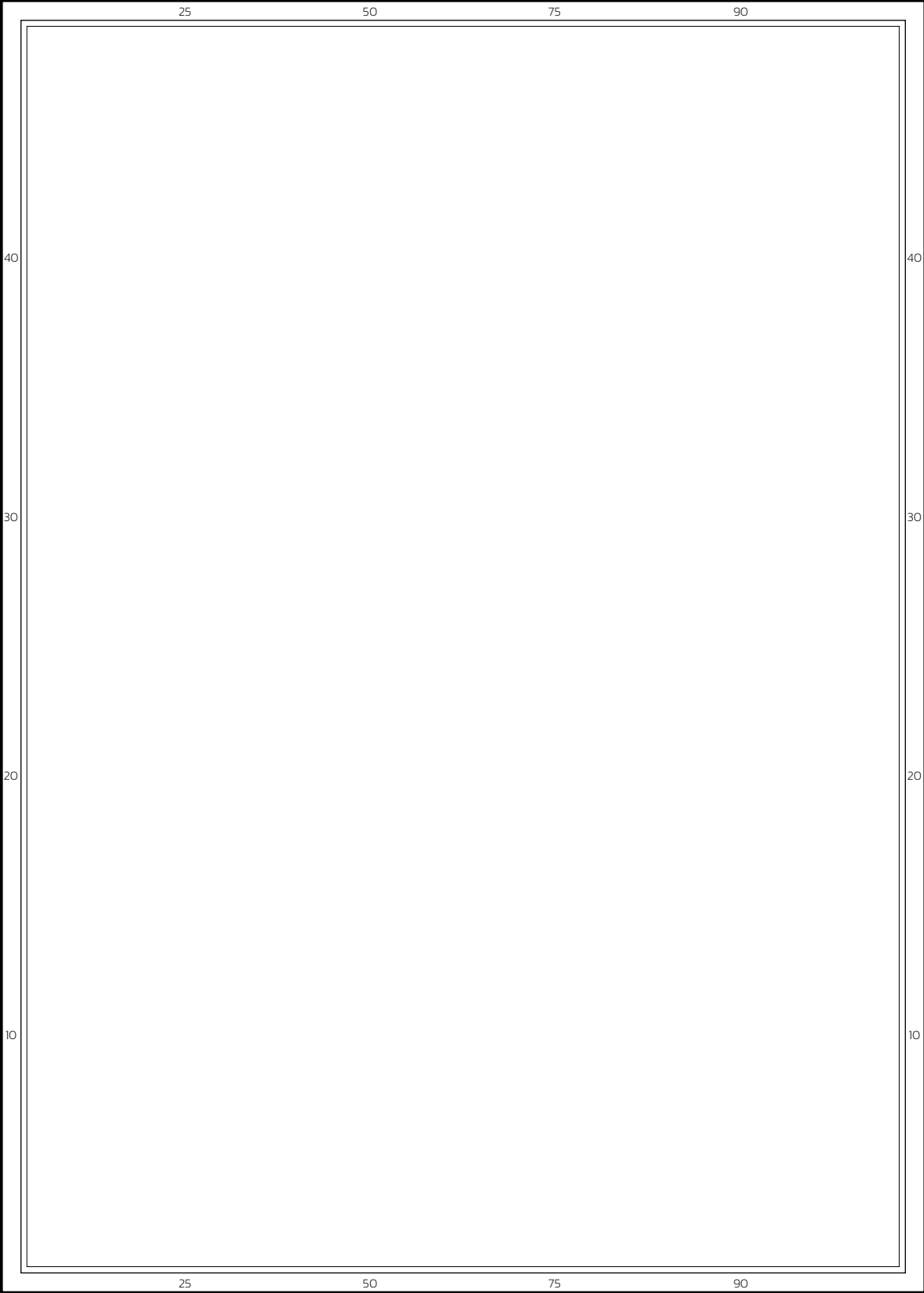
ZŁO CZÓW, UKRAINA (obwód lwowski), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: angielski, hebrajski, polski. Źródło: *Sefer kehilat Zloczow*, red. B. Karu (Krupnik), M. Laks, Tel Awiw 1967.

ZŁOCZÓW (BUNKIER), UKRAINA (obwód lwowski), II wojna światowa. Rysunek: autor nieznan. Język: angielski, hebrajski, polski. Źródło: *Sefer kehilat Zloczow*, red. B. Karu (Krupnik), M. Laks, Tel Awiw 1967. Uwagi: dokładne umiejscowienie i plan bunkra, w którym ukrywała się grupa Żydów.

ŻOŁUDZK WIELKI, UKRAINA (obwód rówieński), okres międzywojenny. Rysunek: autor nieznany. Język: hebrajski. Źródło: *Ner tamid le-zecher kehilat Żluck*, red. A. Awindaw, Tel Awiw 1970.

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”
ul. Grodzka 21, 20-112 Lublin
tel. +48 81 532 58 67
teatrnn@tnn.lublin.pl
teatrnn.pl

ATLAS MAP PAMIĘCI

Redakcja:
Piotr Nazaruk

Kuratorzy wystawy:
Piotr Nazaruk
Agnieszka Wiśniewska

Projekt:
Piotr Nazaruk

Druk:
Akapit sp. z o.o.

Nakład:
300 egz.

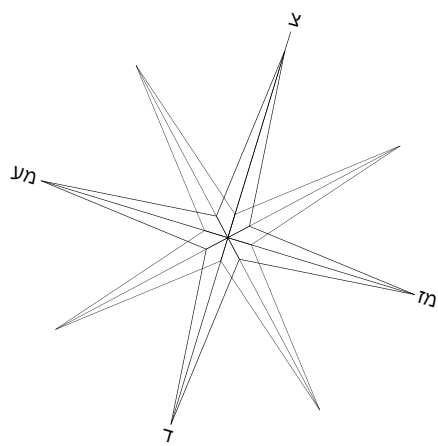
ISBN 978-83-65444-43-1

Za udostępnienie map dziękujemy dyrekcji i pracownikom Yiddish Book Center w Amherst w USA (w szczególności Davidowi Mazowerowi oraz Elissie Sperling), Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie (w szczególności Krzysztofowi Czajce-Kalinowskiemu), Harriemu Teunissenowi ze Steegh/Teunissen Map Collection w Dordrecht w Holandii oraz pani Marii Kowalczuk.

W sposób szczególny dziękujemy prof. Oldze Goldberg-Mulkiewicz za możliwość przedrukowania jej artykułu *Itineraria miasteczek żydowskich*.

Ponadto za pomoc i cenne wskazówki dziękujemy prof. Monice Adamczyk-Garbowskiej, Hannie Volovici, dr Agacie Rybińskiej, Wołodymyrowi Dyszlewukowi oraz pracownikom Ośrodka: dyrektorom Tomaszowi Pietrasiewiczowi i Witoldowi Dąbrowskiemu, Wioletcie Wejman i Piotrowi Lasocie (Pracownia Historii Mówionej), Marcinowi Fedorowiczowi (Pracownia Ikonografii) i Emilowi Majukowi (Shtetl Routes).

Wydawca dołożył wszelkich starań w celu ustalenia autorów map prezentowanych w *Atlasie*.

„Gdyby miasteczko namalował artysta, wyglądałoby jak ludzka głowa albo jak czaszka. Doprawdy w ten sposób wygląda Felsztyn, kiedy patrzy się na niego z góry od strony południa. Dawna baszta znajdująca się na południe za miastem, którą porzuciła kiedyś armia Aleksandra i na którą, szczególnie w szabes, wspinali się felsztyńscy chłopcy, dawała im możliwość zobaczenia, jak wygląda z oddali i wysokości ich rodzinne miasteczko.

Drogi Felsztyna ciągną się od wschodu na zachód. Rzędy domów stoją natomiast od północy na południe. Po stronie północnej znajdują się cztery takie rzędy. Pierwszy, niedaleko wsi, jest krótszy i niższy od drugiego. Drugi z kolei niższy i krótszy od trzeciego, a trzeci krótszy i niższy od czwartego, który jest najwyższy i najdłuższy w mieście. Te cztery rzędy domów stoją w lekko wygiętej linii, jakby znajdowały się na zmarszczkach wielkiego czoła. Ulice, uliczki oraz pojedyncze domy po południowej stronie miasta rozrzucone są w nieładzie na obszarze pełnym pagórków i dolinek, jakby rozsiane na policzkach, uszach i nosie ogromnej twarzy.

W miejscu oczodołów znajdują się dwie wielkie dziury – nie są to naturalne zagłębienia, ale wykopane doły, z których po dziś dzień miasteczko czerpie glinę i piach do naprawiania i zalepiania starych, zapadających się domostw. Jeden z tych dołów nosił imię »Dolina cienia i śmierci«, a drugi nazywano »Pańska góra«. Z tych dwu dołów, jak się zdaje, Felsztyn został kiedyś zbudowany. Wykopano je jakby celowo, niemal żeby dopełnić obraz ludzkiej twarzy lub czaszki.

Do tych dwu dołów miasteczko wyrzucało wszystkie śmieci, wylewało cały gnój, zawlekało wszystkie ścierwo i truchła niekoszernie ubitych zwierząt. Do tych dwu dołów deszcz znosił cały brud wymyty z miasta. Stamtąd nieczystości przesączały się do rzeczki, która dla artysty z pewnością wyglądałaby jak usta ludzkiej twarzy. Otaczający Felsztyn obwód okolicznych sadów należących do gojów wyglądałaby z kolei w oczach artysty jak włosy na głowie, broda i pejsy...”.

Jojna Baum, *Felsztin*, [w:] *Felsztin; zamlbuch cum ondenk fun di felsztiner kedojszim*, red. J. Baum, A. Kac, Nowy Jork 1937, s. 260–262, przeł. P. Nazaruk.